

DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

Məmmədov Zaur Əlirza oğlu
SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNDƏ HÜQUQ SİSTEMİ 3

BEYNƏLXALQ HÜQUQU

Mehdiyev Novruz Həbib oğlu
İNSAN HÜQUQLARININ İNKİŞAFI PROSESİNDƏ İMPLEMENTASIYA KONSEPSİYASI 8

KONSTITUSIYA HÜQUQU

Əliyev Nurulla Arif oğlu
Həbibova Ziyafət Ziya qızı
QLOBAL GÜC TRANSFORMASIYASINDA HƏRBİ AMİL VƏ AZƏRBAYCANIN
TƏHLÜKƏSİZLİK MODELİ 18

Ağaməliyev Ümmən İlqar oğlu

AVROPA İTTİFAQI, CƏNUBİ KOREYA, QAZAXISTAN RESPUBLİKASI VƏ AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASINDA SÜNİ İNTELLEKTİN HÜQUQI TƏNZİMLƏNMƏSİ: NORMATIV
VƏ STRATEJİ MODELƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ 25

MÜLKİ HÜQUQ

Халилзаде Кянан Джабир оғлу
БАРТЕР КАК ВИД ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРА В НЕМЕЦКОМ ПРАВЕ:
ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ 36

ƏOLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQU

Səfərov Azər Tofiq oğlu
MÜƏLLİFLİK HÜQUQU VƏ ƏLAQƏLİ HÜQUQLARLA BAĞLI AZƏRBAYCAN
QANUNVERİCİLİYİNİN BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARINA
UYĞUNLAŞDIRILMASI 42

ƏMƏK HÜQUQU

Hüseynli Vəlif Asif oğlu
ƏMƏK FUNKSIYASININ MƏZMUNUNA DAİR YANAŞMALAR HAQQINDA 53

Paşayev Araz Nadir oğlu

MƏSAFƏDƏN İŞ: YENİ DÜNYA TENDENSİYALARI 58

EKOLOGIYA HÜQUQU

Həmidli Fərman Fəzail oğlu
EKOLOJİ-HÜQUQİ MƏSULIYYƏTİN KONSTITUSION ƏSASLARI 63

VERGİ HÜQUQU

Əliyeva Əsmər Əlimusa qızı
VERGİDƏN YAYINMA İLƏ MÜBARİZƏ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ DÖVLƏTLƏRİN AVTOMATİK
İNFORMASIYA MÜBADİLƏSİ: FATCA VƏ CRS NÜMUNƏSİ 69

CİNAYƏT PROSESİ VƏ KRİMİNALİSTİKA

Xəlilov Cabir Zahid oğlu
Qafarova Nərgiz Əli qızı
ANDLILAR (JÜRİ) İNSTİTUTUNUN YARANMASI: TARİXİ-HÜQUQİ
İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ 76

Quliyev İlkin Nizami oğlu

CİNAYƏT İCRAATINDA SÜNİ İNTELLEKT VƏ AVTOMATLAŞDIRILMIŞ SİSTEMLƏR
VASİTƏSİLƏ ƏLDƏ EDİLMİŞ SÜBUTLARIN ETİBARLILIĞI VƏ YOL VERİLƏNLİYİ 83

GƏNC HÜQUQŞÜNASIN TRİBUNASI

DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

Misirxanova Aysən Valeh qızı
CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ YERLİ ÖZÜNİDARƏETMƏ ORQANLARININ
TƏŞKİLİ VƏ FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ TƏNZİMİ 90

HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİ

İmaməliyev Hüseyn Qeyrət oğlu
HÜQUQYARATMA ANLAYIŞININ KONSEPTUAL ƏSASLARI: DOKTRİNAL YANAŞMALAR
VƏ İNSTİTUSIONAL MAHİYYƏT 95

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

Səmədova Nərgiz Namiq qızı
BİRLƏŞMİŞ MİLLƏTLƏR TƏŞKİLATININ BEYNƏLXALQ TİCARƏT HÜQUQU ÜZRƏ
KOMİSSİYASININ (UNCITRAL) FƏALİYYƏTİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ ELEKTRON
KOMMERSİYANIN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ 102

Sadigova Afet Şahin

ARTICLE XX OF GATT: A LEGAL COMPROMISE BETWEEN FREE TRADE AND
SOVEREIGN INTERESTS 109

Əlizadə Şahin Şakir oğlu

İNVESTOR-DÖVLƏT ARBİTRAJINDA ŞƏFFAFLIĞIN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ
STANDARTLARI VƏ SƏRMAİYƏ CƏLBEDİCİLİYİNƏ TƏSİRİ 114

Vəliyeva Şəms Aslan qızı BEYNƏLXALQ XARAKTERLİ CİNAYƏTLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏDƏ DÖVLƏTLƏR ARASINDA ƏMƏKDAŞLIĞIN ƏSASLARI	122
Yaqubova Günel Qorxmaz qızı AVROPA İTTİFAQINDA İQLİM DƏYİŞİKLİYİ VƏ EKOLOJİ VƏZİYYƏTİN POZULMASI İLƏ MÜBARİZƏNİN HÜQUQİ PRİNSİPLƏRİ	128
Şəfiyev Fəxrəddin Pərviz oğlu BİOTERROR TƏHDİDLƏRİNƏ QARŞI BEYNƏLXALQ HÜQUQİ MEXANİZMLƏRİN EFFEKTİVLİYİ (BİOLOJİ SİLAHLAR KONVENSIYASI KONTEKSTİNDƏ TƏHLİL)	138
Barbasteh Aynaz Norouz PROTECTION OF THE COMMON HERITAGE OF MANKIND: LEGAL AND ETHICAL ASPECTS	144
MÜLKİ HÜQUQ Mammadov Alif Namig THE MANIFESTATION OF MODERN CONTRACT LAW IN THE AZERBAIJANI LEGAL SYSTEM	148
ƏMƏK HÜQUQU İbrahimova Nəzrin Ramiz qızı YAŞI 18-DƏN AZ OLAN İŞÇİLƏRİN ƏMƏYİNİN TƏTBİQİ İLƏ BAĞLI MÖVCUD PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ QAYDASI	155
VERGİ HÜQUQU Malikov Anar Shaig CARBON PRICING AND GREEN TAX INCENTIVES AS TOOLS FOR ECONOMIC DIVERSIFICATION IN AZERBAIJAN: A POST-COP29 PERSPECTIVE	160
CİNAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGİYA Qocayeva Leyla Adil qızı AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ XARİCİ ÖLKƏLƏRİN PRAKTİKASINDA TƏQSİRİN İKİ FORMASI İLƏ TÖRƏDİLMİŞ CİNAYƏTLƏRİN HÜQUQİ TƏHLİLİ	167
İsmayılov Telman Mübarək oğlu AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QÜVVƏDƏ OLAN CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNDƏ PSIXİ ZORAKILIQLA TÖRƏDİLƏN CİNAYƏTLƏRDƏ HƏDƏNİN NÖVLƏRİ	176
Əhmədşadə Səbinə Əkbər qızı “ÇƏKİŞMƏ” VƏ “İNKVİZİSIYA” CİNAYƏT-PROSEDUR MODELLƏRİ: MÜQAYİSƏLİ-HÜQUQİ TƏHLİL	180
CƏZA-İCRA HÜQUQU İsmayılova Nəbat Şiraz qızı PROBASIYA İNSTİTUTU: ANLAYIŞI, XÜSUSİYYƏTLƏRİ, NÖVLƏRİ VƏ FUNKSIYALARI	184
CİNAYƏT PROSESİ VƏ KRİMİNALİSTİKA Seyid-Məmmədova Züleyxa Aydın qızı CİNAYƏT TƏQİBİ ÜZRƏ QIYABİ İCRAATDA “TƏQSİRLƏNDİRİLƏN ŞƏXSİN CİNAYƏT TƏQİBİ ORQANINDAN GİZLƏNMƏSİ” VƏ “ÇAĞIRIŞA GƏLMƏKDƏN QƏSDƏN BOYUN QAÇIRMASI” ANLAYIŞLARININ AVROPA İNSAN HÜQUQLARI MƏHKƏMƏSİNİN QƏRARLARI KONTEKSTİNDƏ ŞƏRHİ	190
“QANUN” JURNALINA ELMİ MƏQALƏ TƏQDİM ETMƏK ÜÇÜN QOYULAN TƏLƏBLƏR	198

QANUN

«Qanun» elmi hüquq jurnalı 8 yanvar 1992-ci il tarixindən etibarən hər ay mütəmadi nəşr edilməkdədir. Jurnalın əsas məqsədi elmi nəşr olaraq demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü, hüquq və qanunçuluğun təbliği, hüquq elminin inkişafı və vətəndaşların hüquqi maarifləndirilməsi işində yaxından iştirak etməkdir. Jurnalda təqdim edilmiş hüquqşünas alimlərin, doktorant və dissertantların, magistrantların, praktik hüquqşünasların, habelə müxtəlif sahələrdə çalışan mütəxəssis hüquqşünasların elmi və elmi-praktiki məqalələri dərc olunur.

«Qanun» jurnalına «Qaya Mətbuat Yayımları» MMC (Tel.: 566-77-80), «Səma Mətbuat Yayımları» MMC (Tel.: 596-22-97; 5940959) və «Azərmətbuatı yayımları» ASC (Tel.: 440-16-26; 440-27-85) şirkətləri vasitəsilə abunə yazıla bilərsiniz.

«Qanun» elmi hüquq jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası rəyasət heyətinin 2010-cu il 30 aprel tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə təsdiq olunmuş (2012-ci il 04 may tarixli (protokol №07-R), 2012-ci il 6 iyul tarixli (protokol №10-R), 2014-cü il 16 may tarixli (protokol №07-R) və 2015-ci il 13 mart tarixli (protokol №05-R) qərarları ilə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir) “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin Siyahısı”na daxil edilmişdir.

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Rəhimov İlham Məmmədşahən oğlu
Hüquq üzrə elmlər doktoru, professor,
Azərbaycan Respublikasının
Əməkdar hüquqşünası

Qasimov Aliş Məmiş oğlu
Bakı Dövlət Universitetinin Əmək və
ekologiya hüququ kafedrasının müdiri,
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Qəfərov Mithəd Seyidəhməd oğlu
Bakı Dövlət Universitetinin Cinayət prosesi
kafedrasının professoru, hüquq üzrə elmlər
doktoru

Cəfərov Zəhid İsa oğlu
Bakı Dövlət Universitetinin Əmək və
ekologiya hüququ kafedrasının professoru,
hüquq üzrə elmlər doktoru

Dəmirçiyeva Məhəbbət Dəyirman qızı
Bakı Dövlət Universitetinin Mülki hüquq
kafedrasının professoru, hüquq üzrə
elmlər doktoru

Lyubimov Aleksey Pavloviç
hüquq elmləri doktoru, professor, Rusiya
Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti yanında
Elmi Şuranın süni intellekt metodologiyası
üzrə sədr müavini

Kurennoy Aleksandr Mixayloviç
M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət
Universitetinin Əmək hüququ kafedrasının
müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor,
RF-in əməkdar hüquqşünası

Zahidov Bəhram Saffan oğlu
Hüquq üzrə elmlər doktoru, professor,
Nyu-York Elmlər Akademiyasının üzvü

Qurbanov Həbil Surxay oğlu
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor,
Elm və Təhsil Nazirliyinin Elmi təşkilatların
birləşmiş Həmkarlar İttifaqı Komitəsinin
sədri, Avropa Humanitar Elmlər
Akademiyasının həqiqi üzvü

Eyvazov Hikmət Qismət oğlu (redaktor)
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məmmədov Zəhid Fərrux oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
Elmi fəaliyyətin təşkili və idarə edilməsi
departamentinin direktoru, iqtisad üzrə
elmlər doktoru, professor

Skaçkova Qalina Semyonovna
Özəl ali təhsil müəssisəsi “Hüquq
İnstitutu”nun (Sankt-Peterburq) Mülki hüquq
və prosesi kafedrasının professoru,
hüquq elmləri doktoru

İmanlı Məhəmməd Nağı oğlu
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Tomaşevski Kiril Leonidoviç
V.Q. Timiryasov adına Kazan İnnovasiya
Universitetinin Hüquq fakültəsinin elmi işlər
üzrə dekan müavini, mülki və sahibkarlıq
hüququ kafedrasının professoru,
hüquq elmləri doktoru

Məmmədov Zaur Əlirza oğlu,

AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun baş elmi işçisi,
hüquq elmləri doktoru, dosent

Ünvan: Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115

E-mail: zaurmammadov1965@mail.ru

UOT 340.15

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.308>

SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNDƏ HÜQUQ SİSTEMİ

Açar sözlər: *Səfəvilər dövləti, hüquq sistemi, şəriət hüququ, Cəfəri fiqhi, qazılar, şah fərmanları.*

Ключевые слова: *государство Сефевидов, правовая система, шариат, джафаритский фикх, казий, шахские указы.*

Keywords: *Safavid state, legal system, Sharia law, Ja'fari jurisprudence, qadi, royal decrees.*

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması uzun sürən tarixi proseslərin yekunu olaraq baş vermişdir [4, s. 217]. Səfəvilər dövlətinin tarixinə dair əsas və ən çoxsaylı mənbələr qrupunu müxtəlif xalqların nümayəndələrinin, o cümlədən azərbaycanlıların yazdıqları orta əsr salnamələri təşkil edir [3, s. 8]. Səfəvilər dövləti Şərq tarixində yalnız siyasi hakimiyyət modeli ilə deyil, həm də dini-ideoloji və hüquqi quruluşu ilə seçilən mühüm dövlətlərdən biri olmuşdur. 1501-ci ildə Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyətə gəlməsi ilə hüquq sistemi dövlətin ideoloji əsaslarının qorunması, sosial münasibətlərin tənzimlənməsi və mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi baxımından əsas alət kimi çıxış etmişdir. Səfəvilər dövləti 1501-ci ildən 1736-cı ilə kimi mövcud olmuşdur [8, s. 3; 6].

L.S.Namazova haqlı olaraq qeyd edir ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasından

süqutunadək olan dövr tarixinin araşdırılması tarixşünaslığımızın ən vacib problemlərindən biridir [5, s. 3].

Səfəvilər dövləti bəşər tarixində özünəməxsus iz qoymuşdur [1, s. 4]. Səfəvilər dövründə hüquq sisteminin öyrənilməsi Azərbaycan və ümumilikdə İslam hüquq tarixinin daha dərindən anlaşılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Səfəvilər dövründə hüquq sistemi dövlətin siyasi və ideoloji mahiyyəti ilə sıx bağlı şəkildə formalaşmışdır və bu sistemin əsasını dini hüquq təşkil etmişdir. Şiəliyin dövlət dini elan edilməsi hüquq normalarının mənbələrini və tətbiq mexanizmlərini köklü şəkildə dəyişdirmiş, sünni hüquq məktəblərinin yerini Cəfəri fiqhinin tutmasına səbəb olmuşdur. Cəfəri fiqhi Səfəvilər dövləti üçün yalnız dini hüquq sistemi deyil, həm də siyasi legitimliyin əsas dayaqlarından biri kimi çıxış etmişdir. Şah hakimiyyəti öz legitimliyini imamət ideyasına bağlayaraq hüquqi qərarların dini əsaslarla qəbul olunmasını təşviq etmişdir. Bu isə hüququn həm normativ, həm də ideoloji funksiya daşmasına gətirib çıxarmışdır. Hüquq münasibətləri əsasən şəriət normaları ilə tənzimlənsə də, dövlətin geniş əraziləri və mürəkkəb sosial strukturu dünyəvi hüquqi mexanizmlərin tətbiqini zəruri etmişdir.

Səfəvilər hüquq sistemində hüququn mənbələri bir neçə əsas qrupa bölünə bilər. Birinci və əsas mənbə Qurani-Kərim, hədislər və Cəfəri fiqh alimlərinin hüquqi şərhləri idi. Bu

mənbələr ailə hüququ, nikah, talaq, miras, vəqf və mülkiyyət məsələlərinin tənzimlənməsində əsas rol oynayır.

İkinci mənbə şah fərmanları və qanunnamələr idi ki, bunlar əsasən inzibati, maliyyə və cinayət hüququ sahələrini əhatə edirdi. Şah tərəfindən verilən fərmanlar qanun qüvvəsinə malik idi və bütün ərazidə icrası məcburi sayılırdı.

Üçüncü mənbə isə adət hüququ idi. Xüsusilə tayfa münasibətlərinin güclü olduğu bölgələrdə adət hüququ gündəlik sosial münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm yer tuturdu. Dövlət bu hüquq normalarını tamamilə ləğv etməmiş, əksinə, onları mərkəzi hüquq sistemi ilə uzlaşdırmağa çalışmışdır.

Məhkəmə sistemi Səfəvilər dövründə hüququn tətbiqində əsas mexanizm idi. Şəriət məhkəmələrinin başında qazılar dururdu. Qazılar dini təhsilə malik şəxslərdən seçilir və əsasən fiqh qaydalarına əsaslanaraq qərarlar qəbul edirdilər. Onların səlahiyyətlərinə mülki və ailə hüququ ilə bağlı məsələlərin həlli, müqavilələrin təsdiqi və hüquqi aktların qeydiyyatı daxil idi. Qazıların fəaliyyəti yalnız hüquqi deyil, həm də sosial əhəmiyyət daşıyırdı, çünki onlar cəmiyyətin mənəvi nizamının qoruyucusu kimi çıxış edirdilər. Bununla yanaşı, saray məhkəmələri və inzibati məhkəmələr də mövcud idi. Bu məhkəmələr əsasən dövlətə qarşı cinayətlər, vergi məsələləri və yüksək vəzifəli şəxslərlə bağlı işlərə baxırdı.

Şah Səfəvilər dövlətində ali hüquqi hakimiyyət sahibi idi. O, həm qanunverici, həm icraedici, həm də ali məhkəmə instansiyası funksiyalarını yerinə yetirirdi. Şah tərəfindən qəbul edilən qərarlar mübahisəsiz şəkildə icra olunur və hüquqi presedent kimi qəbul edilirdi. Bu, hüquq sisteminin mərkəzləşdirilməsinə və dövlət hakimiyyətinin güclənməsinə xidmət edirdi. Eyni zamanda şahın hüquqi səlahiyyətləri dini əsaslarla izah olunur və imamın nümayəndəsi kimi təqdim edilirdi. Bu vəziyyət hüquqla dinin bir-birindən ayrılmaz şəkildə vəhdət təşkil etdiyini göstərir.

Cinayət hüququ sahəsində Səfəvilər dövründə həm şəriət cəzaları, həm də dünyəvi cəzalar tətbiq olunurdu. Oğurluq, zina, qətl kimi cinayətlərə şəriət normalarına uyğun cəzalar verilir, dövlətə qarşı çıxışlar və üsyanlar isə sərt dünyəvi cəzalarla nəticələnirdi. Cəzaların məqsədi yalnız cəzalandırma deyil, həm də qorxutma və ictimai asayişin qorunması idi.

Maliyyə hüququ sahəsinə vergilərin yığılması daxil idi.

Torpaq üzərində mülkiyyət hüququ dövlətin nəzarəti altında saxlanılır, vəqf torpaqları isə dini hüquq normalarına uyğun idarə edilirdi.

Beləliklə, Səfəvilər dövrünün hüquq sistemi mürəkkəb, çoxşaxəli və ideoloji yüklü bir sistem kimi formalaşmışdır. Bu sistem həm dini dəyərlərə, həm də dövlət idarəçiliyinin praktiki tələblərinə cavab vermiş və uzun müddət regionda hüquq münasibətlərinin əsas çərçivəsini müəyyən etmişdir.

Səfəvilər dövlətində hüquq sisteminin mahiyyətinin düzgün dərk edilməsi üçün onun yalnız normativ hüquqi quruluşu deyil, həm də bu sistemin tarixşünaslıqda necə tədqiq edildiyi və qiymətləndirildiyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixşünaslıq yanaşması hüquq sisteminin real funksiyalarını, ideoloji əsaslarını və sosial təsir mexanizmlərini üzə çıxarmağa imkan verir. Səfəvilər hüquq sisteminin tədqiqi müxtəlif dövrlərdə və fərqli elmi məktəblər çərçivəsində aparılmış, bu isə mövzunun interpretasiyasında ciddi fərqlərə səbəb olmuşdur. Erkən Avropa səyyahlarının qeydlərindən başlayaraq sovet tarixşünaslığına, müasir Azərbaycan, İran və Qərbi tədqiqatçılarına qədər bu sahədə geniş və çoxşaxəli elmi irs formalaşmışdır.

Səfəvilər dövrünün hüquq sistemi ilə bağlı ilkin məlumatlar əsasən dövrün salnaməçiləri və saray tarixçilərinin əsərlərində əks olunmuşdur. Həsən bəy Rumlu, İsgəndər bəy Münşi, Qazi Əhməd Qumi kimi müəlliflərin əsərlərində hüquq münasibətləri, məhkəmə praktikası, şah

fərmanları və inzibati qərarlar haqqında dəyərli məlumatlar yer alır. Bu mənbələr hüququ müstəqil tədqiqat obyekti kimi deyil, dövlət idarəciliyinin ayrılmaz hissəsi kimi təqdim edir. Buna görə də erkən mənbələrdə hüquq sistemi daha çox siyasi hakimiyyətin təzahürü kimi xarakterizə olunur. Bununla belə, bu əsərlər hüquq tarixinin rekonstruksiyası üçün əsas ilkin mənbə bazasını təşkil edir.

Avropa səyyahları və diplomatlarının qeydləri Səfəvilər dövlətinin hüquq sisteminin tarixşünaslıqda öyrənilməsində mühüm yer tutur. Jan Şarden, Engelbert Kempfer, Pietro della Valle kimi müəlliflər Səfəvi dövlətində məhkəmə sistemi, cəzalar, hüquqi adətlər və şahın hüquqi səlahiyyətləri haqqında müşahidələr aparmışlar. Onların yazıları obyektivlik baxımından bəzən mübahisəli olsa da, hüququn gündəlik həyatdakı tətbiqi barədə mühüm empirik material təqdim edir. Avropa müəllifləri hüquq sistemini çox vaxt despotik idarəçilik prizmasından qiymətləndirmiş, şahın məhkəmə və qanunvericilik səlahiyyətlərinin genişliyini tənqid etmişlər. Bu yanaşma sonrakı Qərb tarixşünaslığında uzun müddət dominant mövqe tutmuşdur.

Səfəvi dövlətinin XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərinə aid tarixinin (siyasi vəziyyət, iqtisadi əlaqələr, dini görüşlər, mədəniyyət, məişət xüsusiyyətləri) öyrənilməsi üçün xüsusi növ məxəz rolunu bilavasitə bu dövlətə səyahət etmiş və ya yolüstü bu ölkədə səfərdə olmuş şəxslərin xatirələri və səyahətnamələri oynayır [2, s. 18].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində formalaşmış rus və sovet tarixşünaslığı Səfəvilər dövlətinin hüquq sisteminə əsasən sinfi yanaşma kontekstində baxmışdır. Sovet tədqiqatçıları hüququ feodal münasibətlərin tənzipləyici mexanizmi kimi dəyərləndirmiş, şəriət hüququnu isə feodal ideologiyasının aləti hesab etmişlər. İ.P.Petruşevski, V.V.Bartold və digər tədqiqatçıların əsərlərində hüquq sistemi torpaq

mülkiyyəti, vergi münasibətləri və feodal asılılıq çərçivəsində təhlil olunur. Bu yanaşma hüququn sosial-iqtisadi funksiyalarını üzə çıxarsa da, onun dini və mədəni aspektlərini kölgədə qoymuşdur. Bununla belə, sovet tarixşünaslığı hüquq sisteminin struktur təhlili və mənbəşünaslıq baxımından əhəmiyyətli töhfələr vermişdir.

G.Ə.Rəhimli göstərir ki, İ.P.Petruşevski, Səfəvilər tarixinə Azərbaycan tarixinin bir parçası kimi yanaşmışdır və Səfəvi dövlətini Azərbaycan dövləti olaraq tədqiq etmişdir [7, s. 10].

Azərbaycan tarixşünaslığında Səfəvilər dövlətinin hüquq sisteminin elmi tədqiqi əsasən XX əsrin ikinci yarısından etibarən intensivləşmişdir. Oqtay Əfəndiyev, Şahin Fərzəliyev, Yaqub Mahmudov, Nazim Cəfərli və digər alimlərin əsərlərində hüquq sistemi dövlət quruculuğunun mühüm elementi kimi təqdim olunur. Azərbaycan alimləri Səfəvilər dövlətini milli dövlətçilik ənənələrinin davamı kimi qiymətləndirmiş və hüquq sisteminin mərkəzləşdirici rolunu ön plana çıxarmışlar. Bu tədqiqatlarda şəriət hüququ ilə dünyəvi hüququn sintezi, şah hakimiyyətinin hüquqi əsasları və məhkəmə institutlarının fəaliyyəti obyektiv şəkildə təhlil edilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan tarixşünaslığı hüquq sisteminin regional xüsusiyyətlərini və yerli adət hüququnun rolunu vurğulamışdır.

Müasir Qərb tarixşünaslığı Səfəvilər dövlətinin hüquq sisteminə daha balanslı və çoxölçülü yanaşma nümayiş etdirir. Roger Savory, Rudi Matthee və digər alimlər hüquq sistemini erkən modern dövlət modeli kontekstində təhlil edirlər. Onların fikrincə, Səfəvilər dövləti hüquqi baxımdan nə tam teokratik, nə də tam dünyəvi sistemə malik olmuşdur. Əksinə, bu dövlət hüququ siyasi idarəciliyin ehtiyaclarına uyğun şəkildə çevik tətbiq etmişdir. Qərb tədqiqatlarında hüquq sistemi dövlətin mərkəzləşməsi, vergi nəzarəti və sosial intizam mexanizmi kimi dəyərləndirilir.

Tarixşünaslıqda xüsusi müzakirə doğuran məsələlərdən biri Səfəvilər dövründə hüququn

icra mexanizmlərinin effektivliyidir. Bəzi tədqiqatçılar hüquq normalarının real praktikada tez-tez pozulduğunu və şah iradəsinin hüquqdan üstün tutulduğunu qeyd edirlər. Digərləri isə hüquq sisteminin dövrün sosial-siyasi şərtlərinə uyğun olduğunu və müəyyən sabitlik yaratdığını vurğulayırlar. Bu fikir ayrılığı hüququn normativ və praktik tərəfləri arasındakı fərqlə izah olunur.

Səfəvilər dövlətinin hüquq sisteminin tarixşünaslıqda tədqiqi göstərir ki, bu sistem yalnız hüquqi qaydalar toplusu deyil, həm də ideoloji, sosial və siyasi münasibətlərin ifadəsi olmuşdur. Hüquq dini ideologiyanın legitimləşdirilməsi, mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi və cəmiyyətin nəzarətdə saxlanılması funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Tarixşünaslıq yanaşmalarının müxtəlifliyi bu hüquq sisteminin çoxqatlı və mürəkkəb xarakterini bir daha sübut edir.

Beləliklə, Səfəvilər dövlətində hüquq sisteminin tarixşünaslıqda tədqiqi onun yalnız tarixi fakt kimi deyil, həm də elmi interpretasiya obyekti kimi əhəmiyyətini ortaya qoyur. Müxtəlif elmi məktəblərin yanaşmaları hüquq sisteminin

fərqli cəhətlərini üzə çıxararaq mövzunun daha dərinlən anlaşılmasına imkan verir. Bu baxımdan Səfəvilər dövlətinin hüquq sistemi həm hüquq tarixi, həm də tarixşünaslıq baxımından aktual və zəngin tədqiqat sahəsi olaraq qalmaqdadır.

Nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, Səfəvilər dövrünün hüquq sistemi teokratik dövlət modelinin bariz nümunəsi olmuşdur. Şəriət hüququ ilə dünyəvi hüququn sintezi dövlətin siyasi sabitliyini təmin etmiş, mərkəzləşmiş hakimiyyətin möhkəmlənməsinə şərait yaratmışdır. Bu hüquq sistemi Azərbaycan hüquq tarixində mühüm mərhələ təşkil edir və sonrakı dövrlərin hüquqi inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, Səfəvilər dövlətinin hüquq sistemi teokratik dövlət modelinə uyğun şəkildə formalaşmış, lakin praktik idarəçilik zərurətləri bu sistemi çevik və çoxşəxli etmişdir. Bu hüquq sistemi Azərbaycan və ümumilikdə regionun hüquqi tarixində mühüm mərhələ kimi dəyərləndirilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev, H. A. Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti (I Şah Abbasın dövrü): / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2013. – 29 s.
2. Dadaşova, R.İ. Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda) / R.İ.Dadaşov. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 393 s.
3. Əfəndiyev, O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 344 s.
4. İsmayılov, X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi / X.C.İsmayılov. – Bakı: Nurlan, – 720 s.
5. Namazova, L.S. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixi müasir Böyük Britaniya tarixşünaslığında (R.M.Seyvorinin tədqiqatları əsasında): / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı: [n.y.], – 2022. – 29 s.
6. Nəcəfli Tofiq. Səfəvilər dövləti (1501-1736-cı illər): [Elektron resurs]/https://tarixinstitutu.az/Web/finder_upload/Sefeviler_dovleti.pdf
7. Rəhimli, G.Ə. Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi və Qızılbaş ideologiyası / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı: [n.y.], – 2022. – 32 s.
8. Süleymanov, N.M. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin iqtisadi həyatı: / tarix üzrə elmlər doktoru dis. / – Bakı: [n.y.], – 2014. – 45 s.

Маммадов Заур Алирза оглу,
доктор юридических наук, доцент, старший научный сотрудник
Института востоковедения им. академика З.М.Буниятова
национальной академии наук Азербайджана

ПРАВОВАЯ СИСТЕМА В ГОСУДАРСТВЕ СЕФЕВИДОВ

РЕЗЮМЕ

Правовая система Сефевидского государства, существовавшего в XVI–XVIII веках, представляет собой сложный и многослойный механизм, сформированный под влиянием религиозных, политических и социальных факторов. В данной статье подробно анализируется процесс становления и развития правовой системы Сефевидов, а также ее институциональная структура и основные источники права. Особое внимание уделяется роли религии и применению джафаритского фикха в качестве нормативной основы правового регулирования.

В статье рассматриваются основные сферы правового регулирования, включая семейные, имущественные, уголовные, административные и финансовые отношения. Наряду с нормами шариата важную роль играли указы шаха, государственные законы и нормы обычного права. Судебная система основывалась на деятельности казиев, однако верховная судебная власть принадлежала шаху, который выступал как высший арбитр и источник права. Отмечается, что правовая система Сефевидов была тесно связана с идеологией государства и служила инструментом укрепления централизованной власти.

Mammadov Zaur Alirza,
Doctor of Law, Associate Professor, Senior Researcher,
Institute of Oriental Studies named after Z.M. Bunyadov,
National Academy of Sciences of Azerbaijan

LEGAL SYSTEM IN THE SAFAVID STATE

SUMMARY

The legal system of the Safavid state, which existed between the sixteenth and eighteenth centuries, represents a complex structure shaped by religious doctrine, political authority, and social needs. This article provides a comprehensive analysis of the formation and development of the Safavid legal system, focusing on its sources, institutions, and practical application. Particular attention is paid to the role of religion and the application of Ja'fari fiqh as a normative basis for legal regulation.

The study examines various areas of legal regulation, including family law, property relations, criminal justice, administrative governance, and fiscal policies. While Islamic Sharia law formed the core of the legal system, royal decrees, state regulations, and customary law also played significant roles. The judicial system was primarily administered by qadis, yet ultimate legal authority rested with the Shah, who functioned as both the supreme ruler and the highest judicial authority. The article also explores the ideological function of law and its role in consolidating centralized power within the Safavid state.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 17.04.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 21.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.04.2026

Mehdiyev Novruz Həbib oğlu,

BDU-nun Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ kafedrasının dosenti,

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Ünvan: Bakı şəhəri, Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi, 33

E-mail: novruz_mehdiyev@bk.ru

UOT 341.231.14

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.310>

İNSAN HÜQUQLARININ İNKİŞAFI PROSESİNDƏ İMPLEMENTASIYA KONSEPSİYASI

***Açar sözlər:** insan hüquqlarının implemantasiyası, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq və milli tədbirlər, İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, İnsan Hüquqları Komitəsi, beynəlxalq insan hüquqları standartları.*

***Ключевые слова:** имплементация прав человека, международные и национальные мероприятия в области прав человека, Декларация прав человека, Комитет по правам человека, международные стандарты прав человека, уважение прав человека, механизмы международного контроля в области прав человека.*

***Keywords:** implementation of human rights, international and national measures in the field of human rights, Declaration of Human Rights, Human Rights Committee, international human rights standards, respect to human rights, international control mechanisms in the field of human rights.*

Bu hüquqların mahiyyətini və onların cəmiyyətdə yerini müəyyənləşdirmək üçün onlara mütləq konkret tarixi baxımdan yanaşmaq lazımdır. Müasir dövrümüzə qədər gəlib çatan insan hüquqları uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. İnsan hüquqlarının inkişafının

həlledici mərhələləri XVII–XVIII əsr burjuademokratik inqilabları dövrünə təsadüf etsə də, onların inkişaf tarixinin kökləri daha qədim dövrlərə qədər uzanır. Hesab olunur ki, insan bir fərd kimi cəmiyyət və dövlət tərəfindən pozula bilməyən hüquqlara və azadlıqlara malik olması ideyası insan cəmiyyətinin yaranması ilə eyni zamanda meydana çıxmışdır.

Qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlərlə insan hüquqlarının universallığı tanınmışdır. Beynəlxalq konvensiyalarda insan hüquqlarının ancaq vətəndaşa deyil, hər kəsə məxsusluğu daha geniş yayılmış və artıq formalaşmış bir tendensiyaadır. Bir qayda olaraq, dövlətlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri bütövlükdə bütün insan hüquq və azadlıqlarının təmini və müdafiəsidir. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndində BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi iqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq göstərilir. Bunlar BMT Nizamnaməsinin 55-ci maddəsi ilə təsdiqlənir. Orada göstərilir ki, BMT irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qo-

yulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsinə və riayət edilməsinə dəstək verir.

İnsan hüquqları müxtəlif iqtisadi və siyasi sistemlərin, ideologiya və mədəniyyətlərin mövcud olduğu müasir dünyamızda insanları və cəmiyyətləri birləşdirən ən əsas meyardır. İnsan hüquqları ideyası məhdud və inkişaf etmə təsəvvürlərdən müasir dövrədək təkamül yolu keçərək nəticədə sosial və hüquqi statusundan asılı olmayaraq bütün insanlara aid olan vahid prinsip və normalar konsepsiyasına çevrilmişdir. Bütün dövlətlərin konstitusiyasının əsasını təşkil etmişdir [1, s. 10].

Antik Roma və Yunan fəlsəfi məktəbləri insan hüquqları ideyasının fəlsəfi əsaslarının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu fəlsəfi məktəblərdə insan azadlığının və şəxsi həyatının ictimai mənafehlərdən, dövlətin siyasi maraqlarından üstün tutulması aparıcı istiqamətlərdən biri kimi nəzərdən keçirilir. Bu fəlsəfi fikirlər əsasən Sokratın, Platonun, Epikürün, Aristotelin və s. antik dövr mütəfəkkirlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. İnsan hüquqları ilə bağlı məsələlər sonrakı dövrdə Roma mütəfəkkirlərinin əsərlərində inkişaf etdirilmişdi. Dinin hakim kəsildiyi orta əsrlər dövründə insan hüquqları ideyası ilahi nemət, ilahi qanunlar kimi qiymətləndirilirdi. Qərbdə isə orta əsrlər dövründə insan hüquqlarının dövlətdaxili hüquqla nizamlanması praktikasına rast gəlinir. Bu qayda əsasən İngiltərənin praktikasında öz əksini tapmış və bir sıra aktlarda əks olunmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) 1215-ci il Böyük azadlıqlar Xartiyası (Maqna çarta) – bu sənəddə kral hakimiyyətinin səlahiyyətləri barədə müddəalar əks olunub.

2) 1628-ci il Hüquqlar haqqında Petisiyada kralın üzərinə müvafiq öhdəliklər qoyulur və şəxslər kral idarəçiliyindən qorunurdu.

3) 1679-cu il Habeas korpus Aktı – insan hüquqlarının inkişafında söz azadlığı, parlament seçmək və s. məsələlərə həsr edilmişdir.

İnsan hüquqları termini isə beynəlxalq siyasi leksikonda müstəqillik uğrunda Amerika müharibəsindən və Böyük Fransa inqilabından sonra meydana gəldi. Məhz bu dövrdən sonra dövlətdaxili sənədlərdə – Hüquqlar haqqında Bill, ABŞ Konstitusiyası və s. insan və vətəndaş hüquqlarından danışılırdı. Bəzi elmi ədəbiyyatlarda bu sənədlərdə adları çəkilən hüquqları birinci nəsil insan və vətəndaş hüquqları adlandırırlar. Bu hüquqlara əsasən yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, mülkiyyət hüququ və digər fundamental hüquqlar aiddir.

Bundan sonra insan hüquqlarının inkişafında ikinci mərhələ başladı ki, bunu da bəzi hüquq ədəbiyyatında ikinci nəsil insan hüquqları adlandırırlar. İnsan hüquqlarının bu nəslə sosial və iqtisadi hüquqlardan ibarətdir. Bu hüquqlar müəyyən mənada sosialist düşüncə tərzinə nəticəsində yaranmışdı. Bura əmək hüququ, sosial təhlükəsizlik hüququ, təhsil hüququ və s. daxildir. Bu hüquqlar daha çox formasız xarakter daşıyır. II Dünya müharibəsindən sonra bu hüquqlar bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə (1961-ci il Avropa sosial Xartiyasında, İqtisadi və sosial, mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktında və s.) ayrıca təsbit olundu.

Üçüncü nəsil insan hüquqlarının yaranması son dövrün inkişaf xüsusiyyətləri ilə izah edilir. Bu izaha görə indi obyektiv olaraq elə hüquqlar meydana gəlmişdir ki, onlar ayrılıqda fərdə və ya fərdlər qrupuna yox, bütövlükdə məcmuya, xalqa məxsusdur. Məsələn, inkişaf hüququ, sülh hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və s. Bu hüquqlar kollektiv hüquqlar və ya “həmrəylik hüquqları” adlanır. Lakin göstərilən hüquqlar hələ tam formalaşmamışdır və onlar dəqiq normativ məzmunla malik deyildir.

İnsan hüquqlarının tarixi inkişafından danışarkən nəzəriyyələrə də toxunmaq lazımdır. İnsan hüquqlarının mahiyyətinə dair nəzəriyyələrə təbii hüquq nəzəriyyəsi, pozitiv nəzəriyyə, realist və universal nəzəriyyələri misal göstərmək olar.

İnsan hüquqları sahəsində əsas nəzəriyyələrdən olan təbii insan hüquqları nəzəriyyəsi tam şəkildə XVII-XVIII əsrlərin ideoloqları tərəfindən hazırlanmışdır. Onlar hesab edirdilər ki, hələ dövlət və hakimiyyət mövcud olmadığı dövrlərdə təbii vəziyyət hökm sürürdü, yəni müasir dövrdə mövcud olan dövlət anlayışı o dövrdə yaranmadığından sosial struktur da tam formalaşmamışdı. Təbii vəziyyətdə həyat azad idi və hər bir şəxs ümumi və təbii hüquqlardan istifadə edirdi (insan təbii vəziyyətdə yalnız təbii qanunun tələblərini yerinə yetirirdi). Bu nəzəriyyənin tarixi Yunan və Roma hüququna getməklə insan hüquqları ilə daha sıx əlaqəlidir [3, s. 50].

Təbii hüquq nəzəriyyəsinin tarixi kökləri qədim və antik dövrün mütəfəkkirlərinin əsərlərinə gedib çıxır. Bu nəzəriyyədə insan hüquqları təbii, sanki insan şüurundan və yaxud ilahi iradədən və ya insanın öz təbiətindən yaranan hüquq kimi baxılırdı. Bu nəzəriyyənin məqsədi dövlət orqanlarının fəaliyyətini insan hüquq və azadlıqlarının həcminə uyğun olaraq məhdudlaşdırmaqdır.

Pozitiv nəzəriyyənin tərəfdarları (C.Ostin, H.Kelzen, A.Markel) isə təbii hüquq nəzəriyyəsinin əleyhinə idilər. Pozitivistlər hesab edirlər ki insan hüquqları, onun həcmi, məzmunu dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir. İnsan hüquqlarının mənbəyini ümumməcburi qaydaları yaradan və cəmiyyət üzərində duran dövlətdə görürdülər. Pozitiv nəzəriyyənin mahiyyəti qüvvədə olan qanunvericiliyi sistemləşdirməkdir.

İnsan hüquqlarına dair digər bir nəzəriyyə realist nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları göstərirlər ki, insan hüquqları mənəviyyətə aid olduğu üçün mədəni kontekstdən çıxış etməlidir. Bu nəzəriyyəyə görə dünyaya gəldiyi gündən fərdin yalnız davranışı deyil, həm də düşüncələri də cəmiyyətin mədəniyyətinin təsiri ilə formalaşır.

BMT çərçivəsində 1948-ci il Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsini, Fakultativ pro-

tokollarla birlikdə 1966-cı ildə imzalanmağa açıq olan Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktı əhatə edən İnsan hüquqları haqqında Billin işlənib hazırlanması və qəbul edilməsi insan hüquqları üzrə beynəlxalq normaların inkişafında tamamilə yeni mərhələ açdı [10, s. 13]. Söhbət artıq hər hansı ayrıca hüquqlardan, hər hansı hüquqi şəxslər kateqoriyasından deyil, ictimai həyatın bütün sahələrində bütün fərdlərin hüquqlarından gedir. BMT Baş Assambleyasının qətnaməsi şəklində qəbul edilmiş Ümumdünya Bəyannaməsi (buna görə də hüquqi məcburi sənəd deyil), həmçinin Paktlar praktiki olaraq insan hüquq və azadlıqlarının bütün spektrini əhatə etsə də, bu sahədə beynəlxalq normayaratma davam etmiş və indiyədək davam edir.

Bəyannamədə və ya Paktlarda yalnız ümumi formada verilmiş bir sıra hüquq və azadlıqlar xüsusi müqavilələrdə geniş şəkildə təsbit olunmuşdur. Belə ki, mülki və siyasi hüquqlar haqda Paktın VII maddəsi işgəncələri və qəddar, qeyri-insani, insan ləyaqətini alçaldan rəftar təfərrüatı ilə bu cinayətin nə tərkibini, nə də onunla mübarizə formalarını açmadan qadağan edirsə, işgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar növlərinə və cəzalar əleyhinə 1984-cü il Konvensiyası işgəncənin anlayışını verməklə yanaşı, bu cinayətlərlə mübarizə məqsədilə bir sıra təşkilati tədbirlər nəzərdə tutur. Məsələn, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktda ehtiva olunmuş bir sıra əlamətlər (cins, irq, milli mənsubiyyət, din, siyasi və digər əqidə və b.) üzrə insanların ayrı-seçkiliyini qadağan edən ümumi normalardan başqa, məsələn, təhsil (1960-cı ildə UNESCO qəbul etmişdir), əmək və məşğulluq (1958-ci ildə BƏT-in Baş Konfransında qəbul edilmişdir) sahəsində ayrı-seçkilik əleyhinə Konvensiyalar, Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqda 1979-cu ildə BMT Baş Assambleyasının qəbul etdiyi Konvensiya işlənib hazırlanmış və hazırda qüvvədədir. İnsan hüquqları haqda ya-

zan bir çox müəlliflər onları üç nəslə bölür [15, s. 361]: birinci nəsil – burjua inqilablarının bəyan etdiyi mülki və siyasi hüquqlar; ikinci nəsil – sosial-iqtisadi hüquqlar, üçüncü nəsil – başlıca olaraq, üçüncü dünya ölkələrinin bəyan etdiyi kollektiv hüquqlar.

Bütün hüquq və azadlıqların göstərilən nəsillərə bu cür bölünməsi əlbəttə ki, mütləq deyil və onu bəzi şərtlərlə qəbul etmək olar. Həqiqətən, burjua inqilabları dövründə insan hüquqları haqda ilk bəyannamələr (1689-cu il İngiltərə Hüquqlar haqqında Billi, 1789-cu il Fransa İnsan və vətəndaş hüquqları haqqında Bəyannaməsi, 1791-ci ildə ABŞ Konstitusiyasına birinci on düzəliş kimi qəbul edilmiş Hüquqlar haqqında Billi) meydana çıxarkən söhbət yalnız mülki və siyasi hüquqlardan gedirdi.

İkinci nəsil, yəni sosial-iqtisadi hüquqlar zəhmətkeşlərin kapitalist cəmiyyətində öz vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün mübarizəsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Z. Henkin belə bir nəticəyə gəlir ki, “insan hüquqları uğrunda beynəlxalq hərəkət XVIII əsrin fərdin muxtariyyəti və azadlığı haqda ideyalardan yaranmış və XIX və XX əsrin sosializm və ümumi rifah dövləti ideyaları ilə tamamlanmışdır” [9, s. 48].

İnsan hüquqlarının tez-tez kollektiv və ya həmrəy hüquqlar adlandırılan üçüncü nəsil müstəmləkə imperiyalarının yerində yaranmış yeni dövlətlərdən çox əvvəl meydana çıxmağa başlasa da, üçüncü dünya dövlətlərinin irəli sürdüyü bir sıra tələblər (inkişaf hüququ) ehtiva edir. Sağlam ətraf mühitə olan hüquq və yaxud sülh hüququ müxtəlif dövlətlərin xalq kütlələrinin tələbləri kimi təşəkkül tapmışdır. Əgər birinci iki nəslə aid olan hüquq və azadlıqlar hər bir fərdə məxsusdursa, üçüncü nəsil hüquqlarını insan və xalqların hüququ adlandırmaq olar. Belə ki, sülh hüququ, sağlam ətraf mühit hüququ və ya iqtisadi və sosial inkişaf hüququ hər bir insana olduğu kimi, hər bir xalqa və deyə bilər ki, bütövlükdə bütün bəşəriyyətə məxsusdur [8, s. 31].

Üçüncü nəsil hüquqları həm də onunla fərqlənir ki, beynəlxalq müqavilələrdə təsbit edilmiş (hər iki Paktın I maddəsi) və bütün dövlətlər və alimlər tərəfindən beynəlxalq hüququn ümumtanınmış norması kimi tanınan özünü təyin etmə hüququndan başqa bu kateqoriyadan olan digər hüquqlar hüquqi cəhətdən məcburi normalar kimi formalaşma mərhələsindədir. Onlar yalnız beynəlxalq təşkilatların qətnamələrində təsbit olunmuşdur. Onların müddəaları çox zaman qeyri-müəyyən olur və yalnız tədricən insan və xalqların hüquqları kimi onların normativ məzmunu dəqiqləşdirilir [15, s. 370].

Eyni zamanda qeyd etməmək olmaz ki, bu hüquqların bəzi aspektləri də lege ferenda olsa da, beynəlxalq hüquqda müəyyən edilmiş və eynimənalı şəkildə möhkəmləndirilmişdir.

Hal-hazırda fərdin hüquq və azadlıqları sahəsində bütün beynəlxalq normaları beynəlxalq standartlar adlandırmaq qəbul edilmişdir. Bu termin beynəlxalq müqavilələrin qaydaları, beynəlxalq təşkilatların, Helsinki yekun aktı kimi siyasi sazişlərin qətnamələri, Vyana, Kopenhagen görüşlərinin sənədləri, beynəlxalq adətlər kimi müxtəlif cinsli normaları əhatə edir.

İnsan hüquqları problemi cəmiyyətdə insanın statusunu müəyyən edən hüquqların qazanılması və genişlənməsi uğrunda aparılan kəskin sinfi mübarizələrin daim əsas mövzusu olmuşdur. İnsan hüquqlarının təşəkkül tapması və inkişafı uzun tarixə malik olaraq bu və ya digər dövlət üçün xarakterik olan ənənə və doktrinaların mübarizəsi ilə müşahidə olunmuşdur. İnsan hüquqları haqqında həqiqi və hərtərəfli biliklərə malik cəmiyyət daha sadə və yaxşı idarəetmə xüsusiyyətlərinə, o cümlədən dövlət şəxsiyyət münasibətlərinin çevik tənzimlənməsinə sahib olur. Buradan da insan hüquqları cəmiyyətin möhkəmlənməsinə, siyasi qarşılıqlı əlaqənin aradan götürülməsinə yönəlmiş olur. Bundan başqa, ümumi rifah kateqoriyasına əsaslanan insan hüquqlarının əxlaqi xüsusiyyəti də mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Bu, insan hüquqlarının dəyərini daha çox artırır, çünki onlar cəmiyyətin mənəvi təkmilləşməsinə və inkişafına, həmrəyliyin formalaşmasına kömək edir, bunlarsız real dəyişiklik və islahatların həyata keçirilməsi mümkün deyildir.

Beynəlxalq hüququn sahələrinin əksəriyyəti adət hüququ normalarından təşəkkül tapmağa başlanmışdır və yalnız sonralar kodifikasiya olunan konvensiyalar adət normalarına müqavilə təbiəti vermişdir. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq normalar isə praktiki olaraq, ancaq yazılı hüquq – müqavilə normaları və qaydaları şəklində meydana gəlməyə başladı.

Göstərdiyimiz kimi, beynəlxalq hüquqda insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin təşəkkül tapması insan hüquqları sahəsində müqavilələrin bütöv kompleksinin qəbul edilməsi ilə əlaqədardır. Bir çox müqavilələrin ayrılmaz tərkib hissəsi onların həyata keçirilməsinə təsir göstərən tədbirlərin görülməsidir. Hərtərəfli işlənib hazırlanmış həyata keçirilmə tədbirləri olmadan insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş effektiv beynəlxalq əməkdaşlıq mümkün deyil. İnsan hüquqları sahəsində müqavilələrin həyata keçirilmə tədbirlərinin nəzəri təhlili konkret beynəlxalq prosedurların, obyektiv qiymətləndirilməsi, onların işlənib hazırlanması zamanı mövqelərin müəyyənəşdirilməsi üçün lazımdır. Bu cür təhlil baxılan beynəlxalq tədbirlərin praktiki zəruriliyinə və səmərəliliyinə düzgün yanaşmanı mümkün edir.

İkinci dünya müharibəsindən dərhal sonra müəyyən implementasiya, yəni müqavilədə təsbit edilmiş hüquqların həyata keçirilməsinə yönəlmiş tədbirləri nəzərdə tutan İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Billin bir neçə layihəsi meydana çıxdı. “Implementasiya” termini ilə insan hüquqları haqda müqavilələrdə yalnız beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən tədbirlər göstərilirdi. Müxtəlif izahlı lüğətlərdə

“implementation” müqavilənin, sazişin yerinə yetirilməsi, həyata keçirilməsi, praktiki icra olunması və konkret tədbirlər vasitəsilə yerinə yetirilməni təmin edilməsi kimi verilir.

Implementasiya ilə bağlı ilk anlayış R.A. Müllerson tərəfindən irəli sürülmüşdür. Müəllif milli-hüquqi implementasiya terminindən istifadə etməklə, ona belə bir anlayış vermişdir ki, beynəlxalq hüquq normalarının milli-hüquqi implementasiyası beynəlxalq hüququn tələblərinin milli hüquq normalarının köməyi ilə dövlətin ərazisində həyata keçirilməsi prosesidir. Milli-hüquqi implementasiya beynəlxalq hüquq normalarının faktiki implementasiya mərhələsidir və beynəlxalq hüquq üçün zəruri hüquqi göstərişlər yaradır. Anlayışdan da göründüyü kimi, implementasiya üçün beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyasına mütləq şəkildə ehtiyac yoxdur. Implementasiya prosesində beynəlxalq və milli hüququn asılılığı və milli qanunvericiliyin transformasiyası baş verir [8, s. 9]. Bu halda qanunverici orqanın əsas vəzifəsi hüquq sistemini daha təbii şəkildə yeniləməkdir, milli hüquqa nisbətə daha da zənginləşdirməkdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, implementasiyanın beynəlxalq və milli hüquqi mexanizmləri mövcuddur. Beynəlxalq hüquq normalarının implementasiya mexanizmi beynəlxalq hüququn subyektləri tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi məqsədilə beynəlxalq və milli səviyyələrdə istifadə olunan hüquqi və təşkilati vasitələrin müəyyən məcmusunu təşkil edir. Bununla belə, beynəlxalq və milli səviyyələrdə beynəlxalq-hüquqi normaların implementasiyası məqsədilə qəbul edilən hüquqi xarakterli tədbirlər təşkilati-icraedici xarakterli tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi ilə müşayiət olunur.

Implementasiya nəzəriyyəsinin əsasları Lauterpaxt H. və B.Q.Manovun əsərlərində işlənmişdir. Lauterpaxt H. o nöqteyi-nəzərdən çıxış edir ki, dövlət suverenliyi məhdudlaşdırılmadan,

onlar tərəfindən suveren səlahiyyətlərini məhdudlaşdıran bəzi güzəştlərə gedilmədən insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi mümkün deyil. Beləliklə, verilmiş halda implementasiya nəzəriyyəsi ilk növbədə dövlət suverenliyinə qəsd edir. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinə bu cür yanaşma Lauterpaxtın dövləti İnsan hüquqları haqqında Billin həyata keçirilməsində əsas orqan kimi tanınması ilə yüngülləşir [12, s. 313]. Lakin düzgün olan bu müddəə Lauterpaxta BMT orqanlarının fəal iştirakı ilə insan hüquqları sahəsində hüquqi öhdəliklərin implementasiyasının BMT Nizamnaməsinin başlıca məqsədlərindən biri olması nəticəsinə gəlməsinə mane olmur. Bu halda Lauterpaxt H. nəzərə alır ki, müəyyən öhdəlikləri yalnız dövlətin özü həyata keçirə bilər. Lauterpaxtın implementasiya nəzəriyyəsinin təməl daşını fərdi şikayət vermək hüququ təşkil edir. Bu hüquqa o, həm vətəndaşlıq dövləti, həm də bütün beynəlxalq birliyə münasibətdə ayrılmaz hüquq kimi baxır. Fərdi şikayətlərə son dərəcə böyük diqqət onunla izah olunur ki, Qərb müəllifləri fərd və dövlətin maraqlarının bir-birinə əks olmasından çıxış edirlər. Ona görə də implementasiya nəzəriyyəsi ilk növbədə fərdlərin onun öz dövlətindən müdafiəsinə yönəlmişdir. Lauterpaxt əsas insan hüquqlarının pozuntularına məhkəmədə baxılmasının təkid edir. O hesab edir ki, məhkəmə məhkəmə qərarlarına və dövlət orqanlarının qanunvericilik aktlarına yenidən baxa bilər [12, s. 315]. Belə yanaşma açıq-aşkar dövlət suverenliyi prinsipinə ziddir.

B.Q.Manov dövlətdaxili və beynəlxalq implementasiyanı fərqləndirir. Onun fikrincə, beynəlxalq implementasiya öz növbəsində məhkəmə və kvazi məhkəmə xarakteri daşıyır. Beynəlxalq implementasiyadan danışarkən Manov B.Q. dövlətlərarası və ya birbaşa olmayan implementasiyanı fərqləndirir, bu zaman yalnız dövlətlər prosedurdə iştirak edə bilər və xüsusi və ya birbaşa implementasiyanı göstərir ki, yalnız fərdlər

və ya onların qrupları beynəlxalq orqanlara müraciət edə bilərlər. Onun fikrincə, implementasiya səlahiyyətinə malik olan orqanlar sırasına BMT-nin baş orqanları, eləcə də xüsusi yaradılan beynəlxalq orqanlar aiddir. Bu zaman baş orqanlar implementasiyanın ümumi məsələləri ilə, xüsusi orqanlar isə fərdi, özəl səviyyədə implementasiya ilə məşğul olurlar [7, s. 174].

O da şikayətlərə baxılmasının məhkəmə prosedurunun təkid edir, özü də belə prosedur dövlətdaxili məhkəmə sistemini xatırlatmalıdır. Burada qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq mexanizmə daxili hüquq sistemi xüsusiyyəti vermək cəhdləri ümumiyyətlə bir çox qərb müəllifləri üçün xasdır. Onların fikrincə, beynəlxalq mexanizm daxili hüquq sisteminə nə qədər oxşasa, bir o qədər mükəmməlliyə yaxın olur. Bu zaman onlar insan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizmlərin özünəməxsus xarakterini nəzərdən qaçırlar [7, s. 186].

M.Moskovist belə hesab edir ki, zəruri olduqda implementasiya dövlət suverenliyinə toxunmalıdır. O, təkcə dövlət suverenliyinin məhdudlaşdırılmasına deyil, həm də dövləüstü orqanların yaradılmasına tərəfdar çıxır [13, s. 16].

Dövləüstü orqanlar yaradılması ideyası insan hüquqları üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində xüsusilə təhlükəlidir, çünki, o müxtəlif inkişaf səviyyəli dövlətlərin belə əməkdaşlığının əsasını daşıdır. Bundan başqa hazırda universal dövləüstü orqanlar qeyri-realdır və onlardan söhbət aparılması beynəlxalq birliyin diqqətini həqiqətən insan hüquqları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın aktual problemlərindən yayındıra bilər.

İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizmlərin hüquqi mahiyyətinin dərk edilməsi üçün beynəlxalq və milli tədbirlər arasında hansı nisbətin müəyyən edildiyini aydınlaşdırmaq vacibdir. Hazırda Qərb ədəbiyyatında implementasiya nəzəriyyəsində beynəlxalq tədbirlərə üstünlük verilən nöqtəyi-nəzər yayılmışdır. Lakin,

bəzi Qərb müəllifləri beynəlxalq və dövlətdaxili tədbirlərin nisbətini başqa cür qiymətləndirirlər. Bu planda E.Şvebbin fikri maraq kəsb edir, o belə hesab edir ki, “implementasiya” termini “o mənada texniki məna kəsb etmişdir ki, indi o, daxili hüquqa uyğun olaraq qəbul edilmiş tədbirlərə əlavə olaraq insan hüquqları haqda paktların yerinə yetirilməsinə beynəlxalq nəzarət üzrə tədbirlər” mənasını verir [14, s. 828], yəni belə halda tamamilə haqlı qeyd olunur ki, dövlətdaxili tədbirlər üstünlük təşkil edir.

W.Korey daxili və beynəlxalq tədbirlərin nisbəti barədə belə fikir söyləyir. İmplementasiyanın iki səviyyəsini fərqləndirərək, o, yazır ki, “fərdi hüquqların müdafiəsi üçün müraciət edilməsi mümkün olan beynəlxalq mexanizmlər mövcuddursa, daxili tədbirlərin səmərəliliyi artırıla bilər, və yaxud onlar daha çox həyat qabiliyyətli ola bilərlər” [11, s. 5].

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, implementasiya nəzəriyyəsinin fərdi şikayət (communication) kimi ünsürü praktiki olaraq bütün müəlliflər tərəfindən müdafiə olunur. Yaradılacaq istənilən beynəlxalq prosedur çərçivəsində zərərçəkən hər bir şəxsin həmin orqanlara bilavasitə petisiya və ya şikayət vermək hüququ olması zəruridir.

Bir sıra müəlliflər fərdlər qrupuna və qeyri-hökumət təşkilatlara şikayət vermək hüququnun verilməsində təkid edirlər. Bunu onlarla izah edirlər ki, birincisi, fərd heç də həmişə şikayət göndərmək imkanına malik deyil, ikincisi, dövlətlər dövlətlərarası münasibətləri pisləşdirmək istəməyərək, başqa dövlətdə insan hüquqlarının pozulması barədə beynəlxalq orqanlara petisiya nadir hallarda verir. Lakin, qeyd etməliyik ki, qeyri-hökumət təşkilatları bu hüquqdan sui-istifadə edə və bu zaman heç bir məsuliyyət daşımaya bilərlər.

İmplementasiya nəzəriyyəsinin digər ünsürü – insan hüquqlarına aid məsələlərin məhkəmə baxışı tərəfindən həll olunmuşdur. Onlardan bə-

ziləri həm beynəlxalq cinayətlərə, həm də insan hüquqlarının digər pozuntularına münasibətdə yurisdiksiyası olan daimi beynəlxalq tribunaların yaradılması təklifini irəli sürürlər. Digərləri BMT Beynəlxalq məhkəməsinə insan hüquqları pozuntuları haqda işlərə baxmaq səlahiyyətinin verilməsini təklif edir. Bu zaman məhkəməyə iş vermək hüququ ayrı-ayrı fərdlərə, eləcə də dövlətlərə verilməlidir.

Praktikanın göstərdiyi kimi insan hüquqları sahəsində geniş səlahiyyətlərə malik beynəlxalq məhkəmə yalnız regional səviyyədə yaradıla bilər. Belə məhkəmə nümunəsi Avropa insan hüquqları Konvensiyasında göstərilir, ancaq hətta bu konvensiya çərçivəsində də fərd məhkəmədə işə baxılmasının təşəbbüskarı ola bilmir. İnsan hüquqlarına dair geniş səlahiyyətli universal orqana (məhkəmə) isə hazırda ehtiyac yoxdur. Beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə səlahiyyəti olan beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yaradılması haqda məsələ isə hələlik ad hoc tribunallar qaydasında həll olunub [5, s. 33].

İnsan hüquqları haqda universal konvensiyalara uyğun olaraq yaradılmış orqanların məcburi qərar qəbul etmək səlahiyyəti yoxdur. Dövlətlərin münasibətlər sahəsində insan hüquqlarına dair məcburi qərarların çıxarılması bütün beynəlxalq birliyin maraqlarına toxunduqda və insan hüquqları ağır və kütləvi pozulduqda mümkündür. Dövləti konvensiyanın tək-tək pozuntusu olduqda, daxili qanunvericiliyin konvensiyalara bəzi uyğunsuzluqları, səlahiyyətli orqanlarının nöqsan və səhvlərinə dair konkret məsələnin həll etməyə məcbur etmək cəhdləri məqsədəuyğun deyil və yalnız dövlətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxara bilər. Dövlət özü bu nöqsanlarla məşğul olmaq və konvensiyaların daxili vasitələrlə yerinə yetirilməsini təmin etmək iqtidarındadır.

Azərbaycan qanunvericiliyinin Avropa Konvensiyası normalarına uyğunluğu problemi-nin təhlili ilk növbədə Azərbaycan Respubli-

kası Konstitusiyasının təminatını dövlətin “ali məqsədi” elan etdiyi və bir-birindən ayırmadığı “insan hüquqları və azadlıqlarına” və “vətəndaşın hüquqları və azadlıqlarına” dair bəzi maddələrinin (m.12, m.24) mahiyyəti ilə əlaqədardır. Söhbət bu anlayışların ayrı-ayrılıqda və birtərəfli nəzərdən keçirilməsi təcrübəsindən imtina edilməsindən gedir. Bu da insan və vətəndaşların hüquqi statusu konsepsiyasının Azərbaycan qanunvericiliyi üçün məqbulluğundan xəbər verir və məlum olduğu kimi, bu konsepsiyaya görə bütün ictimai proseslərin mərkəzində insan və vətəndaş, onların təminat verilmiş və qanunla müdafiə edilən azadlıqları və rifahı durur. Əsas xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, milli təsisatlar sahəsindəki iş prosesində BMT bu qənaətə gəlmişdir ki, dövlətlərin insan hüquqları və azadlıqları sahəsində beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirmələri üçün bütün dövlətlər üçün zəruri mexanizm kimi vahid milli təsisat modeli yaratmaq mümkün deyildir və bunu tövsiyə etməyə ehtiyac yoxdur. Bundan əlavə, hər bir dövlət başqa dövlətlərin təcrübəsindən özü üçün səmərəli şəkildə istifadə edə bilər. Azərbaycan qanunvericiliyinin insan hüquqları və azadlıqları sahəsində beynəlxalq-hüquqi normalara və Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasının zirvə məqamı Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına daxil olduğu və insan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına qoşulduğu dövrə təsadüf edir. Bu mərhələnin keçilməsi hələ o demək deyildir ki, həmin norma və standartlar praktikada avtomatik tətbiq edilə bilər. Müasir suveren dövlətlərin əksəriyyətində qəbul edilmiş qaydaya görə həmin norma və standartların reallaşdırılması və onların tətbiqinə nəzarət edilməsi üçün müvafiq sistem yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi üçün nəzarət mexanizmləri sistemində insan hüquqları üzrə müvəkkil (ombudsman) institutuna, eləcə də

digər hüquq-müdafiə təşkilatlarına, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatlarına xüsusi əhəmiyyət verilir. Milli təsisatlar isə yerli mədəniyyətlərin, hüquq ənənələrinin və xüsusiyyətlərinin, eləcə də konkret dövlətdə mövcud olan siyasi təşkilatın xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə yaradılmışdır.

İnsan hüquqları və azadlıqlarının həvəsləndirilməsi və onların müdafiəsi BMT-nin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir. İnsan hüquqlarının pozulması hallarının araşdırılması və bu hüquqlara riayət olunması üzrə nəzarət normalarının müəyyən edilməsi istiqamətində müxtəlif müqavilələrə və beynəlxalq paktlara müvafiq yaradılmış mürəkkəb mexanizm əvvəlki kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. İnsan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəldilmiş konvensiyalar qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayan və nəzarət mexanizmlərinə əsaslanan vahid hüquqi vasitədir. İnsan hüquqlarının həvəsləndirilməsi və müdafiəsi ilə məşğul olan milli təsisatlarla tamamlanan bu mexanizmlər həmin sahədə dövlətləri və beynəlxalq birliyi rahat edən məsələləri həll etməyə qadirdir. Təbii ki, milli təsisatlar BMT-nin və ya Avropa Şurasının İnsan hüquqları üzrə orqanlar sistemini əvəz etməli deyil, yalnız öz tamamlayıcı funksiyalarını səmərəli şəkildə yerinə yetirməlidir.

Beynəlxalq mexanizmlər milli mexanizmləri əvəz edə bilməz, yalnız onları tamamlaya bilər. Vətəndaşların hüquqlarının faktiki realizəsi şərtləri və vasitələri də yalnız dövlətdaxili səviyyədə təmin oluna bilər. Beynəlxalq mexanizm isə fərdlərin hüquqlarına təminat verə bilmir, çünki o, fərdlərə yalnız dövlət vasitəsilə təsir edə bilər.

Müqavilələrin əksəriyyəti implementasiya məsələsini müvafiq qanunvericilik və digər zəruri tədbirlər görməli olan iştirakçı – dövlətlərin öhdəsinə buraxır. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, beynəlxalq mexanizmlər implementasiya orqanları deyil implementasiyaya nəzarət edən orqanlardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, – 2013. – 506 s.
2. Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2007. – 484 s.
3. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. – Bakı: Nurlar, – 2019. – 352 s.
4. Гусейнов Л. Защищать права человека пужно посредством права, а не политики // – Зеркало, №5 (490), – 1997.
5. Карташкин В.А. Международная безопасность и права человека. – Санкт-Петербург, – 1993
6. Карташкин В.А. Права человека и международная безопасность. – 1988.
7. Манов Б.Г. ООН и содействие осуществлению соглашений о правах человека. – М., 1996.
8. Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность. – М., – 1991.
9. Henkin L. Human rights and domestic jurisdiction. – Hels, 1989
10. Humphrey J. No Instant Millenium. The International Law of Human Rights. – N-Y. – 2014.
11. Korey W. The Key to human rights imlementation. – Intern Conciliation, – 2008. – 570 p.
12. Lauterpacht H. International Law human rights. – L., – 1950.
13. Mostowitz M. Human rights and World Order. – N. Y. – 1988.
14. Shwelb E. Civil and political rights. The international measures of implementation. – AJIL, 1968, – vol. 62, № 4
15. Vasak K. Le droit intermational de droit de l’homme. – P., – 1998

Мехтиев Новруз Габиб оглу,

доцент кафедры международного частного права и европейского
права Бакинского государственного университета, доктор философии по праву

**КОНЦЕПЦИЯ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ
ПРАВ ЧЕЛОВЕКА**

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что в современную эпоху идея прав человека должна рассматриваться как одна из важных идей, придающих направление и импульс процессу социального развития. Это объясняется тем, что права человека органически связаны с социальной деятельностью людей, их социальными отношениями и особенностями индивидуальной жизни. Они проявляются как нормативная форма взаимодействия между людьми, регулирование этих отношений, предотвращение споров, возникающих в их действиях и деятельности, и нормальное функционирование государства и общества. Право на жизнь, право на неприкосновенность чести и достоинства, свобода совести, свобода слова и мысли, право на участие в политических процессах и т. д. считаются необходимыми условиями для установления человеческой жизни в цивилизованном обществе.

Mehdiyev Novruz Habib oğlu,
PhD in Law, Associate Professor, Department of “Private
International Law and European Law”, Baku State University

**THE CONCEPT OF IMPLEMENTATION IN THE PROCESS
OF HUMAN RIGHTS DEVELOPMENT**

SUMMARY

The article notes that in the modern era, the idea of human rights should be evaluated as one of the important ideas that give direction and impetus to the process of social development. Because human rights are organically connected with the social activity of people, their social relations, and the characteristics of individual life. They manifest themselves as a normative form of interaction between people, the regulation of these relations, the prevention of disputes arising in their actions and activities, and the normal functioning of the state and society. The right to life, the right to inviolability of honor and dignity, freedom of conscience, freedom of speech and thought, the right to participate in political processes, etc., are considered essential conditions for the establishment of human life in a civilized society.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 20.03.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 24.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 25.04.2026

Əliyev Nurulla Arif oğlu,

Milli Müdafiə Universiteti HETİ-nin Humanitar elmlər şöbəsinin professoru,
ehtiyatda olan birinci dərəcəli kapitan, tarix elmləri doktoru, professor

Ünvan: Bakı şəhəri, Qızıl Şərq, 13

E-mail: nurullaliyev@mail.ru

Həbibova Ziyafət Ziya qızı,

Milli Müdafiə Universiteti HETİ-nin elmi katibi, Humanitar elmlər şöbəsinin professoru,
siyasi elmləri doktoru, professor

Ünvan: Bakı şəhəri, Qızıl Şərq, 13

E-mail: Ziyafat.buniatzada@gmail.com

UOT: 34:351.86:355

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.313>

QLOBAL GÜC TRANSFORMASIYASINDA HƏRBİ AMİL VƏ AZƏRBAYCANIN TƏHLÜKƏSİZLİK MODELİ

Açar sözlər: müasir dünya düzəni, hərbi güc, dövlətlərarası koalisiya və bloklar, hibrid müharibə, milli təhlükəsizlik modeli.

Ключевые слова: современный мировой порядок, военная сила, межгосударственные коалиции и блоки, гибридная война, модель национальной безопасности.

Keywords: modern world order, military power, interstate coalitions and alliances, hybrid warfare, national security model.

Giriş

Müasir dünya düzəni sistemli qeyri-sabitlik, liberal normativ mexanizmlərin zəifləməsi və sərt güc siyasətinin yenidən aktuallaşması ilə səciyyələnir. Bu dəyişən beynəlxalq mühitdə hərbi güc dövlətlərin suverenliyi, strateji müstəqilliyi və siyasi legitimliyinin əsas determinantlarından biri olaraq qalmaqdadır və onun təmin edilməsində əsas faktor kimi çıxış edir. Soyuq müharibədən sonrakı dövərdə liberal

beynəlxalq nizamın transformasiyası, regional münaqişələrin intensivləşməsi və qeyri-ənənəvi təhlükələrin artması hərbi güc anlayışına yeni məzmun qazandırmışdır.

1. Hərbi güc amili dünya siyasətində

İnsan sivilizasiyasının tarixi təcrübəsi qətiyyətlə sübut edir ki, dövlət kifayət qədər hərbi gücə malik olmadan güclü dövlət rolunda çıxış edə bilməz. Yalnız hərbi güc xarici iqtisadi müstəqillik şərtlərini təmin etməyə və dünya iqtisadiyyatı və siyasətinin inkişafına təsir göstərməyə qadirdir. Dövlət keçmişin təcrübəsinə, hərbi-siyasi şəraitə, geostrateji mövqeyə və real iqtisadi potensiala dayanaraq ali rəhbərliyin qoyduğu vəzifələrə uyğun olaraq öz silahlı qüvvələrini yaradır.

“Hərbi element” – bir çox dövlətlərin milli təhlükəsizlik sistemində əsas yer tutur və yalnız silahlı qarşıdurma zamanı güc və vasitələrin mövcudluğu ilə məhdudlaşmır. O, xarici siyasətin də vacib faktorudur. Sonuncunun xüsusi çəkisini və bu teatrda beynəlxalq vəziyyəti müəyyən edir. Hərbi güc mümkün müttəfiqlərin və rəqiblərin siyasi qruplaşmalarında önəmli rol oynayır.

Təsadüfi deyil ki, bəşəriyyət tarixində müharibə və silahlı toqquşmalar dünya siyasətinə önəmli təsir göstərərək birmənalı olaraq mərkəzi yer tutub. Çoxsaylı savaqlar gedişində (dünya tarixində onların sayı təqribən 15 minə yaxın olub) dövlətlər arasında qarşıdurmalar həll olunur, dönmənin siyasi, iqtisadi və hərbi qüvvələrinin nisbətində uyğun beynəlxalq münasibətlərin yeni strukturu formalaşır, fərqli dövlətlərarası koalisiya və bloklar yaranır. Müvafiq olaraq, hərbi güc dövlətin qüdrətinin vacib komponenti və faktoru kimi nəzərdən keçirilib, savaqlar isə forma və mənşəyinə görə xarakter alıb: dini-etnik, kabinet (xalqların deyil, hökumətlərin apardıqları savaqlar), sülalə, lokal, koalisiya, regional, dünya, preventiv, partizan, müstəmləkə və s.

XX əsrin ortalarına qədər hərbi güc Karl fon Klauzevskin klassik düsturuna (XIX əsrin əvvəli) uyğun olaraq – “Müharibə siyasətin başqa vasitələrlə davamıdır” – konkret iqtisadi və siyasi məqsədlərə çatmaq üçün vacib və effektiv vasitələrdən sayılırdı [6]. Yekun olaraq, məhz hərbi yolla bir tərəfdən təsir dairələri müəyyən olunur, strateji və ya iqtisadi maraq kəsb edən ərazilər tutulur, önəmli kommunikasiyalar nəzarətə götürülürdü, digər tərəfdən isə rəqiblərin analoji cəhdləri bloklandı.

Lakin ötən əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısından başlayaraq beynəlxalq münasibətlərdə hərbi gücün rolu dəyişməyə başladı. Bu iki əsas səbəblə izah olunurdu. Birincisi – bipolar adlanan spesifik beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması, ikincisi yeni nüvə silahlarının hazırlanması və ordunun artan miqyasda silahlanması idi.

Sovet-amerikan qarşıdurması 40-cı illərin sonu – 50-ci illərin əvvəllərində formalaşmış beynəlxalq münasibətlər sisteminin aparıcı həlqəsinə və burada baş verən proseslərin hərəkətverici qüvvəsinə çevrildi. O, praktiki olaraq, bütün beynəlxalq konflikt və qarşıdurmaların üzərində dominantlıq sərgiləyirdi. 50-ci illərin ortalarına bu iki supergücün qərb demokratiyası

ilə şərq kommunizmi arasında qlobal siyasi-ideoloji qarşıdurmanın daha effektiv nəhəng hərbi-siyasi blokları – NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı formalaşdı. Əgər savaş aparılması vasitələrində prinsipial dəyişikliklərə yol açılmasaydı, İkinci Dünya müharibəsinin bitməsindən sonra hətta qlobal miqyasda hərbi qarşıdurma baş verə bilərdi. Lakin hadisələrin belə gedişatını yeni qorxunc nüvə silahının yaradılması əngəlləyirdi. Nüvə silahlarının dağıdıcı qüvvəsi iki güc mərkəzi – SSRİ və ABŞ, həmçinin onların yönləndirdikləri hərbi-siyasi birləşmələr arasında hərbi gücün tətbiqi məqsədəuyğunluğunu şübhə altına alırdı. İki nəhəng gücün birbaşa hərbi qarşıdurmasının nüvə müharibəsinə yol açacağına, habelə bütün sivil dünya üçün faciəli nəticələr verəcəyinə dair şübhələr NATO və BMT qarşıdurmasının qarşısını alan faktor kimi çıxış edirdi. Soyuq müharibə dönməsində elə paradoksal şərait yaranmışdı ki, fransız sosioloqu Raymon Arnonun təbirincə desək, “sülh mümkün idi, müharibə isə inanılmazdı”.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin biopolar xarakteri və strateji nüvə pariteti demək olar ki, hərbi güc tətbiqi mexanizm və funksiyalarını köklü şəkildə dəyişib. Onun mühüm vəzifələrdən biri potensial aqressiyanın qarşısının alınması idi. Bu, iki nəhəng güc mərkəzinin hərbi qarşıdurmasının əngəllənməsində mühüm rol oynadı. Konkret siyasi və ya hərbi məqsədlərə çatmaq üçün qarşıdurma cəlb edilən ictimai sistemlər və onları idarə edən dövlətlər arasında strateji nüvə silahlarının istifadəsi artıq mənasını itirmişdi.

Çoxsaylı lokal müharibələr və silahlı konfliktlər, xüsusilə də onların ən iri miqyaslıları – Koreya, Vyetnam və Əfqanıstan münaqişələri isə öz növbəsində güc yoxlanması, yeni hərbi sistemlərin sınağı üçün özünəməxsus poliqon idi və silahlanmanı stimullaşdırırdı.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində soyuq müharibənin bitməsi beynəlxalq münasibətlərin demilitarizasiyası, dünya siyasətində hərbi gücün rolunun azalmasına gətirib çıxarmadı.

Öksinə, demokratik və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr xaricində hərbi güc öz ənənəvi funksiyalarını qoruyub saxlaya bildi. Bu arada hərbi gücün tətbiqinin yeni forma və məqsədləri meydana gəldi. Bütövlükdə dünya arenasında nəhəng dövlətlərin geosiyasi və geoiqtisadi maraqlarının ödənilməsinə yönəlmiş sülhməramlı əməliyyatlar idi. Bütün bunlar “qaynar nöqtələrdə” açıq şəkildə özünü göstərirdi. Təbii ki, yaşadığımız yüzillikdə dünya savaşı təhlükəsi soyuq müharibə dönməndəkindən daha realdır. Bu situasiyaya “sülhə məcburetmə”, “assimetrik müharibələr” və s. kimi fərqli hərbi əməliyyatlar yol açə bilər.

Bu ilk növbədə yeni hərbi-siyasi güc mərkəzlərinin meydana gəlməsi, müasir beynəlxalq və hüquqi münasibətlər sisteminin xaoslaşması ilə əlaqədardır. Son on illiklərdə “hibrid müharibə” söz birləşməsi nüvə, bioloji, kimyəvi və digər kütləvi qırğın silahlarının digər növlərinin, həmçinin informasiya müharibəsi vasitələrinin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət birliyinin reallaşdırılması üçün istifadə edilir.

Hal-hazırda yeni dünya düzənin formalaşması miqyaslı transformasiyalar hesabına baş verir. Bu çərçivədə fərqli münasibətlər sistemi quran dövlətlərin qarşılıqlı əlaqəsi intensivləşir. Kortəbii formalaşan yeni çoxqütblü dünya düzəni əsasən aşağıdan inkişaf edərək təcridən daha güclü geosiyasi fəal oyunçuların ətrafında cəmlənir. Sonuncular klassik müharibə aparılması formalarını qeyri-ənənəvi formalarla əvəzləyir. Süni intellektin kütləvi istifadə edildiyi yeni aparıcı texnologiyaların və mübarizə formalarının meydana gəlməsi ilə hərbi gücün tətbiqi müharibənin xarakterini dəyişib. Təsadüfi deyil ki, gerçəkləşdirilən əməliyyatlarda gələcək nəslin texnoloji müharibələrinin ssenariləri işlənir və müharibələrdə fərqli güc tətbiqi mexanizmləri ərsəyə gətirilir.

Müasir şəraitdə müxtəlif mənşəli münaqişələrin həllinə dair yeni yanaşma beynəlxalq arena-

da aparıcı müharibə növünə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün dövlətlər və hərbi-siyasi strukturlar üçün strateji məqsədlərə çatmağın vahid, siyasi-diplomatik, informativ-psixoloji, iqtisadi və güc alətlərinin razılaşdırılmış tətbiqini ifadə edən termin hazırkı dövrdə yoxdur.

Hər güc mərkəzi bu müharibənin yeni formalarından öz real imkanları və yekun məqsədlərindən irəli gələrək özünəməxsus şəkildə istifadə edir. Dünyada turbuləntlik və dəyişikliklər şəraitində XXI əsrin müharibələri tamamilə fərqli forma alır və müasir hibrid texnologiyalarının tətbiqi ilə “sivilizasiyaların nəhəng toqquşmaları”na yol açə bilər.

2. Beynəlxalq sistemdə hərbi güc amili və Azərbaycanın təhlükəsizlik modeli

XXI əsrdə beynəlxalq sistemdə müşahidə olunan qeyri-sabitlik, normativ mexanizmlərin zəifləməsi və güc siyasətinin aktuallaşması hərbi güc faktorunu yenidən elmi və siyasi diskursun mərkəzinə gətirmişdir. Qlobal təhlükəsizlik mühiti artıq yalnız dövlətlərarası klassik müharibələrlə deyil, hibrid münaqişələr, informasiya müharibələri və texnoloji üstünlük yarışları ilə xarakterizə olunur.

Siyasi elmlər kontekstində hərbi güc yalnız təhlükəsizlik aləti deyil, eyni zamanda siyasi hakimiyyətin legitimliyi və davamlılığını təmin edən struktur resursudur. Klassik siyasi nəzəriyyəyə görə, dövlətin əsas funksiyası öz ərazisi və əhalisi üzərində suveren nəzarəti təmin etməkdir. Bu nəzarətin effektivliyi isə son nəticədə hərbi güclə şərtlənir. Maks Veberin dövlət anlayışında legitim zorakılıq monopoliyası mərkəzi yer tutur [5]. Müasir dünya düzəninə bu monopoliyanın effektivliyi yalnız hüquqi çərçivə ilə deyil, onu icra etməyə qadir real hərbi potensialla müəyyən olunur. Bu baxımdan hərbi güc siyasi hakimiyyətin institusional dayacağı kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin siyasi rakursunda bu məqam açıq şəkildə ifadə olunur. Onun dəfələrlə

vurğuladığı kimi, dövlət güclü olmalıdır ki, qəbul etdiyi siyasi qərarları həyata keçirə bilsin. Bu fikirlər hərbi gücün siyasi qərarvermə mexanizminin ayrılmaz hissəsi olduğunu göstərir.

Müasir siyasi sistemlərdə hərbi güc yalnız icraedici funksiya daşımır, həm də strateji qərarvermə prosesini formalaşdıran amildir. Siyasi qərarların reallaşma ehtimalı dövlətin hərbi potensialı ilə birbaşa əlaqəlidir. Zəif hərbi imkanlara malik dövlətlərdə siyasi qərarlar çox vaxt deklarativ xarakter daşıyır. Azərbaycan nümunəsində hazırda hərbi güc siyasi qərarvermənin etibarlılıq mexanizminə çevrilmişdir. Uzun illər beynəlxalq hüquqa əsaslanan siyasi mövqelərin icrasız qalması hərbi gücün siyasi alət kimi aktuallaşmasını labüd etmişdir. Ölkə başçısının vurğuladığı kimi, “.....Bu gün artıq dəyişən dünyada güc amili demək olar ki, rəsmi qaydada ön plana çıxır” [3]. Bu yanaşma göstərir ki, hərbi güc siyasi iradənin praktiki ifadə formasıdır. Siyasi rakursdan hərbi güc dövlət daxilində sabitliyin və siyasi konsolidasiyanın təminatçısı kimi də çıxış edir. Əslində güclü və effektiv ordu siyasi institutlara ictimai etimad artırır, dövlət hakimiyyətinin qərarvermə qabiliyyətini möhkəmləndirir, milli həmrəyliyi gücləndirir. Çağdaş dövəmdə hərbi güc eyni zamanda strateji kommunikasiya alətidir. Hərbi əməliyyatların gedişi, nəticələri və onların ictimaiyyətə təqdimatı siyasi narrativlərin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Azərbaycan nümunəsində sərt güc tək döyüş meydanında deyil, siyasi-informasiya məkanında da istifadə edilir. Prezident

İlham Əliyevin müntəzəm müsahibələri və çıxışları hərbi uğurların siyasi məna ilə yüklənməsini təmin etmişdir. Ölkə başçısının “gücümüz olmasaydı siyasətimiz kağız üzərində qalardı” fikri müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində hərbi güc və siyasət arasındakı dialektik əlaqəni elmi baxımdan ümumiləşdirir.

Azərbaycan Respublikası üçün hərbi güc anlayışı mücərrəd təhlükəsizlik kateqoriyası deyil, real siyasi və tarixi zərurətdən irəli gələn strateji prioritetdir. Uzun müddət davam etmiş işğal faktı və beynəlxalq hüququn selektiv tətbiqi Azərbaycanın təhlükəsizlik siyasətində hərbi gücün həlledici rolunu daha da ön plana çıxarmışdır. Soyuq müharibədən sonra formalaşmış liberal beynəlxalq nizam son onilliklərdə ciddi eroziyaya məruz qalmışdır. Beynəlxalq münasibətlərdə aşağıdakı tendensiyalar ön plana çıxır:

1. Çoxqütblü sistemin institusionallaşması – global qərarvermədə regional güclərin rolunun artması;
2. Beynəlxalq hüququn legitimlik böhranı – güc tətbiqinin normativ əsasları ilə real praktika arasındakı ziddiyyətlər;
3. Geosiyasi rəqabətin kəskinləşməsi – resurslar, kommunikasiya xətləri və strateji ərazilər uğrunda mübarizə.

Bu kontekstdə hərbi güc dövlətlərin beynəlxalq sistemdə mövqeyini qoruyan əsas mexanizmə çevrilmişdir. Realist nəzəriyyəyə görə (K.Ualtz, H. Morgenthau), hərbi güc beynəlxalq anarxiya şəraitində dövlətlərin yaşamı və mövcudluğunun əsas təminatıdır [7, 8].

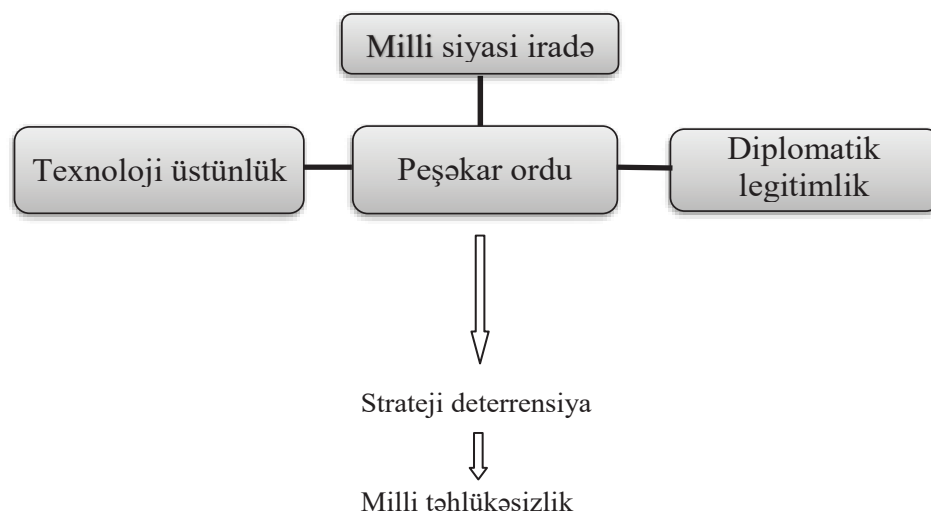
Cədvəl 1. Klassik və müasir hərbi güc modellərinin müqayisəsi

Meyar	Klassik model	Azərbaycan modeli
Əsas resurs	Kəmiyyət üstünlüyü	Texnoloji üstünlük
Döyüş taktikası	Cəbhə müharibəsi	Şəbəkə-mərkəzli əməliyyat
Siyasi faktor	Məhdud rol	Həlledici rol
İnformasiya mühiti	Passiv	Aktiv və strateji
Legitimlik	İkinci dərəcəli	Əsas komponent
Nəticə	Uzunmüddətli münaqişə	Qəti və sürətli nəticə

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “qələbə bir günün işi deyil, illərlə aparılan sistemli, ardıcıl daxili və xarici siyasət kursunun nəticəsi idi” fikri bu modelin struktur xarakterini aydın şəkildə izah edir [4].

Müasir yanaşmalar isə hərbi gücü daha kompleks kateqoriya kimi təqdim edir. Müasir hərbi

gücün əsas komponentləri texnoloji üstünlük və innovasiya, şəbəkə-mərkəzli əməliyyatlar və komanda nəzarəti, hərbi-siyasi koordinasiya və informasiya və psixoloji təsir imkanlarıdır. Beləliklə, hərbi güc yalnız zor tətbiqi deyil, strateji deterrensiya və siyasi təsir vasitəsidir.

Şəkil. Müasir hərbi gücün konseptual modeli (Bu model Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “ordu-dövlət-xalq birliyi” konsepsiyasını elmi müstəviyə gətirir)

Qeyd edilənlər çərçivəsində Azərbaycanın hərbi strategiyası konstitusion suverenliyin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinə yönəlmişdir. Bu strategiya aşağıdakı struktur elementlər üzərində qurulmuşdur. Həmin elementlər müasir silahlanma və texnoloji modernləşmə, peşəkar

hərbi kadr potensialı, milli-mənəvi motivasiya və vətənpərvərlik, siyasi rəhbərliklə ordu arasında institusional sinxronluğu ehtiva edir. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi bu modelin effektivliyini praktik müstəvidə təsdiqləmiş və regional güc balansını köklü şəkildə dəyişdirmişdir.

Cədvəl 2. Azərbaycanın hərbi gücünün struktur elementləri

Komponent	Məzmun	Strateji təsir
Texnologiya	PUA, dəqiq zərbə sistemləri	Operativ üstünlük
Kadr potensialı	Peşəkar ordu	Davamlı effektivlik
Siyasi rəhbərlik	Mərkəzləşmiş qərarvermə	Koordinasiya
Diplomatiya	Hüquqi legitimlik	Beynəlxalq dəstək
Milli ruh	Vətənpərvərlik	Döyüş motivasiyası

Azərbaycan hərbi gücünü ekspansionist məqsədlər üçün deyil, deterrensiya və davamlı sülhün təminatı kimi istifadə etdiyini nümayiş etdirir. Bu yanaşma ölkənin balanslaşdırılmış xarici siyasəti ilə uzlaşır və beynəlxalq legitimliyi gücləndirir. Azərbaycan nümunəsi göstərir ki,

müasir dünya düzənində dövlətin real suverenliyi yalnız diplomatik bəyanatlarla deyil, effektiv hərbi potensialla möhkəmləndirilir.

Nəticə

Beləliklə, aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, çağdaş beynəlxalq münabətlər siste-

mində hərbi güc hələ də dövlətlərin strateji mövqeyini müəyyən edən əsas faktordur.

Azərbaycan təcrübəsi sübut edir ki, rəşional planlaşdırılmış, texnoloji əsaslı və siyasi le-

gitimliklə dəstəklənən hərbi güc modeli milli maraqların müdafiəsində yüksək effektivliyə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik konsepsiyası / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli 2198 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/13373>
2. Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinası / Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 2010-cu il 8 iyun tarixli, 1029-IIIQR nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs] / URL: <https://e-qanun.az/framework/19722>
3. Prezident İlham Əliyevin çıxışı/AZƏRTAC, 01.01.2021.
4. [Elektron resurs]/URL: <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/ilham-eliyev-azerbaicani-biz-musteqil-sekilde-idare-edirik-1671745997>.
5. Вебер, М. Избранные произведения. – М.: 1990, – 810 с.
6. Клаузевиц, К. Принципы ведения войны. – М.: Центрполиграф, – 2009. – 228 с.
7. Waltz K. Theory of international politics. – N.Y.: – McGraw Hill, – 1979.
8. Morgenthau, H. Politics Among Nations. – N.Y., – 1955.
9. Nye, J. The future of power/Public Affairs, – 2011.

Алиев Нурулла Ариф оглу,

профессор отдела гуманитарных наук ВНИИ Национального

университета обороны капитан первой степени,

доктор исторических наук, профессор

Габиева Зияфат Зия гызы,

научный секретарь ВНИИ Национального университета обороны,

доктор политических наук, профессор

**ВОЕННЫЙ ФАКТОР В ТРАНСФОРМАЦИИ ГЛОБАЛЬНОЙ СИЛЫ И
МОДЕЛЬ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются основные особенности современного мирового порядка, изменяющаяся роль военной силы и стратегия безопасности Azerbaijan через призму национальных интересов. Особое внимание уделяется исследованию модели военной мощи Azerbaijan и её влияния на региональный баланс сил в контексте 44-дневной Отечественной войны. Проведённый анализ в рамках стратегии безопасности Президента Azerbaijanской Республики Ильхама Алиева раскрывает роль военного фактора в восстановлении национального суверенитета и формировании региональной архитектуры безопасности. В итоге статья концептуально обобщает возрастающее значение военной силы в обеспечении государственной безопасности в условиях глобальной трансформации силы на примере азербайджанской модели.

Основная цель исследования — системно проанализировать роль военной силы в современном мировом порядке и определить теоретические и практические основы модели военной мощи Azerbaijan в данном контексте. В исследовании использованы методы системного и структурно-функционального анализа, сравнительного подхода (классические и современные модели военной силы), эмпирического анализа (на основе результатов Отечественной войны), а также нормативно-правового анализа (международные документы по безопасности).

Aliyev Nurulla Arif,

Professor, Doctor of Historical Sciences, Captain 1st Rank, Department
of Humanities, MSRI of the National Defense University

Habibova Ziyafat Ziya,

Professor, Doctor of Political Sciences, Scientific Secretary,
MSRI of the National Defense University

**THE MILITARY FACTOR IN GLOBAL POWER TRANSFORMATION
AND AZERBAIJAN'S SECURITY MODEL**

SUMMARY

The article analyzes the key features of the modern world order, the evolving role of military power, and Azerbaijan's security strategy through the prism of national interests. Particular attention is given to examining Azerbaijan's military power model and its impact on the regional balance of power in the context of the 44-day Patriotic War. The analysis conducted within the framework of the security strategy of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, reveals the role of the military factor in restoring national sovereignty and shaping the regional security architecture. As a result, the article conceptually generalizes the increasing importance of military power in ensuring state security under conditions of global power transformation, based on the Azerbaijan model.

The main objective of the study is to systematically analyze the role of military power in the modern world order and to identify the theoretical and practical foundations of Azerbaijan's military power model within this context. The research employs system-based and structural-functional analysis, a comparative approach (classical and modern models of military power), empirical analysis (based on the outcomes of the Patriotic War), and normative-legal analysis (international security documents).

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 15.04.2026

Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 20.04.2026

Çapa qəbul olunma tarixi: 21.04.2026

Ağamalıyev Ümman İlqar oğlu,

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının üzvü,

Milli Aviasiya Akademiyasının Hüquq kafedrasının baş müəllimi,

Milli Aviasiya Akademiyasının doktorantı

Ünvan: Bakı ş., Cəfər Cabbarlı küç., 609, Globus Center, 5-ci mərtəbə

E-mail: umman.agamali@gmail.com

UOT 342

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.316>

AVROPA İTTİFAQI, CƏNUBİ KOREYA, QAZAXISTAN RESPUBLİKASI VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SÜNİ İNTELLEKTİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ: NORMATİV VƏ STRATEJİ MODELƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *süni intellekt, süni intellektin hüquqi tənzimlənməsi, müqayisəli hüquqi təhlil, Avropa İttifaqı AI Act, Cənubi Koreya, Qazaxıstan Respublikası, Azərbaycan Respublikasının süni intellekt strategiyası, rəqəmsal inkişaf konsepsiyası, risk əsaslı yanaşma, insan nəzarəti.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, правовое регулирование искусственного интеллекта, сравнительно-правовой анализ, AI Act Европейского союза, Республика Корея, Казахстан, стратегия искусственного интеллекта Азербайджанской Республики, концепция цифрового развития, риск-ориентированный подход, человеческий контроль.*

Keywords: *artificial intelligence, legal regulation of artificial intelligence, comparative legal analysis, European Union AI Act, South Korea, Kazakhstan, Artificial Intelligence Strategy of the Republic of Azerbaijan, Digital Development Concept, risk-based approach, human oversight.*

Müasir dövrdə süni intellekt (bundan sonra “Sİ”) texnologiyalarının sürətli inkişafı dövlət idarəçiliyindən tutmuş məhkəmə fəaliyyətinə, səhiyyədən təhsilə, maliyyə xidmətlərindən təhlükəsizlik sistemlərinə qədər demək olar ki, bütün ictimai münasibətlərə təsir göstərməkdədir. Sİ artıq yalnız texnoloji yenilik və ya iqtisadi səmərəlilik vasitəsi kimi deyil, hüquq sisteminin, dövlət siyasətinin və insan hüquqlarının gələcək inkişaf trayektoriyasını müəyyən edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Bu texnologiyalar böyük həcmdə məlumatların emalı, proqnozlaşdırma, qərar qəbul etməyə dəstək, davranış modellərinin təhlili, resursların optimallaşdırılması və avtomatlaşdırılmış idarəetmə imkanları yaratmaqla dövlət və cəmiyyət üçün yeni imkanlar açır. Eyni zamanda həmin imkanlar hüquqi məsuliyyət, şəffaflıq, izah edilə bilmə, məlumatların qorunması, ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması, insan nəzarətinin saxlanması və fun-

damental hüquqların təmin olunması kimi ciddi hüquqi məsələləri də gündəmə gətirir [4; 5; 6; 7].

Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsi məsələsinin aktuallığı məhz bu ikili təbiətdən irəli gəlir. Bir tərəfdən, Sİ iqtisadi inkişafı sürətləndirən, dövlət xidmətlərini daha çevik və səmərəli edən, idarəetmədə analitik imkanları genişləndirən mühüm vasitədir. Digər tərəfdən isə, onun qeyri-kafi və ya gecikmiş hüquqi tənzimlənməsi hüquqi müəyyənliyin zəifləməsinə, məsuliyyətin qeyri-müəyyən qalmasına, şəxsi həyatın toxunulmazlığına müdaxiləyə, məlumatların qanunsuz emalına, alqoritmik ayrı-seçkiliyə və hətta insan hüquqlarının sistemli şəkildə pozulmasına səbəb ola bilər. Xüsusilə Sİ-nin dövlət qərarları, sosial təminat, kredit qiymətləndirilməsi, işə qəbul, biometrik identifikasiya, cinayət təqibi və məhkəmə fəaliyyətinə təsir etdiyi hallarda tənzimləmə problemi təkcə texniki xarakter daşmır, birbaşa konstitusion-hüquqi məzmun kəsb edir [4; 5; 6].

Hüquqi baxımdan Sİ-nin tənzimlənməsi bir neçə mühüm funksiyayı yerinə yetirir. İlk növbədə, belə tənzimləmə hüquqi müəyyənlik yaradır. Yəni Sİ sistemlərini hazırlayan, tətbiq edən, istifadə edən və onların nəticələrindən zərər çəkən subyektlərin hüquq və vəzifələri aydın şəkildə müəyyən edilməlidir. Əks halda, alqoritmik qərarın doğurduğu hüquqi nəticəyə görə kimin məsuliyyət daşdığı, hansı hallarda dövlətin, hansı hallarda özəl operatorun, hansı hallarda isə istifadəçinin cavabdeh olduğu qeyri-müəyyən qalır. İkinci mühüm funksiya preventiv xarakter daşıyır: hüquqi tənzimləmə zərər baş verdikdən sonra məsuliyyət tətbiq etməkdən daha çox, zərərin qarşısını almağa yönəlməlidir. Bu baxımdan risk əsaslı təsnifat, insan nəzarəti, audit, sertifikatlaşdırma, şəffaflıq öhdəlikləri və izah hüququ kimi mexanizmlər müasir Sİ hüququnun əsas sütunları hesab olunur [8; 9].

Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsinin digər mühüm istiqaməti fundamental hüquqların qo-

runması ilə bağlıdır. Müasir Sİ sistemləri bir qayda olaraq böyük həcmdə fərdi məlumatlar əsasında işlədiyindən şəxsi həyatın toxunulmazlığı, məlumatların qorunması və informasiya təhlükəsizliyi məsələləri xüsusi həssaslıq kəsb edir. Bundan əlavə, alqoritmlərin təlim məlumatlarında mövcud olan qərəz və yanlışlıqlar son nəticələrdə də təkrarlana və ya daha da dərinləşə bilər. Nəticədə müəyyən sosial qruplar, etnik və dini azlıqlar, qadınlar, əlilliyi olan şəxslər, uşaqlar və digər həssas subyektlər alqoritmik ayrı-seçkilik riskinə məruz qala bilərlər. Bu səbəbdən hüquqi tənzimləmə yalnız texnoloji funksionallığın deyil, həm də ədalətliyin, proporsionallığın, şəffaflığın və hüquqi müdafiə vasitələrinin təmininə yönəlməlidir [10].

Sİ-nin tənzimlənməsi həm də hüquq dövlətinin yeni mərhələdə necə fəaliyyət göstərəcəyini müəyyən edən məsələdir. Əgər klassik inzibati və hüquqi sistemlərdə qərar qəbul edən əsas subyekt insan, yəni dövlət orqanının vəzifəli şəxsi və ya məhkəmə hakimi idisə, rəqəmsal transformasiya dövründə qərar qəbul etmə prosesinə alqoritmik sistemlər gətirdikcə daha fəal şəkildə daxil olur. Belə şəraitdə “alqoritmik idarəetmə” anlayışı hüquq nəzəriyyəsində və dövlət idarəçiliyi praktikasında yeni hüquqi problem kimi formalaşır. Alqoritm tərəfindən dəstəklənən və ya formalaşdırılan qərarların hüquqi legitimliyi, onların məhkəmə nəzarətinə açıq olması, həmin qərarların izah edilə bilməsi və təsirə məruz qalan şəxsin effektiv müdafiə vasitələrinə çıxış imkanının saxlanılması hüquqi dövlət prinsipinin müasir ölçüsünə çevrilir. Başqa sözlə, Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsi yalnız texnologiyanın istifadəsini qaydaya salmır, həm də rəqəmsal dövrdə hüququn aliliyinin hansı formada təmin ediləcəyini müəyyənləşdirir [9; 11].

Bununla yanaşı, Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsi innovasiya ilə hüquqi təhlükəsizlik arasında balans yaratmalıdır. Həddindən artıq sərt və məhdudlaşdırıcı tənzimləmə texnoloji inkişafı və

sahibkarlıq təşəbbüslərini ləngidə, həddindən artıq yumşaq və qeyri-müəyyən tənzimləmə isə ictimai etimadı sarsıda və hüquqi riskləri artırma bilər. Buna görə də müxtəlif dövlətlər bu sahədə fərqli modellər formalaşdırırlar: bəziləri risk əsaslı normativ çərçivəyə üstünlük verir, bəziləri strateji planlaşdırma və etik prinsiplər üzərində dayanır, bəziləri isə dövlət nəzarəti, platforma idarəçiliyi və audit mexanizmlərini gücləndirir. Məhz bu fərqlər Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsini müqayisəli hüquq baxımından xüsusi maraq doğuran sahəyə çevirir [4; 5].

Hazırkı mərhələdə Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsi üzrə beynəlxalq təcrübə müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir. Avropa İttifaqı risk əsaslı və fundamental hüquq yönümlü normativ model formalaşdırmışdır. Cənubi Koreya Sİ-nin inkişafı ilə etimad mühitinin yaradılmasını birləşdirən strateji-çərçivə yanaşmasını qəbul etmişdir. Qazaxıstan isə dövlət nəzarətini, milli Sİ platformasını, risklərin idarə olunmasını və sintetik məzmunun şəffaflığını ön plana çıxaran ayrıca qanunvericilik modeli seçmişdir. Azərbaycan Respublikasında isə bu sahədə hazırda daha çox strateji və konseptual sənədlər mövcuddur və bu sənədlər gələcək hüquqi tənzimləmənin istiqamətlərini müəyyən edir. Bu baxımdan müxtəlif modellərin müqayisəli təhlili yalnız xarici təcrübənin təsviri deyil, həm də Azərbaycan üçün optimal hüquqi yanaşmanın formalaşdırılması baxımından praktiki əhəmiyyət daşıyır.

Bu məqalənin məqsədi Avropa İttifaqı, Cənubi Koreya, Qazaxıstan Respublikası və Azərbaycan Respublikasında Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində formalaşmış normativ və strateji yanaşmaları müqayisəli qaydada təhlil etmək, onların əsas xüsusiyyətlərini, üstün və zəif tərəflərini müəyyənləşdirmək, eləcə də Azərbaycan Respublikasında gələcək Sİ hüquqi çərçivəsinin formalaşdırılması üçün mümkün istiqamətləri göstərməkdən ibarətdir. Məqalədə Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsinin ümumi ma-

hiyyəti, risk əsaslı yanaşma, insan nəzarəti, şəffaflıq, izah hüququ, dövlət nəzarəti, platforma idarəçiliyi və strateji inkişaf sənədlərinin rolu müqayisəli kontekstdə araşdırılır.

Avropa İttifaqında Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsi modeli

Avropa İttifaqının Regulation (EU) 2024/1689 sayılı Artificial Intelligence Act-ı 13 iyun 2024-cü ildə qəbul edilmiş və Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur. Bu aktın qəbul olunması ona görə xüsusi əhəmiyyət daşıyır ki, Avropa İttifaqı ilk dəfə olaraq Sİ sistemlərinin hazırlanması, bazara çıxarılması, istifadəyə verilməsi və tətbiqi üçün vahid və sistemli hüquqi çərçivə yaratmışdır. Həmin sənəd Sİ-ni yalnız texnoloji yenilik və iqtisadi inkişaf vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda sağlamlıq, təhlükəsizlik, fundamental hüquqlar, demokratiya və hüququn aliliyi üçün risklər yarada bilən hüquqi və ictimai fenomen kimi qəbul edir. Məhz bu səbəbdən Artificial Intelligence Act müasir Sİ hüququnun ən mühüm normativ nümunələrindən biri hesab olunur [12].

Artificial Intelligence Act-ın əsas məqsədi Sİ sistemlərinin inkişafı və dövriyyəsi üçün vahid hüquqi baza yaratmaq, daxili bazarın fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq, etibarlı və insan mərkəzli Sİ-ni təşviq etmək, eyni zamanda fundamental hüquqların yüksək səviyyədə qorunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Burada hüquqi məntiq ondan ibarətdir ki, Sİ-nin iqtisadi dövriyyəsi yalnız hüquqi etimad, şəffaflıq və risklərin adekvat idarə olunması ilə birgə mümkün ola bilər. Avropa İttifaqı qanunvericisi hesab edir ki, üzv dövlətlərdə bir-birindən fərqlənən milli yanaşmaların formalaşması daxili bazarda hüquqi qeyri-müəyyənliyə, parçalanmaya və Sİ sistemlərinin sərbəst dövriyyəsinə maneələrə səbəb ola bilər. Buna görə Artificial Intelligence Act təkcə texnoloji tənzimləmə sənədi deyil, həm də vahid bazarın qorunmasına xidmət edən hüquqi mexanizmdir.

Avropa İttifaqı modeli anlayışlar sistemində texnoloji-hüquqi dəqiqliyə xüsusi diqqət ayrılır. Sİ sistemi inferensiya qabiliyyəti, müxtəlif səviyyəli muxtariyyət və fiziki və ya virtual mühitə təsir edən nəticələrin çıxarılması baxımından müəyyənləşdirilir. Bununla klassik proqram təminatı ilə öyrənən, nəticə çıxaran və adaptasiya olunan sistemlər arasında hüquqi fərq qoyulur. Bu fərqləndirmə sonrakı mərhələdə risklərin qiymətləndirilməsi, uyğunluq öhdəliklərinin müəyyənləşdirilməsi və hüquqi məsuliyyətin qurulması üçün əsas rol oynayır. Başqa sözlə, Avropa İttifaqı hüququ Sİ anlayışını texniki reallığa uyğunlaşdırmaqla onun hüquqi idarə olunmasına daha dəqiq zəmin yaradır.

Artificial Intelligence Act-ın hüquqi əhəmiyyəti ilk növbədə onun risk əsaslı tənzimləmə modelini normativ sistemə çevirməsindədir. Aktda qəbul edilməz Sİ praktikaları qadağan edilir, yüksək riskli Sİ sistemləri üçün məcburi texniki və təşkilati tələblər müəyyən olunur, ümumi təyinatlı və sistemik risk daşıyan modellər üçün ayrıca hüquqi rejim yaradılır. Beləliklə, tənzimləmə texnologiyasının sadəcə mövcudluğuna deyil, onun insan hüquqlarına, təhlükəsizliyə və ictimai maraqlara təsir gücünə əsaslanır. Bu yanaşma müasir hüquqi siyasət baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır, çünki Sİ sahəsində normativ müdaxilə texnologiyanı bütövlükdə məhdudlaşdırmaq deyil, riskləri proporsional qaydada idarə etmək məqsədi güdür.

Bu aktın digər mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, Sİ-nin tənzimlənməsini yalnız texniki təhlükəsizliklə məhdudlaşdırmır, onu birbaşa fundamental hüquqların müdafiəsi ilə əlaqələndirir. Şəxsi həyatın toxunulmazlığı, fərdi məlumatların qorunması, ayrı-seçkiliyin qadağan olunması, insan ləyaqəti, effektiv hüquqi müdafiə, şəffaflıq və hüquqi müəyyənlik kimi prinsiplər Sİ tənzimlənməsinin mərkəzinə gətirilir. Bunun nəticəsində Artificial Intelligence Act Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsini sırf innovasiya və bazar

məsələsi kimi deyil, həm də hüquq dövlətinin qorunması və rəqəmsal dövrdə insan hüquqlarının təmin edilməsi məsələsi kimi təqdim edir.

Şəffaflıq, izah edilə bilmə və insan nəzarəti Avropa İttifaqı modelinin mərkəzi prinsiplərindəndir. Xüsusilə yüksək riskli sistemlərdə istifadəçiyə təlimatların təqdim edilməsi, sistemin işinin anlaşılan formada izah olunması, qeydlərin aparılması, insan müdaxiləsi imkanlarının saxlanması və bazar nəzarəti mexanizmləri hüquqi uyğunluğun ayrılmaz hissəsidir. Bu yanaşma Sİ-nin hüquq dövlətinə uyğun formada dövriliyəsini təmin etməyə yönəlmişdir. Məhz buna görə Artificial Intelligence Act yalnız bazar davranışını tənzimləyən akt deyil, eyni zamanda rəqəmsal dövrdə hüququn aliliyinin, məsul idarəetmənin və ictimai etimadın hüquqi təminat vasitəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Beləliklə, Avropa İttifaqının Sİ-yə dair hüquqi modeli müasir Sİ tənzimlənməsinin ən inkişaf etmiş nümunələrindən biridir. Onun əsas üstünlüyü risk əsaslı yanaşmanı fundamental hüquqların müdafiəsi, insan nəzarəti, şəffaflıq və bazar nəzarəti ilə birləşdirməsindədir. Bu model göstərir ki, Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsi yalnız texnologiyanın inkişafına mane olmaq məqsədi daşımamalı, əksinə, onu hüquqi etimad və ictimai legitimlik çərçivəsində idarə etməlidir. Bu baxımdan Avropa İttifaqı təcrübəsi Sİ hüququnun gələcək inkişaf istiqamətləri üçün mühüm müqayisəli nümunə kimi çıxış edir.

Cənubi Koreyada etimad və inkişafın birləşdirildiyi cərcivə model

Cənubi Koreyanın Framework Act on the Development of Artificial Intelligence and the Creation of a Foundation for Trust adlı qanunu 21 yanvar 2025-ci ildə qəbul edilmişdir. Bu qanunun qəbul olunması Cənubi Koreyada Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsində yeni mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki həmin akt Sİ-ni yalnız texnoloji yenilik və ya bazar aləti kimi deyil, eyni zamanda dövlət siyasəti, milli rəqabət

qabiliyyəti, ictimai etimad və vətəndaş hüquqlarının qorunması ilə bağlı strateji sahə kimi hüquqi müstəviyə çıxarmışdır. Qanunun adının özündə həm “inkişaf”, həm də “etimad əsasının yaradılması” anlayışlarının birlikdə ifadə olunması bu modelin hüquqi fəlsəfəsini açıq şəkildə göstərir. Burada əsas məqsəd bir tərəfdən Sİ texnologiyalarının inkişafını və tətbiqini sürətləndirmək, digər tərəfdən isə bu prosesin hüquqi legitimliyi və ictimai qəbulunu təmin etməkdir [13].

Cənubi Koreya modelinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu qanun klassik məhdudlaşdırıcı hüquqi akt kimi deyil, inkişafyönlü və institusional çərçivə sənədi kimi çıxış edir. Qanunun məqsəd müddəasında vətəndaşların hüquq, maraq və ləyaqətinin qorunması, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və milli rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi birlikdə qeyd olunur. Bu isə onu göstərir ki, qanunverici Sİ-ni yalnız risk obyekt kimi deyil, eyni zamanda iqtisadi artım, dövlət idarəciliyinin modernləşdirilməsi və texnoloji üstünlük vasitəsi kimi dəyərləndirir. Məhz bu baxımdan Koreya modeli Avropa İttifaqının daha sərt və risk əsaslı yanaşmasından fərqlənərək, hüquqi tənzimləmə ilə strateji inkişaf siyasətini eyni normativ platformada birləşdirir.

Koreya qanununda anlayışlar sistemi də bu yanaşmanı təsdiqləyir. Burada Sİ sistemi ilə yanaşı, “yüksək təsirli Sİ”, “generativ Sİ”, “təsirə məruz qalan şəxs” və “Sİ etikası” kimi anlayışlar ayrıca müəyyən olunur. Xüsusilə “high-impact artificial intelligence” kateqoriyası enerji, içməli su, səhiyyə, tibbi cihazlar, biometrik məlumatların hüquq-mühafizə məqsədləri üçün istifadəsi, iş qəbul, kredit yoxlaması, nəqliyyatın idarə olunması, dövlət qərarları və təhsil qiymətləndirilməsi kimi sahələri əhatə edir. Bu yanaşma göstərir ki, Koreya hüquqi modelində risklərin qiymətləndirilməsi texnologiyanın texniki quruluşundan daha çox onun sosial nəticələrinə, insan hüquqlarına və təhlükəsizliyə təsiri üzərindən aparılır.

Qanunun hüquqi əhəmiyyəti, ilk növbədə, Sİ-nin tənzimlənməsini yalnız öhdəliklər sistemi kimi deyil, institusional idarəetmə modeli kimi qurmasında özünü göstərir. Prezident yanında Milli Süni İntellekt Komitəsinin yaradılması, AI Policy Center və AI Safety Institute kimi strukturların nəzərdə tutulması bunu sübut edir. Bu qurumlar vasitəsilə Sİ sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılması, təhlükəsizlik risklərinin qiymətləndirilməsi, etik standartların yayılması, beynəlxalq əməkdaşlıq, strateji planlaşdırma və ictimai maarifləndirmə vahid idarəetmə çərçivəsində cəmlənir. Deməli, Koreya modeli Sİ hüququnu sadəcə “qadağalar və sanksiyalar məcmusu” kimi deyil, davamlı institusional fəaliyyət sahəsi kimi təşkil edir.

Cənubi Koreya qanununun digər mühüm hüquqi əhəmiyyəti onun etimad əsaslı tənzimləmə modelini formalaşdırmasındadır. Burada şəffaflıq, insan nəzarəti, istifadəçi müdafiəsi və izah hüququ xüsusi yer tutur. Təsirə məruz qalan şəxs, texniki və ağlabatan imkanlar daxilində, Sİ-nin yekun nəticəsini formalaşdıran əsas meyarlar və prinsiplər barədə aydın və mənalı izah almaq hüququna malikdir. Yüksək təsirli Sİ sistemlərindən istifadə edən operatorlardan isə istifadəçi müdafiə planı, insan nəzarəti mexanizmi və izah planı hazırlamaq tələb olunur. Bu xüsusiyyət Koreya modelini sırf inkişafyönlü siyasət sənədi olmaqdan çıxararaq hüquqi etimad və cavabdehlik elementi ilə zənginləşdirir.

Beləliklə, Cənubi Koreyanın Sİ üzrə çərçivə qanunu hüquqi tənzimləmənin alternativ modelini təqdim edir. Bu modeldə sərt qadağa və sanksiyadan daha çox strateji planlaşdırma, institusional koordinasiya, etik çərçivə, insan yönümlülük və ictimai etimad ön plana çəkilir. Buna görə də Koreya təcrübəsi Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində inkişaf və hüquqi təhlükəsizlik arasında balans yaratmağa çalışan dövlətlər üçün mühüm müqayisəli nümunə hesab oluna bilər.

Qazaxıstanda dövlət nəzarəti və platforma əsaslı tənzimləmə

Qazaxıstan Respublikasının “Süni intellekt haqqında” Qanunu 17 noyabr 2025-ci ildə qəbul edilmişdir. Bu qanunun qəbul olunması Qazaxıstanda Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsinin ayrıca və müstəqil normativ sahə kimi formalaşdığını göstərir. Həmin aktın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, Sİ ilə bağlı münasibətləri ümumi rəqəmsal və ya informasiya qanunvericiliyi daxilində dolayı qaydada deyil, ayrıca xüsusi hüquqi rejim çərçivəsində tənzimləməyə başlamışdır. Beləliklə, Qazaxıstan modeli Sİ sahəsində hüquqi müəyyənliyi gücləndirməyə, subyektlərin hüquq və vəzifələrini sistemləşdirməyə və dövlətin bu sahədə nəzarət funksiyasını konkret normativ mexanizmlərlə təmin etməyə yönəlmişdir [3].

Qanunun əsas xüsusiyyəti onun inzibati və strukturlaşdırılmış hüquqi yanaşmasıdır. Burada Sİ modeli, Sİ sistemi, sintetik nəticələr, milli Sİ platforması, məlumat kitabxanası, səlahiyyətli orqan, platforma operatoru və digər anlayışların ayrıca müəyyən edilməsi Sİ sahəsində hüquqi münasibətlərin dəqiq çərçivəyə salınmasına xidmət edir. Bu yanaşma göstərir ki, Qazaxıstan qanunvericisi Sİ-ni yalnız texnoloji yenilik kimi deyil, dövlət tənzimlənməsinə və təşkilati-inzibati nəzarətə ehtiyac duyan ayrıca hüquqi obyekt kimi qəbul edir.

Qazaxıstan qanununun hüquqi əhəmiyyəti, ilk növbədə, risklərin təsnifatı və idarə olunması sistemini qanun səviyyəsində müəyyən etməsindədir. Sİ sistemləri minimal, orta və yüksək risk dərəcələrinə bölünür. Bundan əlavə, onların avtonomluq səviyyəsi də ayrıca nəzərə alınır. Bu, tənzimləmənin vahid və abstrakt yanaşma əsasında deyil, sistemlərin cəmiyyətə, istifadəçiyə və dövlət təhlükəsizliyinə təsir gücünə uyğun differensial qaydada həyata keçirildiyini göstərir. Yüksək riskli sistemlər üçün sənədləşdirmə, audit, risklərin idarə olunması, etibarlı sistemlər siyahısı və təhlükəsizliklə bağlı

xüsusi öhdəliklərin nəzərdə tutulması Sİ hüququnun praktik tətbiqi baxımından əhəmiyyətini artırır.

Bu qanunun digər mühüm cəhəti milli Sİ platforması və məlumat infrastrukturunu anlayışlarını hüquqi müstəviyə çıxarmasıdır. Qazaxıstan modeli Sİ sahəsini yalnız bazar iştirakçıları və özəl təşəbbüslərlə deyil, eyni zamanda dövlətin təşkil etdiyi rəqəmsal platforma və məlumat idarəetməsi mexanizmləri ilə əlaqələndirir. Milli Sİ platformasının operatoru, məlumat kitabxanalarının formalaşdırılması, məlumatların toplanması, emalı və istifadəsi ilə bağlı səlahiyyətlər göstərir ki, burada Sİ tənzimlənməsi birbaşa milli rəqəmsal suverenlik və dövlətin texnoloji infrastruktur üzərində nəzarəti ilə bağlanır. Bu xüsusiyyət Qazaxıstan modelini həm Avropa İttifaqının daha liberal bazar yanaşmasından, həm də Koreyanın daha strateji-etimad yönümlü modelindən fərqləndirir.

Qanunun hüquqi əhəmiyyəti həm də istifadəçi hüquqlarının qorunması və sintetik məzmunun şəffaflığı sahəsində özünü göstərir. İstifadəçilərin avtomatlaşdırılmış emal, onun nəticələri və Sİ sisteminin yaratdığı sintetik məzmun barədə məlumatlandırılması, maşın oxunan nişanlama, müəyyən hallarda izah tələb etmək imkanı və zərərin ödənilməsi ilə bağlı müddəalar Sİ tənzimlənməsini sırf dövlət nəzarəti çərçivəsində saxlamır, onu eyni zamanda fərdi hüquqların müdafiəsi ilə bağlayır. Bu, xüsusilə generativ Sİ və manipulyasiya edilə bilən məzmun risklərinin artdığı şəraitdə əhəmiyyətli hüquqi təminat rolunu oynayır.

Eyni zamanda Qazaxıstan qanunu Sİ sahəsində məsuliyyət və nəzarət mexanizmlərini daha praktik alətlər vasitəsilə gücləndirir. Risklərin idarə olunması, audit, sənədləşdirmə və təhlükəsizlik öhdəlikləri göstərir ki, qanunverici Sİ-ni sadəcə istifadə edilən texnologiya kimi deyil, fəaliyyət dövrü boyu nəzarətdə saxlanılmalı hüquqi sistem kimi nəzərdə tutur. Bu baxım-

dan Qazaxıstan modeli Sİ sahəsində normativ müəyyənlik, dövlət nəzarəti və tətbiqi hüquq mexanizmlərinin integrasiyasını təmin edən nümunə kimi çıxış edir.

Beləliklə, Qazaxıstan Respublikasının “Süni intellekt haqqında” Qanunu Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsində mərkəzləşdirilmiş, dövlət nəzarətli və platforma əsaslı model formalaşdırır. Onun fərqləndirici cəhəti odur ki, burada Sİ bazar və innovasiya prizmasından daha çox milli informasiya infrastrukturunu, idarəetmə, audit və hüquqi cavabdehlik kontekstində dəyərləndirilir. Bu model Sİ sahəsində hüquqi sabitlik və inzibati nəzarəti gücləndirmək istəyən dövlətlər üçün mühüm müqayisəli təcrübə hesab oluna bilər.

Azərbaycan Respublikasında mövcud strateji yanaşma

Azərbaycan Respublikasında Sİ sahəsində hazırda əsas istinad nöqtələri “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün Süni intellekt Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart 2025-ci il tarixli sərəncamı və “Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 yanvar 2025-ci il tarixli fərmanıdır [1; 2].

Bu sənədlərin hüquqi təbiəti Aİ, Koreya və Qazaxıstan sənədlərindən fərqlənir. Qeyd edilən bu ölkələrin Sİ modelləri anlayışlar sistemi, subyektlərin hüquq və vəzifələri, risk kateqoriyaları, qadağalar, nəzarət və icra mexanizmləri yaradır. Strategiya və Konsepsiya isə daha çox dövlət siyasətinin istiqamətlərini, inkişaf prioritetlərini və gələcək normativ quruculuğun konturlarını müəyyən edən sənədlərdir. Buna görə Azərbaycan modeli hazırda birbaşa hüquqi tənzimləmə modelindən daha çox strateji istiqamətləndirmə modeli kimi xarakterizə oluna bilər.

Məzmun baxımından Azərbaycanın Sİ Strategiyası daha çox Cənubi Koreya modelinə yaxın görünür. Həm Koreya qanunu, həm də

Azərbaycan Strategiyası Sİ-ni təkcə risk obyekti kimi deyil, həm də milli inkişaf, rəqabət qabiliyyəti, texnoloji modernizasiya və institusional yenilənmə vasitəsi kimi təqdim edir. Bunun əksinə olaraq Aİ modelində mərkəzdə daha çox yüksək risk, qadağalar, fundamental hüquqlar və bazar nəzarəti dayanır.

Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası isə Sİ üçün ayrıca sektoral qanun yaratmır, lakin onun yerləşəcəyi ümumi rəqəmsal ekosistemi, yəni rəqəmsal dövlət, rəqəmsal iqtisadiyyat və texnoloji transformasiya mühitini müəyyənləşdirir. Buna görə o, Avropa İttifaqında rəqəmsal tənzimləmə mühitinə, Koreyada master plan yanaşmasına və qismən Qazaxıstan Respublikasında platforma yönü inkişaf məntiqinə yaxınlaşır, lakin onların heç birini tam təkrarlamır.

Müqayisəli nəticələr və Azərbaycan üçün perspektivlər

Müqayisəli təhlil göstərir ki, Avropa İttifaqı, Cənubi Koreya, Qazaxıstan və Azərbaycan Respublikalarının mövcud yanaşmaları Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsində dörd fərqli inkişaf mərhələsini və normativ fəlsəfəni təmsil edir. Avropa İttifaqı sərt risk əsaslı hüquqi uyğunluq modelini, Cənubi Koreya strateji-etimad yönümlü çərçivəni, Qazaxıstan inzibati-platforma və audit mərkəzli hüquqi sistem, Azərbaycan isə hazırda strateji və konseptual baza mərhələsini nümayiş etdirir.

Bu mənada gələcək Azərbaycan Sİ hüququ üçün ən məqsədəuyğun model hibrid yanaşma ola bilər. Həmin modeldə Avropa İttifaqı təcrübəsindən risk təsnifatı, qadağan olunmuş praktikaların müəyyən edilməsi, izah hüququ, şəffaflıq və bazar nəzarəti; Koreya təcrübəsindən etimad infrastrukturunu, milli koordinasiya, təhlükəsizlik institutu və innovasiya dəstəyi; Qazaxıstan təcrübəsindən isə audit, platforma alətləri, sintetik məzmunun nişanlanması və istifadəçi məlumatlandırılması elementləri istifadə oluna bilər.

Azərbaycanın mövcud Strategiyası və Konsepsiyası bu gələcək hüquqi model üçün artıq siyasi-hüquqi istiqamət müəyyən edir. Qarşıdakı əsas vəzifə həmin istiqaməti konkret hüquq normalarına, məsuliyyət mexanizmlərinə, tətbiq prosedurlarına və institusional təminatlara çevirməkdən ibarətdir. Xüsusilə dövlət idarəçiliyində və ictimai xidmətlərdə Sİ tətbiqlərinin artdığı şəraitdə risk əsaslı, insan nəzarətli və izah edilə bilən hüquqi modelin formalaşdırılması zəruridir.

Nəticə

Aparılmış müqayisəli təhlil göstərir ki, Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsi artıq ayrı-ayrı texnoloji məhsulların və ya rəqəmsal xidmətlərin hüquqi çərçivəyə salınması məsələsi olmaqdan çıxmış, müasir dövlətin idarəetmə fəlsəfəsi, hüquq sisteminin davamlılığı, fundamental hüquqların müdafiəsi və ictimai etimadın qorunması ilə sıx bağlı kompleks hüquqi institut səviyyəsinə yüksəlmişdir. Sİ-nin tətbiqi dövlət, cəmiyyət və bazar münasibətlərini dərin şəkildə dəyişdirdikcə, onun hüquqi tənzimlənməsi də klassik normativ yanaşmadan daha çevik, riskə həssas, insan mərkəzli və institusional baxımdan dayanıqlı modellərin formalaşdırılmasını zəruri edir. Məhz bu baxımdan Avropa İttifaqı, Cənubi Koreya, Qazaxıstan və Azərbaycan Respublikasında mövcud olan yanaşmalar bir-birindən fərqlənsə də, onların hamısı eyni strateji sual ətrafında cəmlənir: Sİ-nin inkişafı ilə hüquq, azadlıq, təhlükəsizlik və legitim dövlət idarəçiliyi arasında tarazlıq necə təmin edilməlidir.

Təhlil nəticəsində müəyyən olunur ki, Avropa İttifaqının modeli Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsində ən inkişaf etmiş, sistemli və normativ baxımdan ən sərt yanaşmalardan biridir. Bu modelin əsas üstünlüyü risk əsaslı təsnifatın hüquqi mexanizmlərlə uzlaşdırılmasında, qadın olunmuş praktikaların açıq şəkildə müəyyən edilməsində, yüksək riskli sistemlər üçün konkret texniki və təşkilati öhdəliklərin tətbiqində,

eləcə də şəffaflıq, izah edilə bilmə, insan nəzarəti və bazar nəzarəti arasında əlaqəli sistem qurulmasındadır. Avropa İttifaqı yanaşması Sİ-nin sadəcə innovasiya obyektı deyil, eyni zamanda fundamental hüquqlar üçün potensial müdaxilə vasitəsi olduğunu qəbul edir və bu səbəbdən hüquqi müdaxiləni texnologiyanın gücünə deyil, onun insan və cəmiyyət üçün doğura biləcəyi risklərə uyğunlaşdırır. Bu yanaşma rəqəmsal dövrdə hüquq dövlətinin hansı formada fəaliyyət göstərəcəyinə dair güclü normativ model təklif edir.

Cənubi Koreya modeli isə fərqli istiqamətdə inkişaf edir və Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsində inkişafı etimad arasında balans yaratmağa çalışır. Burada Sİ sahəsi yalnız təhlükə və risk kontekstində deyil, milli rəqabət qabiliyyətinin, texnoloji modernizasiyanın və institusional yenilənmənin mühüm istiqaməti kimi təqdim olunur. Koreya modelinin üstünlüyü ondadır ki, o, normativ tənzimləməni strateji planlaşdırma, institusional koordinasiya, etik çərçivə, təhlükəsizlik infrastrukturunu və istifadəçi hüquqlarının qorunması ilə uzlaşdırır. Xüsusilə “high-impact Sİ” yanaşması göstərir ki, hüquqi tənzimləmənin mərkəzində texnologiyanın özü deyil, onun insan həyatı, fiziki təhlükəsizlik və fundamental hüquqlara təsir dərəcəsi dayanmalıdır. Bu, Sİ hüququnun gələcək inkişafı üçün mühüm metodoloji nəticədir.

Qazaxıstan modeli isə Sİ-nin hüquqi tənzimlənməsində dövlət nəzarəti, milli platforma, məlumat infrastrukturunu və audit mexanizmləri ilə seçilir. Bu model risklərin idarə olunmasını yalnız abstrakt hüquqi prinsip kimi deyil, praktiki nəzarət, sənədləşdirmə, təsnifat və inzibati prosedurlar vasitəsilə həyata keçirməyə çalışır. Qazaxıstan qanunu göstərir ki, Sİ sahəsində milli rəqəmsal suverenliyin qorunması, platforma əsaslı idarəetmə, sintetik məzmunun şəffaflığı və istifadəçi məlumatlandırılması da müasir hüquqi tənzimləmənin mühüm elementləri he-

sab oluna bilər. Bu model AI ilə müqayisədə daha inzibati, Koreya ilə müqayisədə isə daha mərkəzləşdirilmiş xarakter daşısa da, SI-nin hüquqi idarə olunması üçün praktik alətlər sistemi təqdim edir.

Azərbaycan Respublikasında mövcud yanaşma isə hazırda daha çox strateji və konseptual mərhələdədir. “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası” və “Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası” bu sahədə dövlətin siyasi-hüquqi iradəsini, inkişaf prioritetlərini və gələcək normativ quruculuğun ümumi istiqamətlərini müəyyən edir. Bu sənədlər birbaşa risk təsnifatı, qadağalar, məsuliyyət mexanizmləri və nəzarət prosedurları yaradan xüsusi SI qanunu olmasa da, onların əhəmiyyəti məhz gələcək hüquqi sistem üçün baza formalaşdırmasındadır. Azərbaycan modeli bu mərhələdə daha çox “strateji hazırlıq” və “institusional istiqamətləndirmə” xarakteri daşıyır. Bu isə bir tərəfdən çevik yanaşma imkanı yaradır, digər tərəfdən isə normativ konkretliyin və hüquqi müəyyənliyin hələ tam formalaşmadığını göstərir.

Müqayisəli təhlil əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikasında SI-nin hüquqi tənzimlənməsi üçün ən məqsədəuyğun istiqamət hibrid modelin formalaşdırılmasıdır. Həmin model Avropa İttifaqının risk əsaslı hüquqi çərçivəsinin üstünlüklərini, Cənubi Koreyanın etimad və innovasiya yönümlü institusional yanaşmasını, eləcə də Qazaxıstanın isə audit, platforma və məlumat infrastrukturunu ilə bağlı tətbiqi alətlərini özündə birləşdirməlidir. Belə bir model SI sahəsində həm innovasiyanı təşviq etməyə, həm fundamental hüquqları qorumağa, həm də dövlət idarəçiliyində hüquqi legitimliyi və ictimai etimadı qorumağa imkan verə bilər. Burada əsas meyar ondan ibarət olmalıdır ki, SI hüquq sisteminə tabe olan, insan nəzarətindən kənara çıxmayan və izah edilə bilən idarəetmə vasitəsi kimi fəaliyyət göstərsin.

Gələcək Azərbaycan hüquqi çərçivəsində bir sıra əsas elementlərin ayrıca normativ səviyyədə müəyyənləşdirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bunlara, ilk növbədə, SI sistemlərinin risk əsaslı təsnifatı, yüksək riskli və ya yüksək təsirli SI sistemlərinin dairəsinin müəyyən edilməsi, qadağan olunmuş SI praktikalarının ayrıca təsbit edilməsi, sintetik və generativ məzmunun nişanlanması, insan nəzarəti prinsipi, izah hüququ, audit və sertifikatlaşdırma mexanizmləri, fərdi məlumatların qorunması, eləcə də SI sistemlərinin tətbiqindən doğan hüquqi məsuliyyətin dəqiq bölgüsü aid edilə bilər. Bundan əlavə, dövlət idarəçiliyində və ictimai xidmətlərdə SI-nin istifadəsi hallarında konstitusion-hüquqi təminatların gücləndirilməsi, inzibati qərarların alqoritmik əsaslarının məhkəmə nəzarətinə açıq olması və fərdin effektiv hüquqi müdafiə vasitələrinə çıxışının saxlanılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, SI-nin hüquqi tənzimlənməsi gələcəkdə yalnız texnologiyaya dair ayrıca sahəvi hüquq institutu kimi deyil, rəqəmsal dövlətin konstitusion-hüquqi arxitekturasının mühüm elementi kimi çıxış edəcəkdir. SI ilə bağlı normativ mexanizmlərin keyfiyyəti yalnız bu texnologiyanın bazarda və ya dövlət aparatında tətbiqini deyil, həm də rəqəmsal dövrdə hüququn aliliyinin, bərabərliyin, şəffaflığın və insan ləyaqətinin real təminat səviyyəsini müəyyən edəcəkdir. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran əsas vəzifə mövcud strateji sənədləri daha konkret hüquqi mexanizmlərlə tamamlayaraq, milli maraqları, rəqəmsal inkişaf məqsədlərini və fundamental hüquqları uzlaşdırən müasir SI hüquq modelini formalaşdırmaqdır. Məhz belə yanaşma SI-nin ölkədə nəzarətsiz texnoloji gücə deyil, hüquqi çərçivəyə tabe olan, ictimai fayda yaradan və konstitusion dəyərlərlə uzlaşan idarəetmə alətinə çevrilməsini təmin edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2025-ci il 19 mart tarixli 530 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/59218>
2. Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2025-ci il 16 yanvar tarixli 287 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs] / URL: <https://e-qanun.az/framework/58765>
3. Закон Республики Казахстан от 17 ноября 2025 года № 230-VIII ЗРК «Об искусственном интеллекте».
4. OECD, Recommendation of the Council on Artificial Intelligence (2019).
5. UNESCO, Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence (2021/2022).
6. Tabassi, E. et al., Artificial Intelligence Risk Management Framework (AI RMF 1.0), NIST AI 100-1 (2023).
7. Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law (CETS No. 225, 2024).
8. Yeung, Karen, “Algorithmic regulation: A critical interrogation”, Regulation & Governance, 2018.
9. Wachter, Sandra; Mittelstadt, Brent; Floridi, Luciano, “Why a Right to Explanation of Automated Decision-Making Does Not Exist in the General Data Protection Regulation”, International Data Privacy Law, Vol. 7, No. 2, 2017, pp. 76–99. doi:10.1093/idpl/idx005.
10. Hildebrandt, Mireille, “Privacy and Data Protection”, in: Law for Computer Scientists and Other Folk, Oxford University Press, 2020. doi:10.1093/oso/9780198860877.003.0005.
11. Hacker, Philipp; Passoth, Jan-Hendrik; others, “Varieties of AI Explanations Under the Law. From the GDPR to the AIA, and Beyond”, 2020.
12. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act).
13. Framework Act on the Development of Artificial Intelligence and the Creation of a Foundation for Trust, Act No. 20676, 21 January 2025.

Агамалиев Умман Ильгар оглу,

доктор философии по праву, член Коллегии адвокатов Азербайджанской Республики,
преподаватель юридического факультета Национальной авиационной академии,
докторант Национальной авиационной академии

**ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ,
ЮЖНОЙ КОРЕЕ, КАЗАХСТАНЕ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ
АНАЛИЗ НОРМАТИВНЫХ И СТРАТЕГИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ**

РЕЗЮМЕ

В статье проводится сравнительно-правовой анализ четырех подходов к регулированию искусственного интеллекта: Акта Европейского союза об искусственном интеллекте, Закона Республики Корея Framework Act on the Development of Artificial Intelligence and the Creation of a Foundation for Trust, Закона Республики Казахстан «Об искусственном интеллекте» 2025 года, а также действующего стратегического подхода Азербайджанской Республики, отраженного в Стратегии по искусственному интеллекту на 2025–2028 годы и Концепции цифрового развития. Обосновывается, что указанные документы представляют различные нормативные философии и стадии правового развития. Европейская модель является жесткой, риск-ориентированной и правозащитной. Южнокорейская модель носит стратегический и доверительный характер, сочетая инновационную политику с институциональным управлением и человеческим контролем. Казахская модель подчеркивает государственное регулирование, национальную инфраструктуру ИИ, управление рисками, прозрачность синтетического контента и аудит. Азербайджан в настоящее время находится на стадии стратегического и концептуального регулирования,

а не комплексного обязательного закона об ИИ. Делается вывод, что будущее законодательство Азербайджана могло бы опираться на гибридную модель, сочетающую правозащитное риск-ориентированное регулирование ЕС, инфраструктуру доверия и инноваций Республики Корея, а также платформенно-аудиторные инструменты Казахстана.

Agamaliyev Umman Ilgar,

PhD in Law, Member of the Bar Association, Republic of Azerbaijan,

Lecturer, Law Department of the National Aviation Academy,

Doctoral Student, National Aviation Academy

**LEGAL REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE EUROPEAN UNION,
SOUTH KOREA, KAZAKHSTAN, AND THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN: A COMPARATIVE
ANALYSIS OF NORMATIVE AND STRATEGIC MODELS**

SUMMARY

The article offers a comparative legal analysis of four approaches to artificial intelligence regulation: the European Union's Artificial Intelligence Act, South Korea's Framework Act on the Development of Artificial Intelligence and the Creation of a Foundation for Trust, the 2025 Law of the Republic of Kazakhstan on Artificial Intelligence, and Azerbaijan's current strategic approach reflected in its 2025–2028 Artificial Intelligence Strategy and the Digital Development Concept. The article argues that these sources represent different legal philosophies and stages of regulatory development. The EU model is strict, risk-based, and rights-oriented. The South Korean model is strategic and trust-oriented, combining innovation policy with institutional governance and human oversight. The Kazakh model emphasizes state regulation, national AI infrastructure, risk management, transparency of synthetic content, and audit mechanisms. Azerbaijan, by contrast, currently relies on strategic and conceptual documents rather than a comprehensive binding AI law. The article concludes that a future Azerbaijani framework could benefit from a hybrid model combining the EU's risk regulation and rights safeguards, Korea's trust and innovation infrastructure, and Kazakhstan's platform and audit tools.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 15.04.2026

Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 17.04.2026

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.04.2026

Халилзаде Кянан Джабир оглу,

докторант кафедры гражданского права БГУ

Адрес: г. Баку, улица Академика Захид Халилова, 33

E-mail: kenan_khalilov@yahoo.com

УДК 347.453

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.321>

БАРТЕР КАК ВИД ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРА В НЕМЕЦКОМ ПРАВЕ: ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Açar sözlər: barter, barter müqaviləsi, alman hüququ, BGB, Tauschvertrag, mülki hüquq, müqavilə hüququ, hüquq tarixi, öhdəlik sistemi, mülkiyyətin ötürülməsi.

Ключевые слова: бартер, бартерный договор, немецкое право, BGB, Tauschvertrag, гражданское право, договорное право, история права, система обязательств, передача собственности.

Keywords: barter, barter agreement, German law, BGB, Tauschvertrag, civil law, contract law, legal history, system of obligations, transfer of property.

Бартер является одной из старейших и наиболее фундаментальных форм экономического обмена, предшествующей возникновению денежной системы и институционализированных рынков [19, с. 45]. Его устойчивость на различных этапах экономического и правового развития демонстрирует не только практическую приспособляемость, но и концептуальную значимость для современных правовых систем. В рамках современного гражданского права бартер уже

не рассматривается исключительно как примитивная или переходная форма обмена, а признается юридически структурированным договорным отношением. В немецком праве бартер (Tauschvertrag) занимает особое место как номинальный договор, регулируемый Германским гражданским кодексом (Bürgerliches Gesetzbuch, BGB), отражая как историческую преемственность, так и доктринальную сложность.

Юридическое определение бартерного договора содержится в § 480 BGB [15], согласно которому договор бартера является соглашением, по которому каждая сторона обязуется передать право собственности на вещь или право в обмен на другую вещь или право. Эта формулировка подчеркивает взаимный характер обязательств, возникающих из договора. Каждая сторона принимает на себя двойную юридическую роль, одновременно выступая как должник и как кредитор. Отсутствие денежного вознаграждения отличает бартер от договора купли-продажи; однако это различие не изменяет фундаментально юридическую структуру договорных отношений. Немецкое право решает этот вопрос путем применения положений о догово-

рах купли-продажи (§ 433 BGB) к бартерным договорам по аналогии, обеспечивая таким образом согласованность и целостность системы обязательств [4, с. 78].

С доктринальной точки зрения бартер классифицируется как синаллагматический договор, характеризующийся взаимными и взаимозависимыми обязательствами [6, с. 112]. Понятие синаллагмы играет центральную роль в немецком договорном праве, подчеркивая взаимный обмен предоставлениями как основу договорных отношений. В бартерном договоре каждая сторона обязана передать согласованный объект, осуществить переход права собственности и обеспечить соответствие договорным условиям. Применение принципов права купли-продажи распространяется на вопросы ответственности за дефекты, задержку исполнения и средства защиты, доступные пострадавшей стороне. Такая доктринальная унификация подчеркивает функциональное равенство между бартером и куплей-продажей, несмотря на их формальные различия.

Отличительной чертой немецкого частного права является принцип разделения и абстракции (*Trennungsprinzip* и *Abstraktionsprinzip*) [8, с. 34], оказывающий глубокое влияние на юридическую конструкцию бартерных сделок. Согласно этому принципу, договор, создающий обязательство, и переход права собственности являются юридически независимыми действиями. В контексте бартерного договора это приводит к многоуровневой структуре, состоящей как минимум из двух юридических сделок: договора, устанавливающего взаимные обязательства, и реальных соглашений, осуществляющих передачу права собственности на обмениваемые товары. Такое разделение повышает юридическую определенность, позволяя оценивать каждый элемент сделки независимо. Оно

также облегчает сложные транзакционные схемы, включая условные передачи и участие третьих лиц.

Исторические истоки бартерного обмена восходят к ранним человеческим обществам, где экономический обмен был встроен в социальные отношения и регулировался нормами взаимности, а не формальными правовыми правилами [17, с. 5]. Антропологические исследования показывают, что бартер в его ранних формах не являлся чисто экономической деятельностью, а был тесно связан с системами социальных обязательств, дарения и перераспределения. В таких контекстах понятие эквивалентности было гибким и часто подчинялось статусу, доверию и долгосрочным отношениям. Отсутствие стандартизированного средства обмена требовало непосредственных переговоров, что ограничивало масштабируемость бартерных систем.

Появление денег стало трансформационным событием в экономической истории, решившим ограничения, присущие бартеру [20, с. 250]. Введение универсального средства обмена устранило необходимость «двойного совпадения желаний», обеспечив более эффективные и гибкие транзакции. Однако бартер не исчез с появлением денежной системы. Он продолжал существовать наряду с денежным обменом, особенно в условиях, когда деньги были недоступны, ненадежны или неэффективны. Исторические примеры включают периоды гиперинфляции, экономики военного времени и изолированные сообщества, где бартер служил основным или дополнительным средством обмена.

В европейской правовой традиции развитие бартерного договора как юридической категории существенно зависело от римского права. Договор *permutatio* предоставлял раннюю юридическую основу для обмена товарами без денежного вознаграждения [11, с.

98]. Римские юристы вели широкие дискуссии о классификации *permutatio*, в частности, следует ли отнести его к договору купли-продажи (*emptio venditio*) или рассматривать как самостоятельный тип договора. Эти дискуссии отражали более широкие методологические вопросы, касающиеся роли классификации в юридическом рассуждении. Некоторые юристы подчеркивали формальные различия, другие — более функциональный подход, ориентируясь на экономическую цель сделки.

Рецепция римского права в средневековой Европе, включая германские земли, привела к включению этих доктринальных дискуссий в *ius commune* [12, с. 67]. Сосуществование римского права, канонического права и местного обычного права создало плюралистическую правовую среду, в которой бартерные сделки регулировались комбинацией источников. Отсутствие единства приводило к значительным региональным различиям в регулировании бартерных сделок. Тем не менее, влияние римского права предоставляло общую концептуальную основу, способствующую постепенному развитию более систематизированных правовых доктрин.

Процесс кодификации в XIX веке ознаменовал решающий этап эволюции немецкого частного права. Принятие BGB в 1900 году стало кульминацией усилий по созданию единой и согласованной правовой системы [14, с. 145]. Под влиянием пандектистской традиции BGB характеризуется высоким уровнем абстракции, системной организацией и концептуальной точностью. В рамках этой системы бартер был признан отдельным типом договора, при этом тесно интегрированным в общее право обязательств. Решение регулировать бартер посредством ссылок на положения о купле-продаже отражает методологический акцент на систематизации и концептуальной экономии.

Пандектистский подход к юридической науке сыграл ключевую роль в формировании правового регулирования бартерных сделок в BGB [3, с. 56]. Подчеркивая логическую структуру юридических концепций и их системные взаимосвязи, пандектисты способствовали разработке согласованной и гибкой правовой системы. Такой подход позволяет распространять общие принципы на конкретные типы договоров, включая бартер, без необходимости детального и потенциально избыточного регулирования. В результате правовое регулирование бартерных сделок в немецком праве является одновременно лаконичным и всесторонним.

В современной правоприменительной практике бартерные договоры встречаются относительно редко в повседневных потребительских сделках, где доминирует денежный обмен. Однако они продолжают играть значимую роль в специализированных контекстах. В международной торговле бартер и встречная торговля используются как механизмы решения проблем дефицита валюты, дисбаланса торговли и политических ограничений [24, с. 7]. Такие сделки часто включают сложные договорные структуры, включая множественные стороны, поэтапное исполнение и интеграцию дополнительных соглашений. Юридическое регулирование этих сделок требует глубокого понимания как договорного права, так и международной коммерческой практики.

Рост цифровых технологий способствовал возрождению значимости бартерных отношений в современных экономиках [21, с. 3]. Онлайн-платформы обеспечивают обмен товарами и услугами без денежной оплаты, создавая новые формы бартерных сетей. Эти платформы часто функционируют на многосторонней основе, позволяя участникам обмениваться товарами и услугами внутри

закрытой системы кредитов или взаимных обязательств. Это развитие ставит под сомнение традиционное представление о бартере как строго двустороннем обмене и порождает новые юридические вопросы, касающиеся применения принципов договорного права в цифровой среде.

С экономической точки зрения бартер имеет ряд преимуществ. Он позволяет осуществлять сделки в условиях ограниченных или отсутствующих денежных ресурсов, повышая экономическую устойчивость. Он также предоставляет гибкость в структуре обмена, позволяя сторонам адаптировать сделки под свои конкретные потребности. Однако бартер также предъявляет значительные вызовы, включая трудности определения эквивалентности обмениваемых товаров, отсутствие стандартизированной меры стоимости и необходимость совпадения потребностей сторон. Эти ограничения снижают эффективность бартерных операций по сравнению с денежным обменом.

Немецкое договорное право решает эти проблемы через применение устоявшихся юридических доктрин. Расширение применения положений о купле-продаже на бартер обеспечивает сторонам комплексное правовое регулирование исполнения, дефектов и средств защиты. В частности, нормы ответственности за дефекты играют ключевую роль в обеспечении справедливости и защите законных ожиданий сторон. Доступность таких средств защиты, как расторжение договора, возмещение убытков и специфическое исполнение, повышает эффективность юридического регулирования.

Помимо практической значимости, бартер имеет важное теоретическое значение для изучения договорного права [9, с. 41]. Он иллюстрирует фундаментальную структуру взаимных обязательств и подчеркивает роль

обмена как основы договорных отношений. Анализ бартерных сделок предоставляет понимание природы встречного предоставления, концепции эквивалентности и взаимосвязи экономической и юридической стоимости. В этом смысле бартер является полезным аналитическим инструментом для понимания более широких принципов частного права.

Кроме того, бартер поднимает важные вопросы взаимодействия права и экономики. Юридическое регулирование бартерных сделок должно учитывать не только доктринальные аспекты, но и экономические реалии обмена. Это требует тонкого подхода, который сочетает юридическую определенность с гибкостью, позволяя праву адаптироваться к меняющимся экономическим условиям. Немецкая правовая система, с ее акцентом на абстракцию и общие принципы, особенно хорошо подходит для достижения этого баланса.

В заключение отметим, что бартерные договоры представляют собой исторически укоренившийся и доктринально значимый институт немецкого гражданского права. Их регулирование в BGB отражает как преемственность с древними формами обмена, так и адаптацию к современным правовым и экономическим условиям. Немецкий подход, характеризующийся абстракцией, системной структурой и концептуальной ясностью, обеспечивает надежную основу для понимания бартерных сделок. Несмотря на ограниченную роль в современной экономике, бартерные договоры продолжают предоставлять ценные знания о природе договорных отношений и развитии правовых систем. По мере изменения экономических условий и технологического прогресса значимость бартерных отношений может вновь возрасти, демонстрируя долговременную актуальность этой древней, но адаптируемой формы обмена.

Список использованной литературы:

1. Конституция Азербайджанской Республики, 2 ноября 1995 года / [Электронный ресурс]/URL: <https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/constitution>
2. Гражданский кодекс Азербайджанской Республики 28 декабря 1999 г. (с изменениями и дополнениями на 2025 г.) / [Электронный ресурс]/https://continent-online.com/Document/?doc_id=30420111
3. Zimmermann, R. The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition. Oxford University Press, 1996.
4. Markesinis, B., Unberath, H., Johnston, A. The German Law of Contract: A Comparative Treatise. Hart Publishing, 2006.
5. Zweigert, K., Kötz, H. An Introduction to Comparative Law. Oxford University Press, 1998.
6. Larenz, K. Lehrbuch des Schuldrechts. Band I: Allgemeiner Teil. C.H. Beck, 1987.
7. Medicus, D., Lorenz, S. Schuldrecht I: Allgemeiner Teil. C.H. Beck, 2010.
8. Canaris, C.-W. Systemdenken und Systembegriff in der Jurisprudenz. Springer, 1983.
9. Farnsworth, E. A. Contracts. Aspen Publishers, 2004.
10. Buckland, W. W. A Text-Book of Roman Law from Augustus to Justinian. Cambridge University Press, 1963.
11. Kaser, M. Roman Private Law. Oxford University Press, 1999.
12. Wieacker, F. A History of Private Law in Europe. Oxford University Press, 1995.
13. Coing, H. European Private Law. Munich, 1985.
14. Windscheid, B. Lehrbuch des Pandektenrechts. Frankfurt, 1906.
15. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB), 1896 (in force since 1900).
16. Digest of Justinian (Corpus Juris Civilis).
17. Humphrey, C. "Barter and Economic Disintegration." American Anthropologist, 1985.
18. Graeber, D. Toward an Anthropological Theory of Value. Palgrave, 2001.
19. Polanyi, K. Great Transformation. Beacon Press, 1944.
20. Menger, C. "On the Origin of Money." Economic Journal, 1892.
21. Lorenz, S. "Comparative Contract Law." Journal of European Private Law.
22. Stiglitz, J. E. "Information and the Change in the Paradigm in Economics." American Economic Review, 2002.
23. Samuelson, P. A., Nordhaus, W. D. Economics. McGraw-Hill, 2010.
24. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). Countertrade and Barter in International Trade.

Xəlilzadə Kənan Cabir oğlu,

Bakı Dövlət Universitetinin Mülki hüquq kafedrasının doktorantı

**BARTER ALMAN HÜQUQUNDA MÜLKİ HÜQUQ MÜQAVİLƏSİNİN
BİR NÖVÜ KİMİ: YARANMASI VƏ TARİXİ İNKİŞAFI**

XÜLASƏ

Məqalədə barterin mülki-hüquqi müqavilə növü kimi hüquqi mahiyyəti, yaranma tarixi və inkişaf mərhələləri Almaniya hüququ kontekstində tədqiq olunur. Xüsusilə Almaniya Mülki Məcəlləsində (BGB) barter müqaviləsinin (Tauschvertrag) tənzimlənməsi, onun alqı-satqı müqaviləsi ilə oxşar və fərqli cəhətləri, həmçinin öhdəlik hüququ sistemində tutduğu yer araşdırılır. Məqalədə barterin qədim iqtisadi münasibətlərdən başlayaraq müasir dövrdə, xüsusilə iqtisadi qeyri-sabitlik şəraitindəki rolu qiymətləndirilir.

Khalilzade Kanan Jabir,
PhD candidate, Department of Civil Law, Baku State University

**BARTER AS A TYPE OF CIVIL LAW CONTRACT: ORIGIN
AND HISTORICAL DEVELOPMENT UNDER GERMAN LAW**

SUMMARY

The article examines the legal nature of barter as a type of civil law contract, its historical origins, and stages of development within the framework of German law. Special attention is given to the regulation of the barter contract (Tauschvertrag) under the German Civil Code (BGB), its similarities and differences with the contract of sale, and its role within the system of obligations. The author gives the analysis of evolution of barter from ancient economic practices to its contemporary significance, particularly in contexts of economic instability.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 30.03.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 21.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 23.04.2026

Səfərov Azər Tofiq oğlu,

h.ü.f.d., Bakı Dövlət Universitetinin Əqli mülkiyyət hüququ kafedrasının müəllimi

Ünvan: Bakı şəhəri, Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi, 33

E-mail: azersafarov@bk.ru

ORCID: 0000-0002-6634-6368

UOT 341:347.78

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.324>

MÜƏLLİFLİK HÜQUQU VƏ ƏLAQƏLİ HÜQUQLARLA BAĞLI AZƏRBAYCAN QANUNVERİCİLİYİNİN BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARINA UYĞUNLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: *implementasiya, Bern Konvensiyası, informasiya dövriyyəsi, süni intellekt, cinayət məsuliyyəti, elektron məhkəmə, rəqəmsal sübutlar, məhkəmə presedentləri, inzibati məsuliyyət, elektron sübutlar, müəlliflik hüququ, müəlliflik hüquqlarının pozulması, hüquq pozuntusu, Roma Konvensiyası, media, audiovizual əsər, ÜƏMT, mülkiyyət hüququ, əqli mülkiyyət, əqli mülkiyyət hüquqları, əmlak hüquqları, rəqəmsal müəlliflik hüququ, əlaqəli hüquqlar, müəllif, rəqəmsallaşma, milli rejim, insan hüquqları, rəqəmsal platformalar, şərikli müəlliflik, kütləvi ifa, müəllif qonorarı, kompensasiya, kollektiv əsər, kütləvi nümayiş.*

Ключевые слова: *реализация, Бернская конвенция, распространение информации, искусственный интеллект, уголовная ответственность, электронный суд, цифровые доказательства, административная ответственность, электронные доказательства, авторское право, нарушение авторских прав, нарушение закона, Римская конвенция, средства массовой информации, аудиовизуальное произведение, ВОИС, права собственности, интеллектуальная собственность, права интеллектуальной собственности, права*

собственности, цифровое авторское право, смежные права, автор, оцифровка, национальный режим, права человека, цифровые платформы, соавторство, массовое представление, авторские гонорары, компенсация, коллективная работа, массовая демонстрация.

Keywords: *implementation, Berne Convention, information circulation, artificial intelligence, criminal liability, electronic court, digital evidence, court presidents, administrative responsibility, electronic evidence, copyright, copyright infringement, violation of law, Rome Convention, media, audiovisual work, WIPO, property law, intellectual property, intellectual property rights, property rights, digital copyright, related rights, author, digitization, national regime, human rights, digital platforms, co-authorship, mass performance, author royalties, compensation, collective work, mass demonstration.*

Müasir global hüquq sistemində əqli mülkiyyət hüquqları, xüsusilə müəlliflik və əlaqəli hüquqlar, yaradıcı fəaliyyətin

stimullaşdırılması, mədəni müxtəlifliyin qorunması və innovativ iqtisadiyyatın inkişafı baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunmasının həyata keçirilməsi ciddi problemlərlə müşayiət olunur. Belə ki, əqli mülkiyyət hüquqları ərazi baxımından qorunur və yurisdiksiyadan asılı olaraq dəyişir. Bu ərazi xarakteri, xüsusilə məzmunun dərhal sərhədləri keçə bildiyi rəqəmsal mühitdə bu hüquqların qorunmasını çətinləşdirir. Çox vaxt bir ölkədə qorunan hüquqlar digər ölkədə qorunmaya bilər ki, bu da ziddiyyətlərə və effektiv icra ilə bağlı problemlərə gətirib çıxarır [8; 7, s. 17]. İnternet və rəqəmsal texnologiyaların, o cümlədən 3D çap və süni intellektin genişlənməsi transsərhəd əqli mülkiyyət hüquqlarının pozuntuları üçün saysız-hesabsız yeni imkanlar yaratmışdır. Rəqəmsallaşma, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və transmilli informasiya dövriyyəsinin intensivləşməsi bu sahənin yalnız milli çərçivədə deyil, eləcə də beynəlxalq hüquqi koordinasiya müstəvisində tənzimlənməsini zəruri edir. Əqli mülkiyyət hüquqlarının mühafizəsinin beynəlxalq tətbiqi ölkələr arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən müxtəlif hüquq sistemlərinin, icra mexanizmlərinin, sübutların toplanması prosedurlarının, məhkəmə qərarlarının icrasının və zərərin ödənilməsi mexanizmlərinin uzlaşdırılmasını tələb edir. Buna görə də, qlobal əməkdaşlıq əqli mülkiyyət hüquqlarının effektiv qorunması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və əlaqəli hüquqlar sahəsində qanunvericiliyinin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması həm hüquqi dövlət quruculuğu prosesinin, həm də beynəlxalq iqtisadi və mədəni integrasiyanın mühüm istiqaməti kimi çıxış edir. Implementasiya prosesi yalnız formal qoşulma aktı deyil, o həm də beynəlxalq öhdəliklərin milli hüquq sistemində sistemli və effektiv tətbiqini nəzərdə tutur.

Müəlliflik hüququnun beynəlxalq səviyyədə tənzimlənməsi əsasən Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı çərçivəsində qəbul edilmiş çox-tərəfli müqavilələr vasitəsilə həyata keçirilir.

Müəlliflik hüququ sahəsində ən mühüm sənəd Bern Konvensiyasıdır ki, bu Konvensiyada müəlliflik hüquqları sahəsində maddi hüquq normaları unifikasiya edilərək, sazişə qoşulan dövlətlərin hüquq sistemləri arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına şərait yaratdı [6, s. 3].

Bern Konvensiyası ədəbi və bədii əsərlərin qorunmasının əsas prinsiplərini müəyyən edən fundamental beynəlxalq sənəddir. Konvensiyanın əsas prinsipləri belə qruplaşdırılır:

- Milli rejim prinsipi – xarici müəlliflərə yerli müəlliflərlə eyni hüquqi müdafiənin təmin olunması;
- Avtomatik qorunma prinsipi – müəlliflik hüququnun yaranması üçün qeydiyyat və digər formal prosedurların tələb olunmaması;
- Minimal qorunma müddəti – müəllifin həyatı və ölümündən sonra azı 50 il;
- Mənəvi hüquqların tanınması – müəlliflik hüququnun şəxsi qeyri-əmlak komponentinin beynəlxalq səviyyədə qorunması [11].

Azərbaycan qanunvericiliyində qorunma müddətinin müəllifin ölümü tarixindən sonra 70 il müəyyən edilməsi beynəlxalq minimal standartdan daha yüksək səviyyədə müdafiəni təmin edir. “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 25-ci maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən müəlliflik hüququ əsərin yaradılması ilə yaranır, müəllifin bütün həyatı boyu və bu Qanunun 26-cı maddəsində nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, onun ölümündən sonra 70 il müddətində qüvvədə qalır. Qanunun istinad edilən 26-cı maddəsi isə müəlliflik hüququnun xüsusi müddətlərini müəyyən edir. Yerli qanunvericilik anonim və ya təxəllüslə dərc edilmiş əsərə müəlliflik hüququnu həmin əsərin qanuni dərc edildiyi tarixdən 70 il müddətində qüvvədə qal-

masını nəzərdə tutur. Əgər göstərilən müddətdə anonim və təxəllüslə dərc edilmiş əsərin müəllifi öz şəxsiyyətini açarsa və ya onun şəxsiyyəti sonradan şübhə doğurmazsa, ona ölümündən sonra 70 il müddəti tətbiq edilir. Şərikli əsərə müəlliflik hüququ isə müəlliflərin bütün həyatı boyu və şərik müəlliflərin axıncısının vəfatından sonra 70 il müddətində qüvvədə qalır. Qanuna əsasən müəllifin vəfatından sonra 30 il müddətində ilk dəfə dərc edilmiş əsərə müəlliflik hüququ onun qanuni dərc edilmə tarixindən sonra 70 il müddətində qüvvədə qalır. Kollektiv əsərə müəlliflik hüququ isə belə əsərin dərc edildiyi, əgər dərc edilməmişdirsə, yaradıldığı tarixdən 70 il müddətində qüvvədə qalır.

Müəllifin şəxsi hüquqlarının qorunması isə yerli qanunvericiliyə görə müddətsizdir.

Əlaqəli hüquqların beynəlxalq səviyyədə qorunması Roma Konvensiyası ilə təmin edilir. Bu sənəd ifadələrin, fonogram istehsalçıların və yayım təşkilatlarının hüquqlarını beynəlxalq müstəvidə tanıyır və onların kommersiya maraqlarının müdafiəsini təmin edir.

Əqli mülkiyyət hüquqlarının ticarət aspektlərini isə TRIPS Sazişi (Ticarətlə bağlı Əqli Mülkiyyət Hüquqları üzrə Saziş) tənzimləyir, vahid hüquqi mexanizmə integrasiya edir. Sazişin ən vacib mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, yalnız maddi hüquq normalarını deyil, həm də effektiv hüquqi müdafiə və icra mexanizmlərinin yaradılmasını dövlətlərin öhdəliyi kimi müəyyən edir. TRIPS standartlarına uyğun olaraq müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqların mülki, inzibati və cinayət-hüquqi mexanizmləri mövcuddur [10]. “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 47-ci maddəsi də bunu elan edir. Həmin maddəyə əsasən müəlliflik hüququnun və əlaqəli hüquqların pozulmasına görə mülki, inzibati və cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur.

Məlumat üçün qeyd olunmalıdır ki, TRIPS standartları Ümumdünya Ticarət Təşkilatına

(ÜTT) üzv olan ölkələrə şamil olunur. Azərbaycan dövləti 1997-ci ildən ÜTT-ə üzv olma niyyətini təsdiq edən müraciət təqdim edib və bu istiqamətdə danışıqlar davam edir.

TRIPS qaydalarının açıq iqtisadi xarakter daşdığını və Sazişin məqsədinin iqtisadi səmərəlilik olduğunu nəzərə alsaq [14, s. 1], Azərbaycan Respublikasının gələcəkdə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması, müəlliflik hüquqları və əlaqəli hüquqların, yəni ümumilikdə əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması baxımından mühüm rol olan TRIPS standartlarının təminatı altına keçməsi deməkdir ki, bu da TRIPS normalarının yerli qanunvericiliyə avtomatik uyğunlaşdırılmasına gətirib çıxaracaq. Nəticə etibarilə, bu proses əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi sahəsində standartların yüksəldilməsinə xidmət edir.

Və nəhayət, rəqəmsal mühit üzrə ÜƏMT müqavilələri internet məkanında müəllif və əlaqəli hüquqların qorunmasını beynəlxalq öhdəlik səviyyəsində təsbit edir. Rəqəmsal transformasiya şəraitində qəbul edilmiş ÜƏMT Müəlliflik Hüququ Müqaviləsi və ÜƏMT İfaçılar və Fonogramlar üzrə Müqaviləsi texniki mühafizə vasitələrinin (DRM) hüquqi müdafiəsini, hüquqların idarə olunması məlumatlarının qorunmasını və rəqəmsal yayım və interaktiv istifadə hüquqlarını beynəlxalq standart kimi müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasında müəlliflik və əlaqəli hüquqların əsas normativ bazasını isə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və yuxarıda adı çəkilən “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Qanun təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 30-cu maddəsi əqli mülkiyyət hüququnu təsbit edir. Maddənin birinci hissəsinə əsasən hər kəsin əqli mülkiyyət hüququ vardır. İkinci hissədə isə müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun başqa növlərinin qanunla qorunduğu müəyyən edilir.

5 iyun 1996-cı ildə qəbul edilmiş “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Qanun

47 maddədən ibarətdir. Qanun əsas anlayışlara (müəllif, audiovizual əsər, məlumat bazası, surətçıxarma, yazılma, audiovizual əsər istehsalçısı, pirat məhsul, kollektiv əsər, törəmə əsər və s.) izah verir, müəlliflik hüququnun obyektlərini müəyyən edir, müəlliflik hüquqlarını sadalayır, müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddətini tənzimləyir, müəlliflik hüquqlarının verilməsi və keçməsi, eyni zamanda müəllif müqavilələrinə aydınlıq gətirir, əlaqəli hüquqların subyektlərinin dairəsini, onların hüquqlarını, əlaqəli hüquqların qüvvədə olma müddətini və s. müəyyən edir [5].

Qanun həmçinin müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar sahəsində dövlət siyasəti və idarəçiliyinin istiqamətlərini elan edir, müəlliflik hüququnun və əlaqəli hüquqların müdafiəsini müəyyənləşdirir, bu hüquqların müdafiəsi vasitələrini (üsullarını) təsnifləşdirir, pozulmuş müəlliflik hüququnun və əlaqəli hüquqların bərpasının təminatlarını normalaşdırır.

Ümumiləşdirsək, bu sənəd müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını (müəllifliyin tanınması, ad hüququ, əsərin toxunulmazlığı), əmlak hüquqlarını (çoxaltma, yayma, ictimai ifa, yayımlama, internet vasitəsilə istifadəyə vermə) və əlaqəli hüquq subyektlərinin səlahiyyətlərini beynəlxalq hüquqi prinsiplərə uyğun şəkildə müəyyən edir.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq konvensiyalara qoşulması nəticəsində avtomatik qorunma prinsipi daxili hüquqda təsbit edilib, xarici müəlliflərin əsərlərinə milli rejim əsasında müdafiə təmin olunub və qorunma müddəti beynəlxalq minimal standartdan da artıq müəyyən edilib.

Ancaq bütün bunlarla yanaşı, müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar sahəsində yerli qanunvericiliyin beynəlxalq qanunvericiliyə uyğunlaşdırılması prioritet əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün isə bir sıra istiqamətlər üzrə implementasiya mühüm əhəmiyyət daşıyır. Rəqəmsal texnologiyaların inkişaf edən təbiəti yaradıcıların,

istehlakçıların və texnologiya təminatçılarının maraqlarını tarazlaşdırmaq üçün əqli mülkiyyət hüquqlarını tənzimləyən qanunların davamlı olaraq uyğunlaşdırılmasını zəruri edir [9, s. 4].

Rəqəmsal mühitdə hüquq pozuntuları transsərhəd xarakter daşıdığından ənənəvi hüquqi mexanizmlər bir sıra hallarda kifayət qədər səmərəli olmur. Belə ki, maddi formalardan biri kimi qəbul edilən rəqəmsal formada əks olunmuş əsər obyektiv ifadə olunmuş hesab edilir və müəlliflik hüququ ilə qorunur [4, s. 12]. Azərbaycan qanunvericiliyində texniki mühafizə vasitələrinin qanunsuz aradan qaldırılmasına görə məsuliyyət nəzərdə tutulsa da, aşağıdakı məsələlərin daha dəqiq tənzimlənməsi məqsəda uyğun hesab edilə bilər:

a) İnternet provayderlərinin hüquqi məsuliyyəti

Rəqəmsal mühitdə müəlliflik hüquqlarının pozulması hallarında internet provayderlərinin (ISP-lərin) hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi beynəlxalq praktikada mühüm məsələlərdən biridir. Belə ki, internetdəki münasibətlər elə xüsusiyyətə malikdir ki, şəbəkədə qanunverici inzibatchılığı təmin edən mərkəzi tənzimləyici orqan mövcud deyildir [4, s. 63].

TRIPS Sazişi effektiv icra mexanizmlərinin yaradılmasını dövlətlərin öhdəliyi kimi müəyyən etsə də, internet vasitəçilərinin məsuliyyət modeli daha çox regional və milli hüquq sistemlərində formalaşdırılır. Beynəlxalq təcrübədə əsasən iki model tətbiq edilir:

1. Şerti məsuliyyət modeli. Bu modelə əsasən provayderlər istifadəçilər tərəfindən yerləşdirilən məzmunə görə avtomatik məsuliyyət daşımır, lakin hüquq pozuntusu barədə məlumatlandırıldıqdan sonra operativ tədbir görməlidirlər.

2. Birbaşa və ya dolaylı məsuliyyət modeli. Bu modelə görə provayderlər hüquq pozuntusuna şərait yaratması və ya ondan kommersiya faydası əldə etməsinə görə məsuliyyət daşıyır.

Odur ki, Azərbaycan qanunvericiliyində internet vasitəçilərinin məsuliyyətinin daha dəqiq təsnif edilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Xüsusilə aşağıdakı məsələlərin normativ şəkildə müəyyənləşdirilməsi və tənzimlənməsi vacibdir: hosting, tranzit və keş (caching) xidmətlərinin fərqli hüquqi rejimi; “real məlumatlılıq” (actual knowledge) meyarının hüquqi tərfi; vicdanlı fəaliyyət göstərən provayderlər üçün məsuliyyətdən azadolma şərtləri və provayderlərin məhkəmə qərarlarının icrasında iştirak mexanizmləri.

b) “Notice and takedown” mexanizmlərinin prosedur qaydaları

“Notice and takedown” (“bildiriş və silmə”) mexanizmi müəlliflik hüquqlarının operativ müdafiəsinə yönəlmiş preventiv hüquqi alət hesab edilir. Bu mexanizmə əsasən hüquq sahibi və ya onun nümayəndəsi platformaya hüquq pozuntusu barədə bildiriş göndərir və qanunsuz məzmunun silinməsi ondan tələb olunur.

“Notice and takedown” mexanizmi ilk dəfə sistemli şəkildə ABŞ hüququnda – Digital Millennium Copyright Act (DMCA, 1998) çərçivəsində tənzimlənilib. DMCA-nın 512-ci maddəsinə əsasən, internet xidmət provayderləri (ISP-lər və platformalar) istifadəçilər tərəfindən yerləşdirilən müəllif hüququnu pozan məzmunu vaxtında silmədikləri halda məsuliyyət daşıya bilərlər [13].

ÜƏMT-nin müəlliflik hüququna dair Müqaviləsi və ÜƏMT-nin ifalar və fonoqramlara dair Müqaviləsi rəqəmsal mühitdə effektiv hüquqi müdafiə mexanizmlərinin yaradılmasını dövlətlərin əsas öhdəliyi kimi nəzərdə tutur. Azərbaycan hüquq sistemində bu mexanizmin aşağıdakı elementlər üzrə normativ dəqiqləşdirilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər:

- bildirişin məzmununa dair minimum tələblər (əsrin identifikasiyası, hüquq sahibliyinin sübutu və s.);
- platformanın cavab müddəti; qarşı-bildiriş (counter-notice) proseduru;

- əsassız və ya sui-istifadə xarakterli bildirişlərə görə məsuliyyət;

- məzmunun müvəqqəti bloklanması ilə tam silinməsi arasındakı fərqi hüquqi əsasları.

Bu mexanizmin balanslı qurulması həm müəllif hüquqlarının, həm də ifadə azadlığının qorunmasını təmin edə bilər. Digər tərəfdən, hüquq sahibləri üçün operativ müdafiə mexanizmi yaradır, hər hansı məhkəmə proseduruна ehtiyac olmadan sürətli həll imkanı verir və eləcə də platformalar üçün hüquqi məsuliyyətin məhdudlaşdırılmasını təmin edir. Azərbaycan qanunvericiliyində “notice and takedown” anlayışı ayrıca termin kimi təsbit edilməsə də, “Elektron ticarət haqqında”, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” qanunlarda və informasiya-kommunikasiya sahəsində normativ aktlarda bu mexanizmin elementlərinə rast gəlinir. Xüsusilə, “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulan internet informasiya ehtiyatlarının hüquqa zidd məzmunu çıxışın məhdudlaşdırılması prosedurları müəyyən dərəcədə “bildiriş və silmə” modelinə uyğun mexanizmləri ehtiva edir. Sözügedən Qanunun 13-2.3.10-cu maddəsinə əsasən internet informasiya ehtiyatının və onun domen adının sahibi və ya informasiya-telekommunikasiya şəbəkəsinin istifadəçisi həmin informasiya ehtiyatında (informasiya-telekommunikasiya şəbəkəsində) əqli mülkiyyət hüquqlarını pozan məlumatlar yayılması qadağan edilən informasiya hesab edilir və belə məlumatların yerləşdirilməsinə yol verməməlidir [3].

Hesab edirik ki, bu mexanizmlər daha da təkmilləşdirilməli, əsasən icazəsiz çoxaltma, cəmiyyətə çatdırma, yayma və pirat məzmunun mühafizəsini nəzərdə tutan bu məlumatlarla yanaşı, bu sahədə mövcud digər aşkar hüquq pozuntuları da yayılması qadağan edilən informasiyalar kateqoriyasına aid edilməlidir.

c) Onlayn platformaların aktiv monitoring öhdəlikləri

Onlayn platformaların müəlliflik hüquqlarının pozulmasının qarşısının alınmasında rolu müasir hüquqi müzakirələrin əsas mövzularından birinə çevrilib. Əsas mübahisə platformaların yalnız passiv vasitəçi olub-olmaması, yoxsa müəyyən hallarda preventiv nəzarət (proaktiv monitoring) öhdəliyi daşıyıb-daşımaması məsələsi ilə bağlıdır. Beynəlxalq praktikada ümumi monitoring öhdəliyinin tətbiqi ifadə azadlığı və məlumat mübadiləsi prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edə biləcəyi üçün ona ehtiyatla yanaşılır. Bununla belə, kommersiya məqsədli genişmiqyaslı kontent paylaşım platformaları üçün avtomatlaşdırılmış məzmun tanıma sistemləri, lisenziyasız materialların filtrasiya mexanizmləri, təkrar hüquq pozucularına qarşı tədbirlər kimi mexanizmlər tətbiq olunur.

Azərbaycan qanunvericiliyində platformaların öhdəliklərinin diferensiaslaşdırılması (ölçü, kommersiya xarakteri və fəaliyyət miqyasına görə) hüquqi proporsionallıq prinsipinə uyğun yanaşma ola bilər.

d) Rəqəmsal sübutların toplanması və qiymətləndirilməsi mexanizmləri

Rəqəmsal hüquq pozuntularının effektiv araşdırılması sübut etmə mexanizmlərinin texnoloji reallıqlara uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Rəqəmsal sübutların əsas xüsusiyyətləri olan asan dəyişdirilə bilməsi, silinməsi və ya xarici serverlərdə saxlanması, ona xüsusi prosedural yanaşma tələb edir. Bu xüsusda aşağıdakı istiqamətlər vacib əhəmiyyət kəsb edir:

- elektron sübutların autentifikasiyası və bütövlüyünün təmin olunması;
- vaxt möhürü (timestamp) və elektron imza mexanizmlərinin tətbiqi;
- notarial təsdiq və ya müstəqil ekspertiza institutlarının gücləndirilməsi;
- transsərhəd serverlərdən məlumat əldə olunması üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmləri.

Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı tərəfindən təqdim olunan mübahisələrin alternativ həlli mexanizmləri, xüsusilə onlayn arbitraj və mediasiya da rəqəmsal mühitdə sübut etmə və icra problemlərinin həllində praktik alət kimi istifadə edilə bilər.

“Mediasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində məhkəmədən əvvəl həll – yəni mediasiya tətbiq edilən mübahisə növləri dəqiq tənzimlənilir. Bunlar ailə, mülki və kommersiya, əmək və inzibati mübahisələrdir. Doğrudur, müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlarla bağlı mübahisələr mülki və kommersiya mübahisə növlərinə aid olursa da, qanunvericilikdə müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqların məhkəmədən kənar həlli üçün mediasiya mexanizminin konkret tənzimlənməklə daha da təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqların kollektiv idarə olunması getdikcə daha çox əhəmiyyət daşıyır. Kollektiv idarəetmə institutları müəlliflərin hüquqlarının səmərəli kommersiyalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Beynəlxalq təcrübədə bu sahədə şəffaflıq, hesabatlılıq və rəqəmsal lisenziyalaşdırma sistemləri əsas prioritetlər hesab olunur.

Azərbaycanda kollektiv idarəetmə təşkilatlarının fəaliyyətinin daha da institusionalaşdırılması, beynəlxalq şəbəkələrə integrasiyası və texnoloji modernləşdirilməsi aktual istiqamətlər kimi nəzərdən keçirilməlidir. Həmçinin milli qanunvericilikdə kollektiv idarəetmə təşkilatlarının hüquqi statusu və səlahiyyətləri daha konkret müəyyən edilməlidir. Kollektiv idarəetmə mexanizmlərinin institusional və hüquqi baxımdan təkmilləşdirilməsi müəllif hüquqlarının daha effektiv qorunmasına və yaradıcı fəaliyyətin inkişafına imkan verəcəkdir.

Ancaq bununla belə, ixtisaslaşmış əqli mülkiyyət məhkəmələrinin yaradılması, hakimlərin və ekspertlərin ixtisasartırma proqramları

nın genişləndirilməsi və yaranmış mübahisələrin alternativ həlli mexanizmlərinin (mediasiya, arbitraj) tətbiqi icra mexanizmlərinin effektivliyini artırma və bu sahədəki problemlərin səmərəli həllinə xidmət edə bilər.

Beynəlxalq hüquqda istisnalar yalnız xüsusi hallarla məhdudlaşmalı, əsərin normal istismarına zərər vurmamalı və hüquq sahibinin qanuni maraqlarını əsassız şəkildə pozmamalıdır. Rəqəmsal təhsil, elektron kitabxanalar və açıq təhsil resurslarının genişlənməsi fonunda bu mexanizmlərin normativ dəqiqləşdirilməsi hüquqi müəyyənlik baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqların daımi və sürətli inkişafı bu sahənin hüquqi tənzimləməsində yeni çağırışlar və perspektivlər müəyyən edir. Bu kontekstdə xüsusilə süni intellektin səbəb olduğu böyük dəyişiklikləri qeyd etmək olar. Süni intellekt tərəfindən yaradılan kontentin hüquqi statusu həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə geniş elmi diskussiyalara səbəb olub. Halbuki mövcud hüquqi doktrinalara əsasən, müəlliflik hüququ insan yaradıcılığına əsaslanır. Bu baxımdan, süni intellektin alət kimi istifadə edildiyi hallar, tam avtonom yaradılmış məzmunun hüquqi rejimi və müəlliflik subyektinin müəyyən edilməsi meyarları qanunvericilik səviyyəsində gələcəkdə daha konkret tənzimləmələr tələb edir.

Azərbaycan qanunvericiliyi rəqəmsal platformalar, istifadəçilər tərəfindən yaradılan məzmun, süni intellekt məhsulları, bulud texnologiyaları kimi müasir fenomenləri sistemli şəkildə tənzimləmir. Rəqəmsal texnologiyalar inkişaf etməyə davam etdikcə, əqli mülkiyyət sahəsində qanunlar süni intellekt, blokçeyn və əqli mülkiyyət mənzərəsini yenidən formalaşdıran digər innovasiyalarla bağlı məsələləri də həll etməlidir [9, s. 5].

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı açıq lisenziyalaşdırma modellərinin (məsələn, Crea-

tive Commons tipli mexanizmlər) tətbiqini genişləndirir. Bu modellərin milli hüquq sistemi ilə uzlaşdırılması və hüquqi qüvvəsinin aydın müəyyən edilməsi praktik əhəmiyyət kəsb edir.

“Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1996-cı ildə qəbul edilib və ötən dövr ərzində 16 qanunla ona 122 dəyişiklik edilib [5; 2].

Beləliklə, ümumiləşdirsək, qanunda rəqəmsal transformasiyaya adekvat uyğunlaşmama, beynəlxalq standartlarla natamam harmonizasiya, terminoloji və konseptual qeyri-müəyyənlik, effektiv icra və müdafiə mexanizmlərinin zəifliyi və yeni texnologiyalar və süni intellektlə bağlı normativ boşluqlar əsas problemlər kimi qeyd edilə bilər.

Qanunda bəzi anlayışlar müasir yanaşmalarla uyğun gəlmir və ya normativ baxımdan qeyri-müəyyəndir. Məsələn, “kütləvi ifa”, “kütləvi nümayiş”, “yayım” kimi anlayışlar rəqəmsal yayım kontekstində tam aydınlaşdırılmayıb. Eləcə də “azad istifadə halları” (fair use/fair dealing) geniş və sistemli şəkildə təsnif olunmayıb, təhsil, elmi tədqiqat və sitat məqsədilə istifadə hallarının sərhədləri kifayət qədər konkret deyil. Bu isə tətbiq praktikasında hüquqi qeyri-müəyyənlik yaradır. Eyni zamanda, qanunun icra mexanizmlərində də problemlər mövcuddur, hüquq pozuntularına qarşı səmərəli və operativ müdafiə mexanizmləri məhduddur, onlayn piratçılıqla mübarizə üçün xüsusi prosedur mexanizmləri (məsələn, sürətləndirilmiş bloklama mexanizmi) sistemli deyil, məhkəmə təcrübəsi vahid və proqnozlaşdırıla bilən şəkildə deyil, kompensasiyanın hesablanması meyarları aydın deyil və zərərin sübutu praktik baxımdan çətinlik yaradır. Eləcə də müasir rəqəmsal yayım modelləri ilə bağlı hüquqi mexanizmlər kifayət qədər inkişaf etməyib, rəqəmsal platformalarda gəlir bölgüsü mexanizmləri tənzimlənmir, müəllif və əlaqəli hüquq sahibləri arasında iqtisadi balansın təminatı mexanizmləri zəifdir.

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququ haqqında qanunvericiliyinin Avropa İttifaqının müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlarla bağlı bir sıra direktivlərinə, o cümlədən “Verilənlər bazalarının qorunması haqqında” (Direktiv 96/9/EC (“Database Directive”), “Müəllif hüquqları və informasiya cəmiyyəti” (Direktiv 2001/29/EC (“Copyright and Information Society Directive”) Direktivlərinə və digər müvafiq aktlara, habelə ÜƏMT-nin Müəlliflik hüququna dair Müqaviləsi” və “ÜƏMT-nin İfa-lar və fonogramlara dair Müqaviləsi”nə uyğunlaşdırılması bu hüquqların daha effektiv qorunmasına öz töhfəsini vermiş olacaq.

Həmin direktivlərdə verilənlər bazaları-nın qorunması, həm orijinal, həm qeyri-orijinal (investisiya tələb edən) bazalara sui generis hüququnun verilməsi, müəlliflik hüquqlarının və əlaqəli hüquqların müəyyən aspektlərinin harmonizasiyası, əsərlərin yayılması, çoxaldıl-ması, ictimai nümayiş və təqdimat, hüquqi li-mitlər və istisnalar haqqında qaydaları, musiqi, audio materiallar, media arxivləri üçün hüquq sahibinin uzunmüddətli müdafiəsini, televiziya və audiovizual media xidmətlərində redaksiya məsuliyyətini, məzmunu nəzarət, istifadəçilərin hüquqları, əlilliyi olan şəxslərin media xidmət-lərinə çıxışı və s. qaydalar müəyyən edilir [12].

Süni intellekt tərəfindən yaradılmış əsərlərin hüquqi statusu müəyyən edilməyib, müəlliflik hüququnun müdafiəsi ilə söz və ifadə azadlığı arasında tarazlıq məsələsi normativ səviyyədə kifayət qədər sistemləşdirilməyib.

“Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haq-qında” Qanunun 4-cü maddəsində sadalanan əsas anlayışlar sırasına həmçinin “süni intellekt tərəfindən yaradılmış məzmun” anlayışı daxil edilməli, xüsusən bu anlayışın əhatə etdiyi və o cümlədən son illər ərzində Azərbaycanda da bir sıra yüksək səviyyəli ictimai-siyasi xadim-lərin səs və görüntülərinin onların razılığı və icazəsi olmadan yayılmasına (deepfake) görə

məsuliyyət növləri müəyyən edilməlidir. Bu ilin fevral ayının 27-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən “Azərbaycan Respublika-sında rəqəmsallaşma, elektron hökumət, süni intellekt və innovasiya sahələrində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqın-da” qəbul edilən Fərman da məhz bu zərurətdən irəli gəlir. Həmin sənəddə də qeyd edildiyi kimi, ölkədə rəqəmsallaşma, elektron hökumət, süni intellekt və innovasiya sahələrində prio-ritet istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi, milli texnoloji potensialın gücləndirilməsi, rəqəmsal suverenliyin möhkəmləndirilməsi, innovasiya əsaslı iqtisadi modelə keçidin sürətləndirilməsi, həmçinin bu sahədə dövlət siyasətinin vahid və əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirilməsi Azərbaycan dövlətinin yaxın illər üçün prioritet fəaliyyət istiqamətlərindən birini təşkil edir [1].

Göründüyü kimi, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Qanun müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqların qorunmasının əsas normativ hüquqi bazasını təşkil etsə də, onda mü-asir rəqəmsal və transsərhəd hüquq münasibətləri baxımından bir sıra sistemli və konseptual problemlər mövcuddur. Bu problemlər hüquqi tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsi yolu ilə öz həllini tələb edir.

Hesab edirik ki, müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqların müdafiəsi ilə bağlı qanunun qeyd edilən istiqamətlər üzrə təkmilləşdirilməsi yeni dövrün çağırışıdır.

Bir daha qeyd edilməlidir ki, rəqəmli şəbəkələrdə hüquqların müdafiəsi bu şəbəkələrin müxtəlif yurisdiksiyalarda fəaliyyət göstərməsi səbəbindən həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə hüquqi tənzimlənməsi üçün effektiv mexanizmlər hələ ki, mövcud deyildir.

Ancaq bununla belə, rəqəmsal transformasi-ya, texnoloji innovasiyalar və qlobal hüquqi in-teqrasiya prosesləri fonunda qanunvericiliyin di-namik və davamlı yenilənməsi obyektiv zərurət kimi çıxış edir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar sahəsində qanunvericiliyi əsas beynəlxalq hüquq normalarına ümumilikdə uyğunlaşdırılıb. Azərbaycanın bu sahədə aparıcı beynəlxalq konvensiyalara qoşulması və milli normativ hüquqi bazanın formalaşdırması hüquqi təminatın əsaslarını yaradıb.

Ölkədə institusional islahatların dərinləşdirilməsi və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi Azərbaycan Respublikasında müəlliflik hüquqlarının və əlaqəli hüquqların daha effektiv qorunmasına, yaradıcı sənayelərin inkişafına və nəticədə bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının möhkəmlənməsinə mühüm töhfə verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan Respublikasında rəqəmsallaşma, elektron hökumət, süni intellekt və innovasiya sahələrində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2026-cı il tarixli Fərmanı: [Elektron resurs] / URL: <https://president.az/az/articles/view/71718>.
2. Azərbaycan Respublikası Əqli Mülkiyyət Agentliyinin rəsmi veb sahifəsi: [Elektron resurs]/URL: <https://copat.gov.az/az/nav/hesabatlar>.
3. “İnformasiya, informasiyalasdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/35253>.
4. İmanov K, Rəqəmli şəbəkələrdə əqli mülkiyyət hüquqlarının idarə edilməsi. Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyi, 2019: [Elektron resurs] / URL: https://copat.gov.az/docs/Nesrlər_AZ_2019_06_21_13.
5. “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu: [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/4167>
6. Səfərov A.T. Müəlliflik hüququ sferasında harmonizasiya prosesinin həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri // – Bakı: “Qanun” elmi hüquq jurnalı, – 2020. №12(314), – s. 3-14.
7. Когда международное частное право пересекается с правом интеллектуальной собственности – руководство для судей. Д-р Аннабель Беннетт и Г-н Сэм Граната. ВОИС и HCCH, 2019. <https://assets.hcch.net/docs/2ba43c2d-0836-4da7-8ba6-c34f1da3a19a.pdf>
8. Anastazija Anastasovska Kostovska Challenges in the Implementation of Intellectual Property Rights Protection Need to Modernize National Intellectual Property Law: [Electronic resource] / URL: <https://amcham.mk/lets-talk-about/challenges-in-the-implementation-of-intellectual-property-rights-protection/>
9. Aichatou. K. The Evolution of Intellectual Property Rights in the Digital Age, August 2024 Journal of Modern Law and Policy 4(2):1-14 DOI:10.47941/jmlp.2158: [Electronic resource] / URL: https://www.researchgate.net/publication/382849480_The_Evolution_of_Intellectual_Property_Rights_in_the_Digital_Age
10. Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS Agreement): [Electronic resource] /URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/treaties/details/231>
11. Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works: [Electronic resource] / URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/283698>
12. Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society*(“Copyright and Information Society Directive): [Electronic resource] /URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/1453>
13. The digital millennium copyright act of 1998: [Electronic resource] / URL: <https://www.copyright.gov/legislation/dmca.pdf>.
14. Ram Singh Implementation of Intellectual Property Rights Regime: The Justification Question Social Scientist Vol. 30, No. 1/2 (Jan. - Feb., 2002), pp. 61-82 (22 pages): [Electronic resource] / URL: <https://www.jstor.org/stable/3518245>

Сафаров Азер Тофик оглу,
д.ф.п., преподаватель кафедры
права интеллектуальной собственности БГУ

**ГАРМОНИЗАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА
ОБ АВТОРСКОМ ПРАВЕ И СМЕЖНЫХ ПРАВАХ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ
ПРАВОВЫМИ НОРМАМИ**

РЕЗЮМЕ

В современной глобальной правовой системе первостепенное значение имеет гармонизация местного законодательства в области авторского права и смежных прав с международным правом. Цифровизация, стремительное развитие информационно-коммуникационных технологий и интенсификация транснационального информационного потока обуславливают необходимость регулирования этой области не только в рамках национального законодательства, но и на уровне международно-правовой координации. В этом контексте гармонизация законодательства Азербайджанской Республики в области авторского права и смежных прав с международными правовыми нормами выступает важным направлением как процесса построения правового государства, так и международной экономической и культурной интеграции. Процесс реализации представляет собой не только формальный акт присоединения, но и предполагает систематическое и эффективное выполнение международных обязательств в национальной правовой системе. Международное регулирование авторского права осуществляется главным образом посредством многосторонних договоров, принятых в рамках Всемирной организации интеллектуальной собственности (ВОИС). Договоры ВОИС о цифровой среде устанавливают защиту авторского права и смежных прав в интернет-пространстве на уровне международных обязательств. Международная защита смежных прав обеспечивается Римской конвенцией. Этот документ признает права исполнителей, производителей фонограмм и вещательных организаций на международном уровне и обеспечивает защиту их коммерческих интересов. Соглашение ТРИПС (Торгово-связанные аспекты прав интеллектуальной собственности) регулирует торговые аспекты прав интеллектуальной собственности и объединяет их в единый правовой механизм.

В результате присоединения Азербайджанской Республики к международным конвенциям в национальном законодательстве был установлен принцип автоматической защиты. Проведенный анализ показывает, что законодательство Азербайджанской Республики в области авторского права и смежных прав в целом соответствует основным международным правовым нормам. Присоединение Азербайджана к ведущим международным конвенциям в этой области и формирование национальной нормативной базы заложили основы правовой безопасности. Однако на фоне цифровой трансформации, технологических инноваций и глобальных процессов правовой интеграции динамичное и непрерывное обновление законодательства является объективной необходимостью.

Safarov Azer Tofiq,
PhD in Law, Lecturer, Department of
Intellectual Property Law, BSU

**HARMONIZATION OF AZERBAIJANI LEGISLATION
ON COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS WITH
INTERNATIONAL LEGAL NORMS**

SUMMARY

In the modern global legal system, the harmonization of local legislation in the field of copyright and related rights with international legislation is of priority importance. Digitalization, rapid development of information and communication technologies and intensification of transnational information circulation necessitate the regulation of this area not only within the national framework, but also at the level of international legal coordination. In this context, the harmonization of the legislation of the Republic of Azerbaijan in the field of copyright and related rights with international legal norms acts as an important direction of both the process of legal state building and international economic and cultural integration. The implementation process is not only a formal act of accession, but also involves the systematic and effective implementation of international obligations in the national legal system. International regulation of copyright is mainly carried out through multilateral treaties adopted within the framework of the World Intellectual Property Organization. WIPO treaties on the digital environment establish the protection of copyright and related rights in the Internet space at the level of international obligations. International protection of related rights is ensured by the Rome Convention. This document recognizes the rights of performers, phonogram producers and broadcasting organizations at the international level and ensures the protection of their commercial interests. The TRIPS Agreement (Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights) regulates the trade aspects of intellectual property rights and integrates them into a single legal mechanism.

As a result of the accession of the Republic of Azerbaijan to international conventions, the principle of automatic protection has been established in domestic law. The conducted analyses show that the legislation of the Republic of Azerbaijan in the field of copyright and related rights is generally aligned with the main international legal norms. Azerbaijan's accession to leading international conventions in this field and the formation of a national normative framework have created the foundations of legal security. However, against the backdrop of digital transformation, technological innovations and global legal integration processes, dynamic and continuous updating of legislation acts as an objective necessity.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 13.04.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 22.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.04.2026

Hüseynli Vasif Asif oğlu,

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin Əmək və ekologiya hüququ kafedrasının qiyabi doktorantı, Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının üzvü

Ünvan: Bakı şəhəri, Akademik Həsən Əliyev küçəsi, 82F

E-mail: vasif.huseyn@gmail.com

UOT 349.2

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.327>

ƏMƏK FUNKSİYASININ MƏZMUNUNA DAİR YANAŞMALAR HAQQINDA

Açar sözlər: işçi, işəgötürən, əmək hüququ, əmək müqaviləsi, əmək funksiyası, əmək funksiyasının məzmunu.

Ключевые слова: работник, работодатель, право на труд, трудовой договор, трудовая функция.

Keywords: employee, employer, labor law, labor contract, labor function, content of labor function.

Əmək funksiyasının məzmununa dair yanaşmaların izahına keçməzdən əvvəl, əmək funksiyasına aydınlıq gətirməyi məqsədəmüvafiq hesab edirik. Əmək funksiyasının leqal anlayışı Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin (bundan sonra qısaca AR ƏM) 3-cü maddəsinin (“Bu Məcəllədə istifadə edilən əsas anlayışlar”) 9-cu hissəsində təsbit olunmuşdur. Həmin normaya əsasən, əmək funksiyası-əmək müqaviləsində nəzərdə tutulan bir və ya bir neçə vəzifə (peşə) üzrə işçinin yerinə yetirməli olduğu işlərin (xidmətlərin) məcmusudur [1, s. 28].

AR ƏM-in 43-cü maddəsinin (“Əmək müqaviləsinin məzmunu”) 2-ci hissəsinin “e” bəndinə əsasən, əmək müqaviləsində mütləq şəkildə göstərilməli olan şərtlərdən biri də işçinin əmək funksiyasıdır. Deməli, işəgötürən işçinin əmək müqaviləsində nəzərdə tutulan bir və ya bir neçə

vəzifə, ixtisas, yaxud peşə üzrə yerinə yetirməli olduğu müvafiq işin və ya göstərməli olduğu xidmətin dairəsini birmənalı müəyyən etməlidir. Əmək funksiyasının həcmi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi) tərəfindən təsdiq edilən Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçasına əsasən və ya işəgötürən tərəfindən müəyyən edilərək əmək müqaviləsində ətraflı göstərilməlidir. Bu tələb AR ƏM-in 57-ci maddəsinin 1-ci və 2-ci hissələrində nəzərdə tutulmuşdur.

Əmək müqaviləsində nəzərdə tutulmuş işçinin əmək funksiyasının dəyişdirilməsinə yalnız tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə yol verilir. Birtərəfli qaydada əmək funksiyasının dəyişdirilməsinə, onun dairəsinin azaldılmasına və ya artırılmasına yol verilmir.

Qeyd etmək istərdik ki, əmək hüququ üzrə elmi və tədris ədəbiyyatında əmək funksiyasının məzmununa dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Əmək müqaviləsində əmək funksiyasının məzmunu, əmək hüququ üzrə tədris ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi, “ştat cədvəlinə, peşəyə, ixtisasa və ya tapşırılan işin konkret növünə uyğun vəzifənin göstərilməsi ilə müəyyən edilir” [8, s. 106]. S.Y.Qolovina və Y.A.Kuçina yazır: “Fəhlə peşələri üçün əmək funksiyaları əmək müqaviləsində peşə (ixtisas),

kvalifikasiya göstərilməklə müəyyən olunur. Rəhbərlər, mütəxəssislər və digər işçilər sırasından olan işçilər üçün əmək funksiyası əmək müqaviləsində müvafiq ixtisasa və kvalifikasiyaya malik, yəni zəruri peşə hazırlığı olan şəxsin xidməti vəzifələrini yerinə yetirməsini nəzərdə tutan vəzifə göstərilməklə müəyyən edilir” [5, s. 221].

M.O.Buyanov və O.V.Smirnov qeyd edirlər ki, işçinin əmək funksiyası ixtisas, kvalifikasiya və vəzifə nəzərə alınmaqla müəyyən olunur və əmək müqaviləsinin bağlanması zamanı razılaşdırılır. İş yeri kimi əmək funksiyası, bir qayda olaraq, əmək müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində dəyişilməz olaraq qalır [3, s. 198].

V.Q.Soyferin fikrincə, əmək müqaviləsinin tərəfləri işçinin gördüyü işlərin dairəsinə və funksional vəzifələrinə əsasən iş yerinə münasibətdə onun peşəkar və işgüzar keyfiyyətlərini müəyyən edirlər [7, s. 48]. Bu yanaşma ilə razılaşmaq olmaz.

İş yeri barədə şərt əmək şəraitinin əsas şərtlərinə aid edilmir (AR ƏM-in 54-cü maddəsinin 1-ci hissəsi). AR ƏM bu şərti əmək müqaviləsi tərəflərinin qarşılıqlı razılığı ilə müqavilədə müəyyən edilə bilən əsas şərtlərə aid edir (AR ƏM-in 43-cü maddəsinin 2-ci hissəsi). Əgər iş yeri əmək müqaviləsində işçi və işəgötürən tərəfindən müəyyən edilibsə, onun dəyişdirilməsi işçinin əmək funksiyasının dəyişməsinə səbəb olmayacaq, lakin tərəflərin müəyyən etdiyi əmək müqaviləsinin şərtlərində dəyişiklik hesab ediləcək və işçinin razılığı tələb olunacaqdır.

Beləliklə, iş yeri haqqında şərt əmək müqaviləsinin əsas şərtidir və əmək müqaviləsinin əlavə (fakultativ) şərtlərinə aid edilmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan əmək hüququ elmində əmək müqaviləsinin məzmununun anlayışına əsas şərtlərlə yanaşı, əlavə şərtlərin də daxil edilməsi təklif edilmişdir” [2, s. 127]. Fikrimizcə, bu təklif dəstəklənməlidir. Belə ki, hazırda AR ƏM-in 54-cü maddəsinin 1-ci

hissəsinin və 55-ci maddəsinin normalarının yalnız sistemli şərhdən əmək müqaviləsi tərəflərinin qarşılıqlı iradə ifadəsi ilə əmək müqaviləsinə əsas şərtlərlə yanaşı, əlavə şərtləri də daxil edə bilməsi nəticəsinə gələ bilirik.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə əmək müqaviləsinin məzmununun müəyyən edilməsində mühüm problem “əmək funksiyası” anlayışında “iş” və “xidmət” terminlərinin işlədilməsi ilə əlaqədar mülki-hüquqi müqavilələrlə əmək müqavilələrinin müəyyən dərəcədə qarışdırılmasıdır. AR ƏM-in 3-cü maddəsinin 9-cu hissəsində və 57-ci maddəsinin 2-ci hissəsində əmək funksiyası anlayışına mülki-hüquqi “işlər” və “xidmətlər” anlayışları vasitəsilə tərif verilməsi təcrübədə qeyri-müəyyənlik və çətinliklər yaradır.

D.A.Qraçyov qeyd edir ki, əmək hüququ elmində mülki-hüquqi müqavilələrlə əmək müqavilələri arasındakı fərq əmək və ya mülki-hüquqi müqavilələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəki müxtəlif hüquqi fərqlərlə (müqavilənin predmetinə, əməyin ödənilməsinin xarakterinə, işəgötürənin işçinin əməyini təşkil etmək vəzifəsinin mövcudluğuna, işçinin daxili əmək qaydalarına tabe olmasına və sairə görə fərqlər) əsaslandırılır [4, s. 12].

“İşlər” və “xidmətlər” terminləri adətən konkret müəyyən edilmiş iş və ya xidmət kimi şərh edilir və onları mülki-hüquqi müqavilələr olan podrat müqaviləsi və əvəzli xidmət göstərilməsi müqaviləsindən fərqləndirmək mümkün deyil (Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 752.1-ci maddəsi). Bundan başqa, təsvir olunan hal xüsusilə kommersiya təşkilatlarında işçilərlə əmək müqaviləsi əvəzinə mülki-hüquqi müqavilələrin bağlanması tendensiyasını dəstəkləməyə kömək edir.

Sifarişçinin mülki-hüquqi müqavilə ilə işləyən podratçı qarşısında vəzifələri işəgötürənin əmək müqaviləsi bağlamış işçi qarşısındakı vəzifələrindən xeyli azdır. Deməli, sifarişçinin

icraçı üçün çəkdiyi xərclər işçi üçün çəkilən xərclərə nisbətən xeyli azdır.

Eyni zamanda, işçinin əmək funksiyasının işin növü vasitəsilə müəyyən edilməsi zərurətinin yarandığı hallar da istisna olunmur. Əmək hüququ üzrə ədəbiyyatda “işin növü dedikdə adətən peşə, vəzifə və ya ixtisas üçün müəyyən edilmiş tələblərin həddlərindən kənara çıxan və ya özünəməxsus dar xüsusiyyətə malik olan, həm özü-özlüyündə, həm də peşə, vəzifə və ya ixtisas üzrə iş ilə birlikdə məzmun təşkil edən iş başa düşülür” [6, s. 18].

Əmək funksiyasını işlərin növü vasitəsilə göstərmək zərurəti adətən iş fərdiləşmiş xarakter daşıdıqda, yəni subyektiv xüsusiyyətlərə – müəyyən bacarıqlara, vərdislərə, səlahiyyətlərə, habelə işlərin yerinə yetirilməsi və ya verilən tapşırıqların icrasına nail olmaq üçün zəruri sayılan işgüzar keyfiyyətlərə malik olan şəxslə əmək müqaviləsi bağlanarkən yaranır. İşçinin işgüzar keyfiyyətləri dedikdə, bir qayda olaraq, peşə-kvalifikasiya meyarları, şəxsi keyfiyyətlər, habelə qanunla nəzərdə tutulmuş digər tələblər və ya müəyyən bir işi yerinə yetirmək üçün zəruri olan tipik peşə meyarlarına əlavə tələblər ilə bağlı əmək funksiyasını yerinə yetirmək üçün zəruri olan keyfiyyətlər başa düşülür (məsələn, kompüterdə işləmək bacarığı və s.). Bu baxımdan, AR ƏM də əmək funksiyasının tərifinin əmək münasibətlərinin təbiətinə və mahiyyətinə zidd olan “işlər” və “xidmətlər” anlayışları vasitəsilə müəyyən edilməsindən imtina olunmasını məqsəda uyğun hesab edirik.

Əmək funksiyasının leqal tərifinə əsasən işçi bir və ya bir neçə vəzifə (peşə) üzrə işləyir. Eyni zamanda, peşə vəzifə termininin izahıdır və bu tərifdə peşə ilə birbaşa əlaqəli olan ixtisas və kvalifikasiya kimi kateqoriyalar ümumiyyətlə qeyd olunmur.

AR ƏM-də peşə, vəzifə, ixtisas, kvalifikasiya kateqoriyaları heç bir şəkildə müəyyən edilmir, onlar yalnız işçinin təhsili kontekstində

qeyd edilir (məsələn, AR ƏM-in 67-1-ci maddəsinin 3-cü hissəsində qeyd edildiyi kimi). “Əmək funksiyasının həcmi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçasına əsasən və ya işəgötürən tərəfindən müəyyən edilərək əmək müqavilələrində təfəssilatı ilə göstərilir” (AR ƏM-in 57-ci maddəsinin 2-ci hissəsi). Fikrimizcə, əgər onların istifadəsi işəgötürən üçün məcburidirsə, əmək müqaviləsinin əsas şərtlərindən biri kimi təkcə əmək funksiyasının həcmi deyil, həm də onun adında Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçalarına və ya peşə standartlarına uyğun olaraq peşənin, vəzifənin, ixtisasın, kvalifikasiyanın adı göstərilməlidir. Qalan digər hallarda müqavilədə əmək funksiyasının adı Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçalarına və ya peşə standartlarına uyğun gəlməyə bilər.

AR ƏM-in əmək müqaviləsinin əsas şərtlərinin siyahısını müəyyən edən 43-cü maddəsinin 2-ci hissəsində əmək funksiyası və vəzifə (peşə) tamamilə ayrılır: “c” bəndində “əsas və ya əlavə iş yeri olması barədə qeydlə birlikdə işçinin iş yerinin ünvanı, vəzifələri (peşəsi)”, “e” bəndində isə “işçinin əmək funksiyası” qeyd edilir. Belə çıxır ki, qeyd etdiyimiz maddədə qanunverici təhlil etdiyimiz anlayışları bir-biri ilə əlaqəsi olmayan kateqoriyalar kimi nəzərdən keçirir.

AR ƏM-də əmək funksiyasının məzmununun anlayışına vahid yanaşmanın olmaması hüquqi qeyri-müəyyənlik yaratdığından hüquqtəbiiqi fəaliyyətini çətinləşdirir və işçinin hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxarır.

Məlumdur ki, əmək funksiyası anlayışının məzmunu ilə “peşə”, “ixtisas”, “vəzifə” kimi anlayışların məzmunu eyni deyil. Çünki işçi bir neçə vəzifə və ya peşəni əvəzçilik üzrə yerinə yetirdikdə əmək funksiyasının məzmunu daha geniş olur; işçi tutduğu vəzifə və ya peşə çərçivəsində funksiyaların yalnız bir hissəsini yerinə yetirdikdə belə əmək funksiyasının məzmunu daralır.

Əmək hüququna dair ədəbiyyatda peşə ümumi və sahəvi əmək bölgüsünü və işçinin (həkim, müəllim, hüquqşünas) biliklər əldə etdiyi fəaliyyət sahəsini (tibb, pedaqogika, hüquqşünaslıq) əks etdirən anlayış kimi nəzərdən keçirilir. Əmək fəaliyyəti sahəsi iqtisadiyyatın müəyyən bir sahəsinə uyğun olur. Peşələri, bir qayda olaraq, adətən qruplarda birləşdirmək, onların bir sıra ümumi xassə və əlamətlərinə görə təsnifatının aparılması qəbul edilmişdir.

AR ƏM-in 156-cı maddəsinin 2-ci hissəsinə uyğun olaraq, Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçalarında işçilərin peşələrinin (vəzifələrinin) adları və tarif dərəcələri (ödəniş dərəcələri), əsas funksional vəzifələri, işçinin təhsilinə dair tələblər, o cümlədən zəruri təhsil səviyyələri haqqında məlumat, işçinin kompetensiyalarının təsviri, peşələrin əmək bazarında tətbiqi sferası, peşələrin qısa təsviri əks etdirilir. Peşə, vəzifə və ixtisas xüsusiyyətləri mürəkkəbliyinə görə əsas

iş növlərinin səciyyəsinə; peşə bilik və bacarıqlarına, habelə müvafiq tarif dərəcələrinə dair tələbləri; vəzifələrin ixtisas xüsusiyyətlərini, vəzifə öhdəliklərinin məzmununu, habelə bilik və kvalifikasiyalara dair əsas tələbləri əks etdirir; rəhbər işçilərin, mütəxəssislərin və qulluqçuların vəzifələrinin xarakteristikası iqtisadi fəaliyyətin növləri üzrə qruplaşdırılır. Sorğu kitabçalarında kvalifikasiya aşağıdakı bölmələr üzrə yerləşdirilir: “Vəzifə öhdəlikləri”, “Bilməlidir”, “İxtisasa dair tələblər”. Sorğu kitabçaları müvafiq kateqoriyalı işçilər üçün ixtisas tələblərinə və vəzifələrinə dair vahid yanaşmalar müəyyən edir. İstehsalat zərurəti yarandıqda müvafiq kvalifikasiya xarakteristikaları üzrə bir neçə icraçı arasında vəzifə bölgüsünə, məzmunca əlaqəli, mürəkkəblik dərəcəsinə görə bərabər, yerinə yetirilərkən vəzifə adlarının dəyişdirilməsinə ehtiyac olmayan işlərə icazə verilir. Sorğu kitabçaları işçilərin vəzifə təlimatlarının hazırlanması üçün əsasdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, – 2026. – 400 s.
2. Аскеров Н.Я., Мамедов Р.Ю. Правовое регулирование трудовых отношений, возникающих на основе заключения трудового договора в Азербайджанской Республике // Вестник Московского университета МВД России. – Москва, – 2011, № 5, – с. 125-127
3. Буянова, М.О., Смирнов О.В. Трудовое право: Учебник для бакалавриата. – М.: РГ-Пресс, – 2016. – 496 с.
4. Грачев Д.А. Трудовой договор творческих работников исследовательских и технологических секторе организации: Автореф. дисс. ... канд. юр. наук. – Москва, – 2017. – 23 с.
5. Головина С.Ю., Кучина Ю.А. Трудовое право: Учебник для бакалавров. – М.: Юрайт, – 2012. – 379 с.
6. Комментарий к Трудовому Кодексу Российской Федерации / Отв. ред. А.М. Куренной, С.П. Маврин, Е.Б. Хохлов. М.: Городец. – 2007. – 736 с.
7. Сойфер В.Г. Стабильность и динамика правоуполучения: Автореф. дисс. докт. юр. наук / – Екатеринбург, – 2005. – 48 с.
8. Трудовое право России: Монография. В 3-х т. Т. III / Под ред. А. М. Лушниковой. – М.: Юрлитинформ, – 2020. – 448 с.

Гусейнли Васиф Асиф оглу,

заочный докторант кафедры трудового и экологического права
юридического факультета Бакинского государственного университета,
член Коллегии адвокатов Азербайджанской Республики

О ПОДХОДАХ К СОДЕРЖАНИЮ ТРУДОВОЙ ФУНКЦИИ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются подходы к содержанию трудовой функции работника и отмечается, что в научной и учебной литературе по трудовому праву отсутствует единый подход к данному вопросу. Как правило, содержание

трудовой функции в трудовом договоре определяется путем указания должности, соответствующей штатному расписанию, профессии, специальности либо конкретного вида поручаемой работы.

Существенной проблемой при определении содержания трудового договора в законодательстве Азербайджанской Республики является использование в понятии «трудовая функция» терминов «работа» и «услуга». Это приводит к определённому смещению гражданско-правовых договоров с трудовыми договорами, что на практике вызывает неопределённость и трудности.

Не исключаются и случаи, когда возникает необходимость определения трудовой функции работника через вид выполняемой работы. Необходимость указывать трудовую функцию посредством вида работ обычно возникает тогда, когда работа носит индивидуализированный характер, то есть когда трудовой договор заключается с лицом, обладающим субъективными особенностями — определёнными навыками, умениями, полномочиями, а также деловыми качествами, необходимыми для выполнения работы или достижения результатов при исполнении порученных заданий.

Поэтому мы считаем целесообразным отказаться в Трудовом кодексе Азербайджанской Республики от определения понятия трудовой функции через категории «работы» и «услуги», которые противоречат природе и сущности трудовых отношений.

Отсутствие в Трудовом кодексе Азербайджанской Республики единого подхода к пониманию содержания трудовой функции создаёт правовую неопределённость, затрудняет правоприменительную деятельность и приводит к нарушению прав работников.

Huseynli Vasif Asif,

Part-time Doctoral Candidate, Department of Labor and
Environmental Law, Faculty of Law, Baku State University,
Member of the Bar Association, Republic of Azerbaijan

ON APPROACHES TO THE CONTENT OF THE LABOR FUNCTION

SUMMARY

The article analyzes the approaches to the content of the employee's labor function and shows that there is no unified approach to this issue in the scientific and educational literature on labor law. As a rule, the content of the labor function in an employment contract is determined by indicating the position in accordance with the staffing table, profession, specialty or specific type of work assigned. An important problem in determining the content of an employment contract under the legislation of the Republic of Azerbaijan is the certain confusion of civil-legal contracts with labor contracts due to the use of the terms "work" and "service" in the concept of "labor function", which creates uncertainty and difficulties in practice.

Cases where it is necessary to determine the labor function of an employee through the type of work are not excluded. The need to indicate the labor function through the type of work usually arises when the work is individualized, that is, when concluding an employment contract with a person who has subjective characteristics - certain skills, habits, authorities, as well as business qualities that are considered necessary to achieve the performance of work or the execution of assigned tasks. Therefore, we consider it appropriate to refuse to define the definition of labor function through the concepts of "works" and "services", which contradict the nature and cost of labor relations.

The lack of a unified approach to the definition of the content of labor functions in the RA Labor Code creates legal uncertainty, complicates legal enforcement activities and leads to violations of employee rights.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 12.04.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 18.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.04.2026

Paşayev Araz Nadir oğlu,

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin Əmək və ekologiya hüququ kafedrasının qiyabi doktorantı

E-mail: araz.pashayev83@gmail.com

UOT 349.2

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.331>

MƏSAFƏDƏN İŞ: YENİ DÜNYA TENDENSIYALARI

Açar sözlər: işçi, iş, əmək müqaviləsi, məsafədən iş, distant iş.

Ключевые слова: работник, работа, трудовой договор, удаленная работа, дистанционная работа.

Keywords: employee, job, employment contract, remote work.

Məsafədən iş global əmək bazarında dinamik şəkildə inkişaf edən bir yenilikdir (trenddir).

Qeyd etmək lazımdır ki, pandemiya dövründə və postpandemiya mərhələsində məsafədən iş demək olar ki, hər yerdə geniş yayılmışdır. Sonrakı mərhələdə isə fərqli bir tendensiya – işçilərin ofis məkanına geri qayıtması müşahidə olunur. Belə ki, işçilərin təxminən yarısı ofisdən kənar işləməyi üstün tutduğu halda, digər yarısı ofisə qayıtmaqda ısrar etmişdir [1].

Bundan başqa, bir çox işçilər işəgötürəndən hibrid – yəni həftənin müəyyən günlərində evdən, digər günlərdə və ya həftədə bir gün ofisdə işləməyi nəzərdə tutan iş qrafikinə müəyyən edilməsini xahiş etmişlər. Maraqlıdır ki, belə rejimin tətbiqində təkcə gənc işçilər deyil, həmçinin orta yaşlı, pensiya yaşına çatmaq üzrə olan şəxslər və pensiyaçılar da ısrar edirlər.

2025-ci ildə məsafədən işləyənlərin əməyinin tətbiqi sahəsində yeni tendensiyalar ortaya çıxmışdır. Belə ki, Zak Baniabassianın fikrincə,

2025-ci ildən etibarən çevik iş qrafiki müxtəlif sahələrdə geniş şəkildə tətbiq olunmağa başlayır və bu, əməkdaşların məmnunluq səviyyəsinə, şirkətlərin siyasətinə, kadrların seçilməsi strategiyalarına, eləcə də əmək məhsuldarlığının ümumi səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir [3]. Məsələn, ABŞ-də 2025-ci ildə 32,6 milyondan çox insan məsafədən işləmişdir ki, bu da ölkənin ümumi işçi qüvvəsinin təxminən 22 faizini təşkil etmişdir. Məsafədən işin yayılma səviyyəsi regionlara görə fərqlənir. Bu göstərici Şimali Amerika, Böyük Britaniya və Avstraliyada ən yüksək olduğu halda, Asiya ölkələrinin əksəriyyətində daha aşağı səviyyədədir.

Tədqiqatçı həmçinin qeyd edir ki, məsafədən işləmək istəyi uzunmüddətli xarakter daşıyır. Belə ki, mütəxəssislərin təxminən 98%-i karyeralarının sonunadək ən azı natamam iş vaxtı ilə məsafədən işləmək niyyətində olduqlarını bildirirlər. Əməkdaşlar məsafədən iş şəraitində əmək məmnunluğu səviyyəsinin daha yüksək olduğunu qeyd edirlər. Belə ki, məsafədən işləyən əməkdaşlar daimi olaraq ofisdə çalışanlarla müqayisədə öz işlərindən 24% daha çox razıdırlar. Məsafədən iş stress səviyyəsinin azalmasına və işçinin əhval-ruhiyyəsinin yaxşılaşmasına kömək edir. Məsafədən işləyən mütəxəssislərin təxminən 79%-i stress səviyyəsinin azaldığını qeyd edir, 82%-i isə bildirir ki, çevik iş qrafiki onların psixi sağlamlığının yaxşılaşmasına səbəb olur [4].

Lakin işəgötürənləri məsafədən işin gələcəkdə davam etdirilməsi ilə bağlı bəzi məsələlər na-

rahat edir. Belə ki, Google, Apple, Meta, Amazon və Microsoft da daxil olmaqla, bir sıra iri şirkətlər işçilərinin ofislərə qayıtmasını tələb etmişdir. Şirkət rəhbərlərini məsafədən işin korporativ mədəniyyətə və işəgötürənlə, eləcə də digər işçilərlə qarşılıqlı əlaqəyə təsiri narahat edir. 2023-cü ildə bir çox rəhbərlər əsas problemlər kimi korporativ mədəniyyətin zəifləməsi, kommunikasiya çətinlikləri və ofis xərclərini qeyd etmişlər. İşəgötürənlərin təxminən 21%-i bildirib ki, işçilərin ofisə qayıtmağa qarşı müqaviməti kifayət qədər güclü olmuşdur və bu vəziyyət onlara məsafədən iş siyasətinə yenidən baxmağa təşviq etmişdir [5].

K. Merritin fikrincə, əməkdaş çatışmazlığı ilə üzləşən işəgötürənlər çevik iş qrafikinə təklif edilməsindən faydalana bilirlər. Belə ki, iş üçün müraciət edən namizədlərin böyük əksəriyyəti hibrid iş qrafikinə üstünlük verdiyindən, hətta həftədə bir-iki gün məsafədən işin təklif edilməsi belə işə qəbul prosesini sürətləndirir və şirkətin yüksək ixtisaslı mütəxəssislər üçün cəlbediciliyini artırır [6].

Hesab edilir ki, məsafədən iş müasir dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Yuxarıdakı fikrə qoşularaq qeyd etmək olar ki, məsafədən iş öz mövqelərini itirməyəcəkdir; belə ki, o, ailə vəzifəli olan şəxslər, əlilliyi olan insanlar, relyefi çətin ərazilərdə çalışanlar, habelə xəstə ailə üzvünə qulluq edən şəxslər və digər kateqoriyalar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin gənc mütəxəssislər üçün ofisdə işləməyi heç nə əvəz edə bilməz. Onların ixtisası mənimsəməsi, karyera qurması üçün bilavasitə iş mühitində fəaliyyət göstərməsi zəruridir və bunu evdən işləməklə tam şəkildə həyata keçirmək mümkün deyil.

Məsafədən işin müasir imkanları yeni bir anlayışın – “rəqəmsal köçərilər” (*digital nomads*) termininin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Rəqəmsal köçərilər texnologiyalardan istifadə etməklə məsafədən işləyən və dünya səyahəti

edərək mobil həyat tərzini sürən şəxslərdir. Onların fəaliyyəti internetə çıxış olan istənilən məkandan gəlir əldə etmək imkanı ilə bağlıdır və onlar konkret bir fiziki iş yerinə bağlı olmurlar. Rəqəmsal köçərilərin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aid edilə bilər: dünyanın istənilən nöqtəsindən işləmək imkanı, ştatda olan işçi və ya frilanser statusunda fəaliyyət göstərmək, ölkələri tez-tez dəyişmək, habelə xüsusi rəqəmsal köçəri vizasını əldə etmək imkanı. Bir qayda olaraq, rəqəmsal köçərilər yüksək ixtisaslı işçilər olur.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə transsərhəd distant iş institutunun (rəqəmsal köçərilik) tətbiqi təcrübəsi cəmi bir neçə il əhatə edir və hələ formalaşma mərhələsindədir. Rəqəmsal köçərilərin sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri və onun qəbul edən cəmiyyətlərə potensial təsiri hələ kifayət qədər öyrənilməmiş qalır. Həmçinin dövlətlər üzrə hərtərəfli qiymətləndirmənin aparılmasına imkan verən obyektiv statistik məlumatlar mövcud deyildir ki, bu da bütövlükdə dövlətlərin iqtisadiyyatına təsirin, cəmiyyətin innovativlik və rəqəmsallaşma səviyyəsinin yüksəlməsinin, eləcə də yerli insan potensialının inkişafının qiymətləndirilməsini çətinləşdirir. Bütün bu müsbət gözləntilər hələ ki əməyin təşkilinin bu formasına dair praktik təcrübə toplandıqca qiymətləndirilməlidir [6]. K.Xuper və M.Bertonun fikrincə, yaxın dövrdə (1–2 il ərzində) rəqəmsal köçərilərin cəlb olunduğu ölkələr üzrə beynəlxalq təcrübənin sistemli monitorinqi aparılmalıdır. Bu zaman müsbət və mənfi cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə xüsusilə həmin fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi, rəqəmsal köçəriləri qəbul edən dövlətlərin sosial-iqtisadi və miqrasiya vəziyyətinə təsiri, eləcə də bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq məsələlərinə diqqət yetirilməlidir. Monitorinqin nəticələri rəqəmsal köçərilik institutunun dövlət qanunvericiliyinə tətbiqinin məqsədəuyğunluğu məsələsinin həl-

lində nəzərə alınmalıdır. Səmərəliliyin sübut edilməsi, rəqəmsal köçərinin qəbul edən dövlətin iqtisadi inkişafına və insan potensialının formalaşmasına əhəmiyyətli töhfə verməsi, onun ixtisaslarının tələbatlı olması, eləcə də qəbul edən dövlətin marağının mövcudluğu şəraitində rəqəmsal köçəri statusunun daimi yaşayan xarici vətəndaş statusuna dəyişdirilməsi və gələcəkdə vətəndaşlıq əldə etməsi perspektivi ilə bağlı məsələnin araşdırılması məqsəduyğun ola bilər. Eyni zamanda, öyrənilmiş beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu cür yanaşma hələlik daha çox istisna xarakteri daşıyır və norma hesab edilmir; rəqəmsal köçəri statusu qəbul edən dövlətdə daimi yaşamaq və naturalizasiya hüququna iddia etmək imkanı vermir. Bununla belə, rəqəmsal köçərilik üzrə belə təcrübənin öyrənilməsi bir sıra səbəblərə görə rəqəmsal köçərilər üçün cəlbədicə dövlət kimi çıxış edən Azərbaycan Respublikası üçün də maraqlı ola bilər.

Bu baxımdan, rəqəmsal köçərilər üçün vizaların verilməsi və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin əmək bazarına cəlb edilməsi məqsədilə müvafiq milli qanunvericilik hazırlayıb qəbul etmiş Estoniya, Macarıstan, Malta, Portuqaliya və İspaniya dövlətlərinin təcrübəsini nəzərə almağa dəyər [7]. Bu sahədə oxşar qanunvericiliyin mövcudluğuna baxmayaraq, hər bir ölkə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, Portuqaliya və İspaniya əlverişli vergi mexanizmləri ilə seçilir və Estoniya ilə yanaşı, yerli müştərilərlə işləmək baxımından daha yüksək çeviklik təmin edirlər. Malta bu kateqoriyadan olan işçilərin ailə üzvləri ilə birləşmə imkan yaratdığı halda, Macarıstan belə imkanı nəzərdə tutmur ki, bu da açıq şəkildə daha gənc işçilərə üstünlük verilməsi siyasətini əks etdirir.

Məsafədən iş sayəsində mümkün olmuş və hələ yeni formalaşmağa başlayan daha bir istiqaməti də qeyd etmək olar. Bu, 2018-ci ildə fəaliyyətə başlayan Beynəlxalq Ticarət Mərkəzi (BTM) və Norveç Qaçqınlar Şurasının

(NQS) birgə layihəsidir. Layihə rəqəmsal frilans üzrə təlim proqramını özündə ehtiva edir. Bu layihə müxtəlif ölkələrdən olan qaçqınların məşğulluğuna dəstək göstərmək və onların gəlirlərinin artırılması məqsədilə yaradılmışdır. Layihə Keniya Respublikasının Dadaab şəhərində təşkil olunmuşdur [8]. Əhəmiyyətli məqam ondan ibarətdir ki, məsafədən iş qaçqınlara gəlir əldə etmək və ya əlavə iş yeri qazanmaq, yeni biliklərə yiyələnmək və yeni fürsətlər əldə etmək imkanı yaradır.

Məsafədən iş və rəqəmsal köçərilik işçilərin bacarıqları, ümumilikdə isə əmək funksiyası və işçinin səlahiyyətləri barədə təsəvvürləri dəyişir. Bu cür əmək fəaliyyəti rəqəmsal savadlılıq, süni intellektlə, məsafədən çalışan işçilərlə işləmə bacarıqları tələb edir. Dünya İqtisadi Forumunun (DİF) məlumatlarına görə, 2030-cu ilədək mövcud bacarıqların təxminən 39%-nin əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli qalmaq üçün transformasiyaya məruz qalması zəruri olacaqdır [2]. Analitik düşüncə, dayanıqlılıq, çeviklik və texnoloji savadlılıq kimi bacarıqlar getdikcə ən vacib bacarıqlara çevrilir.

Rəqəmsal köçərilik kimi tanınan məsafədən (distant) məşğulluq modelinin tətbiqi üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, əmək münasibətlərinin və işəgötürənlə işçilər arasında qarşılıqlı əlaqənin bu forması innovativ xarakter daşımaqdan tədricən və kifayət qədər sürətlə gündəlik reallığa çevrilir. Bu əmək modelindən istifadə etməklə maraqlı olan ölkələrin coğrafiyasının fəal şəkildə genişlənməsi isə dövlətlərin xaricdən rəqəmsal köçərilərin cəlb edilməsində müəyyən perspektivlər və faydalılıq gördüyünü təsdiq edir. Əgər ilkin mərhələdə rəqəmsal köçərilik əsasən iqtisadiyyatı beynəlxalq turizm axınından ciddi dərəcədə asılı olan dövlətlər üçün səciyyəvi idisə, sonradan bu təşəbbüsə nə ənənəvi turizm istiqamətləri sırasında yer alan, nə də kifayət qədər inkişaf etmiş sənaye və iqtisadiyyata malik olmayan dövlətlər deyil, əksinə,

məhz inkişaf etmiş sənaye və iqtisadi potensiala malik dövlətlər də qoşulmağa başlamışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə transsərhəd əmək fəaliyyətinin həyata keçirilməsi institutu orta və uzunmüddətli perspektivdə qanuni əmək miqrasiyasının müstəqil bir kanalına çevrilə, eləcə də iqtisadi artımın və sosial inkişafın amillərindən biri ola bilər [3].

Aydın görünür ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericisinə yalnız distant işin hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı Əmək Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər etmək kifayət etməyəcək, eyni zamanda ölkə səviyyəsində yeni səlahiyyətlərin formalaşdırılmasına dair ayrı-ayrı normativ hüquqi aktlara əlavələr etməsi də tələb olunacaq. Bundan əlavə, işəgötürənlər məsafədən işləyən işçilər üçün vəzifə təlimatları kimi yerli norma-

tiv aktları qəbul etməli və yeni səlahiyyətləri dəqiqləşdirməlidirlər.

Məsafədən iş həmçinin yeni ixtisasların sayının artmasını stimullaşdırmışdır; bunlara peşəkar İKT (Big Data) üzrə mütəxəssislər, süni intellekt mühəndisləri və virtual əməkdaşlıq üzrə ekspertlər daxildir. Bu vəzifələr texniki biliklərin və çevik bacarıqların, məsələn, effektiv ünsiyyət və məsafədən iş şəraitinə uyğunlaşmaq (adaptasiya olmaq) qabiliyyətinin birləşməsinə tələb edir.

Əmək qanunvericiliyinə əlavə və dəyişikliklər edərkən, qanunverici dünya təcrübəsini nəzərə almalıdır. Bir çox ölkələr həm müsbət, həm də mənfi təcrübələr toplamışdır ki, bu da, dəyişikliklərin edilməsi zamanı qanunvericinin həmin təcrübələri daha dərinlən öyrənməsini və onlara əsaslı yanaşmasını tələb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Charles L., Xia S., Coutts A.P. Digitalization and Employment. A Review. International Labour Organization 2022 // https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_emp/documents/publication/wcms_854353.pdf
2. How Remote Work is Redefining Global Employment Dynamics// <https://talenteum.com/how-remote-work-is-redefining-global-employment-dynamics/>
3. Краткий обзор международного опыта регулирования правоотношений, возникающих по поводу трудовой деятельности, осуществляемой иностранными работниками удалено (дистанционно) с применением современных коммуникационных технологий. М., 2023,с.42
4. Baniabbassian Z. 50+ Important Remote Work Statistics of 2025// <https://www.yomly.com/remote-work-statistics/>
5. Exploring the gig economy: Challenges and opportunities A self-guided resource. ISBN 9789220421796 (web PDF) DOI: <https://doi.org/10.54394/NMBW0887>. International Labour Organization 2025.
6. Merritt K. Remote Work Statistics and Trends for 2025// <https://www.roberthalf.com/us/en/insights/research/remote-work-statistics-and-trends>
7. Hooper K., Meghan B. The Future of Remote Work. Digital Nomads and the Implications for Immigration Systems. 2022// https://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/mpi-remote-work-2022_final.pdf OVERVIEW: DIGITAL NOMAD POLICIES IN THE EUROPEAN CONTEXT//
8. Meet the refugees working as digital nomads// <https://www.intracen.org/news-and-events/news/meet-the-refugees-working-as-digital-nomads>

Пашаев Араз Надир оглу,
заочный докторант кафедры трудового и экологического права
юридического факультета Бакинского государственного университета

ДИСТАНЦИОННАЯ РАБОТА: НОВЫЕ МИРОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

РЕЗЮМЕ

В статье дистанционная работа характеризуется как новшество, которое активно развивается на рынке труда во всём мире, и показывается, что как в период пандемии, так и на постпандемическом этапе дистанционная работа получила широкое распространение повсеместно. В 2025 году появились новые тенденции в сфере применения труда дистанционных работников. В статье эти новые тенденции подробно анализируются и показывается, что дистанционная работа и в будущем не утратит своих позиций. Это связано с тем, что данный вид занятости имеет особое значение для лиц с семейными обязанностями, людей с инвалидностью, работников, проживающих в районах со сложным рельефом, а также лиц, ухаживающих за больными членами семьи, и других категорий.

Однако для молодых специалистов работа в офисе не может быть полностью заменена. В статье также отмечается, что современные возможности дистанционной работы способствовали формированию нового понятия — «цифровые кочевники» (digital nomads). Цифровые кочевники — это лица, которые, используя технологии, работают дистанционно и ведут мобильный образ жизни, путешествуя по миру. Обобщая изложенное, в статье делается вывод о том, что при принятии норм, регулирующих дистанционную работу, либо при их совершенствовании законодатель должен глубоко изучать и учитывать мировой опыт.

Pashayev Araz Nadir,
Part-time doctoral student of the Department of Labour
and Environmental Law, Faculty of Law, Baku State University

REMOTE WORK: NEW GLOBAL TRENDS

SUMMARY

The article characterizes remote work as an innovation that is actively developing in labor markets around the world and shows that remote work became widespread everywhere both during the pandemic period and in the post-pandemic stage. In 2025, new trends have emerged in the application of remote workers' labor. These new trends are analyzed in detail in the article, and it is demonstrated that remote work will not lose its position in the future. This is because this type of work is of particular importance for persons with family responsibilities, people with disabilities, workers living in areas with difficult terrain, as well as individuals caring for sick family members and other categories.

However, for young professionals, office work cannot be fully replaced. The article also notes that the modern possibilities of remote work have led to the formation of a new concept — “digital nomads.” Digital nomads are individuals who, by using technology, work remotely and lead a mobile lifestyle while traveling around the world. Summarizing the above, the article concludes that when adopting regulations related to remote work or improving them, the legislator should thoroughly study and take into account international experience.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 02.04.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 07.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 10.04.2026

Həmidli Fərman Fəzail oğlu,

Bakı Dövlət Universitetinin Əmək və ekologiya hüququ kafedrasının “Təbii ehtiyatlar hüququ; aqrar hüququ; ekologiya hüququ” ixtisası üzrə doktorantı

E-mail: ferman.hemid@gmail.com

UOT 349.6

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.335>

EKOLOJİ-HÜQUQİ MƏSULİYYƏTİN KONSTITUSION ƏSASLARI

Açar sözlər: ekoloji-hüquqi məsuliyyət, konstitusiya, ətraf mühit, hüquq pozuntusu.

Ключевые слова: эколого-правовая ответственность, конституция, окружающая среда, правонарушение.

Keywords: eco-legal liability, constitution, environment, offense.

Canlı və cansız təbiətin məcmusu hesab edilən ətraf mühitin mühafizəsi normativ və təşkilati sferada dövlət məcburetməsi ilə təmin edilməkdədir. Burada işlədilən “məcburetmə” anlayışı nisbi mənədadır, özlüyündə profilaktiki, tənzimləyici və mühafizəedici tədbirlər kompleksini nəzərdə tutur. Məsələnin daha dərin qatlarına keçmədən qeyd etmək lazımdır ki, struktur bölgü baxımından həmin tədbirlər də özlüyündə daha alt təsnifatlara bölünür. Bu məqalədə ekoloji mühafizənin hüquqi məsuliyyət institutunun normativ tənzimlənməsi və onun konstitusion əsasları araşdırılır.

Ümumən, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində hüquqi məsuliyyət – dövlətin, cəmiyyətin və fərdin cəmiyyət, bəşəriyyətin indiki və gələcək nəsilləri, habelə konkret insan və təbii ehtiyatlardan istifadə edən subyekt qarşısında daşdığı məsuliyyətdir.

Ekoloji-hüquqi məsuliyyət ümumi hüquqi məsuliyyətin bir növüdür. Bu, törədilmiş eko-

loji hüquq pozuntusuna görə pozulmuş hüquq normasının sanksiyasına uyğun olaraq mənfi nəticələrə qatlaşmaq öhdəliyini ifadə edir. Bu anlayışın tərifindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, məsuliyyət həm müvafiq davranış normalarına əməl etmək öhdəliyi, həm də həmin normaların pozulmasına görə mənfi nəticələrə dözmək məcburiyyəti kimi təzahür edir [4, s. 14].

Məlumdur ki, roman-german hüquq sistemli ölkələrdə konstitusiya ən ali qüvvəyə malik akt olmaqla, ictimai, siyasi və sosial həyatın, demək olar ki, bütün sferaları üzrə ümumi başlanğıc normalar təsbit edərək bu sahədə yaranan ən mühüm münasibətləri hüquqi cəhətdən tənzimləyir. Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi də malik olduğu hüquq sisteminin xarakteristikasını olduğu kimi qəbul edərək bu cür tənzimlənmə yolunu seçmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında birbaşa “ekoloji-hüquqi məsuliyyət” anlayışından istifadə edilməsə də, onun nizamasalma predmetinə daxil edilən məsələlərin sistemli hüquqi təhlili onu rahatlıqla söyləməyə əsas verir ki, sahəvi (cinayət, inzibati) qanunvericiliklərdə təsbit edilmiş məsuliyyət tədbirləri bilavasitə bu cür tənzimləmədən irəli gəlmişdir.

Hesab edirik ki, mövzuya giriş müddəası kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin birinci hissəsinə istinad edilməsi və həmin müddəanın qısa hüquqi təhlili zəruridir. Həmin maddədə göstərilmişdir ki, in-

san və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir [1].

İstinad edilən maddədə “insan və vətəndaş hüquqlarının təmin edilməsi” formulası dövlətin üzərinə üç əsas vəzifə qoyur: tanımaq – insan və vətəndaş hüquqlarının qanunvericilikdə təsbit edilməsi; hörmət etmək – dövlətin özünün də bu hüquqları pozmaması; müdafiə etmək – üçüncü tərəflər (digər şəxslər və ya şirkətlər) tərəfindən hüquqlar pozulduqda, dövlətin müdaxilə edib ədaləti bərpa etməsi.

Həmin maddədə “ali məqsəd” ifadəsinin işlədilməsi o deməkdir ki, dövlətin bütün digər funksiyaları (müdafiə, iqtisadi inkişaf, xarici siyasət) yalnız bir hədəfə – insan amilinə xidmət edir. Yəni dövlət maraqları ilə insan hüquqları toqquşduqda, qanunvericilik insan hüquqlarının xeyrinə şərh edilməlidir və bu, sadəcə bəyannamə deyil, dövlət orqanları üçün birbaşa hüquqi öhdəlikdir.

“Layiqli həyat səviyyəsi” sosial dövlət prinsipindən irəli gəlir, dövlət quruluşunun sosial dövlət modelinə əsaslandığını göstərir. “Layiqli həyat” dedikdə yalnız fiziki sağ qalmaq deyil, maddi təminatın (məsələn, minimum əməkhaqqı və pensiyaların insanın təməl ehtiyaclarını (qida, geyim, yaşayış yeri) qarşılama), mənəvi və sosial ehtiyacların (təhsil, səhiyyə və mədəniyyətə çıxış imkanının olması) təmin edilməsi və insan ləyaqətinin (insanın cəmiyyətdə özünü alqaldılmış hiss etmədən, bərabər hüquqlu fərd kimi yaşamasını) müdafiə edilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ” adlanan 39-cu maddəsində qeyd edilir ki, hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır (birinci hissə). Hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlam-

lığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır. Heç kəs ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq təhlükə törədə və ya zərər vura bilməz. Dövlət ekoloji tarazlığın saxlanılmasına, yabani bitkilərin və vəhşi heyvanların qanunla müəyyən edilmiş növlərinin qorunmasına təminat verir.

Konstitusiyanın 12-ci maddəsi (Dövlətin ali məqsədi) ilə 39-cu maddəsi (Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ) arasında birbaşa və qırılmaz bir hüquqi bağlılıq mövcuddur. Bu əlaqəni aşağıdakı üç əsas müstəvidə izah edə bilərik:

1) “Layiqli həyat”ın ekoloji komponenti – 12-ci maddədə qeyd olunan “layiqli həyat səviyyəsi” anlayışını təmiz hava, içməli su və sağlam qida olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Əgər şəxsin yaşadığı mühit çirklidirsə, onun sağlamlığı təhlükə altındadırsa, deməli, dövlət həmin şəxs üçün “layiqli həyat” vədini tam yerinə yetirə bilmir. Sağlam ətraf mühit, layiqli həyatın fiziki və bioloji ilkin şərtidir.

2) Dövlətin “ali məqsədi”nin icra mexanizmi – Konstitusiyanın 12-ci maddəsi dövlətin strateji hədəfini müəyyən edir, 39-cu maddə isə bu hədəfə çatmaq üçün konkret bir fəaliyyət sahəsini (ekologiyı) göstərir. Yəni dövlət ekoloji proqramlar həyata keçirərkən, məsələləri qoruyarkən və ya çirklənmənin qarşısını alarkən, əslində 12-ci maddədəki “insan hüquqlarını təmin etmək” vəzifəsini icra etmiş olur. 39-cu maddədə qeyd olunan ətraf mühit haqqında məlumat toplamaq hüququ, insanın öz həyatı barədə qərar verməsinə və ləyaqətini qorumasına xidmət edən bir alətdir.

3) Maddi və mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi – 39-cu maddənin ikinci hissəsi ekoloji hüquqpozma nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsini təsbit edir. Bu, 12-ci maddədəki “hüquqların müdafiəsi” prinsipi ilə tam üst-üstə düşür: dövlət ekoloji zərərin ödənilməsini təmin etməklə vətəndaşın həm mülkiyyət hüququnu, həm də sağlam yaşamaq hüququnu bərpa edir; bu bərpa prosesi insanın dövlətə olan inamını

artırır və onun cəmiyyətdəki hüquqi statusunu (ləyaqətini) qoruyur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Vətəndaşların əsas vəzifələri” adlanan 4-cü fəslinə daxil edilmiş vəzifələrdən biri ətraf mühitin qorunmasıdır. Konstitusiyanın 78-ci maddəsi ətraf mühitin qorunmasının hər bir şəxsin borcu olduğunu təsbit edir.

Hesab edirik ki, Konstitusiyanın 12-ci maddəsi dövlətin “vədini”, 39-cu maddəsi vətəndaşın “haqqını” ifadə edirsə, 78-ci maddəsi isə hər kəsin “məsuliyyəti”ni formula edir və “zəncir”in ən mühüm həlqəsidir. 39-cu maddə fərdlərə “sağlam mühitdə yaşamaq” hüququ verirsə, bu o deməkdir ki, cəmiyyətin üzvləri 78-ci maddəyə əsasən həmin mühiti çirkləndirməmək vəzifəsini daşıyırlar. Və ya 12-ci maddədəki “layiqli həyat” yalnız o zaman mümkün olur ki, hər bir fərd ətraf mühiti qorumaq vəzifəsini icra etmiş olsun. Bir nəfərin vəzifəsini icra etməməsi, digərinin “sağlam mühit” hüququnu əlindən ala bilər. Göstərilənlər hüquq və vəzifənin dialektik birliyini əyani olaraq göstərir.

Konstitusiyanın 78-ci maddəsində “hər bir şəxs” ifadəsinin işlədilməsi də təsadüfi deyildir. Bu, məsuliyyətin yalnız fiziki şəxslərin deyil, hüquqi şəxslərin də üzərində olduğunu ifadə edir (məsələn, istehsalatla məşğul olan hüquqi şəxslər 78-ci maddənin əsas subyektləridir. Onların “qorumaq borcu” ekoloji standartlara əməl etməkdir).

Nəhayət, Konstitusiyanın 78-ci maddəsi, *ekoloji-hüquqi məsuliyyətin konstitusion təminatı rolunda çıxış edir. Yəni bu, sadəcə mənəvi bir çağırış deyil, bütün hüquqi sanksiyaların mənbəyidir*. Əgər şəxs ətraf mühiti qorumursa (vəzifəsini pozursa), dövlət 12-ci maddədən irəli gələn “hüquqları müdafiə etmək” funksiyasını işə salır və həmin şəxsə qarşı müvafiq məsuliyyəti, ekoloji-hüquqi məsuliyyət tədbirlərini tətbiq edir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında ətraf mühit məsələsi “qapalı

bir dövrə” yaradır: Dövlət vəd verir (maddə 12), vətəndaş tələb edir (maddə 39) və hər kəs qoruyur (maddə 78). Bu üç maddənin vəhdətini “ekoloji konstitusionalizm” adlandıra bilərik.

Bu sahədə kompleks qanunlardan biri olan “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 4-7-ci maddələrində Konstitusiyanın 12-ci, 39-cu və 78-ci maddələrindən çıxış edilərək dövlətin, yerli özünüidarəetmə orqanlarının, vətəndaşların və ictimai birliklərin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində hüquq və vəzifələri müəyyən edilmişdir [2]. Hesab edirik ki, Konstitusiyanın 39-cu maddəsində təsbit edilən sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun məzmunu, məhz adıçəkilən qanunun 6-cı və 7-ci maddələrində praktiki olaraq detallandırılmışdır. Məsələn, istinad edilən maddədə bu hüququn məzmununa hər bir vətəndaşın, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin həyatı və sağlamlığı üçün əlverişli ətraf mühitin olmaq, onun vəziyyəti və vəziyyətinin yaxşılaşdırılması barədə tədbirlər haqqında dəqiq məlumat almaq, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində onların sağlamlığına və əmlakına vurulan zərərə görə ödənc almaq, sağlamlıq və həyat üçün əlverişli olan ətraf təbii mühitdə yaşamaq, müəyyən edilmiş qaydada təbii resurslardan istifadə etmək, onların mühafizəsi və bərpası üzrə tədbirləri həyata keçirmək, ətraf mühitin mühafizəsində və sağlamlaşdırılmasında iştirak etmək, qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ətraf mühitin mühafizəsinə aid yığıncaqlarda, mitinqlərdə, piketlərdə, yürüşlərdə və nümayişlərdə, referendumlarda iştirak etmək, ətraf mühitin mühafizəsinə dair dövlət hakimiyyət orqanlarına və təşkilatlarına müraciət etmək, ictimai ekoloji ekspertiza haqqında təkliflər vermək, insan həyatına və ətraf mühitə mənfi təsir göstərən müəssisələrin, qurğuların və başqa ekoloji zərərli obyektlərin yerləşdirilməsi, tikintisi, yenidən qurulması və is-

tismara verilməsi haqqında qərarların inzibati və ya məhkəmə qaydasında ləğv edilməsini və həmçinin fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasını, müvəqqəti dayandırılmasını və hüquqi şəxslərin ləğv edilməsini tələb etmək, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində təqsirkar təşkilatların, vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların məsuliyyətə cəlb edilməsi barədə müvafiq orqanlar və məhkəmələr qarşısında iddialar qaldırmaq, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan başqa hüquqlarını müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirmək hüquqları aid edilmişdir.

Burada qeyd edilməsi yerinə düşər ki, “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun məzmununda 6-cı maddənin adı “Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində vətəndaşların hüquqları və vəzifələri” kimi qeyd edilmişdir. Konstitusiyanın 39-cu maddəsində təsbit edilən sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və 78-ci maddədə təsbit edilən ətraf mühitin qorunması vəzifəsi isə vətəndaşlara deyil, hər kəsə aid edilən hüquq və vəzifə kimi müəyyənləşdirilmişdir. Qanunun 6-cı maddəsinin birinci hissəsində “ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində vətəndaşların, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin hüquqları” ifadəsinin işlədilməsinə baxmayaraq, hesab edirik ki, hüquqi texnikanın dəqiqliyi baxımından istinad edilən maddənin adında müvafiq dəyişiklik edilərək “vətəndaşların” sözü həmin hissədən çıxarılmaqla maddənin adının müvafiq redaksiyada qeyd edilməsi məqsədəmüvafiq olardı.

Aydındır ki, Konstitusiyanın 39-cu və 78-ci maddələrində “hər kəs” ifadəsindən istifadə edilməklə istinad edilən hüquq və vəzifələr təkcə fiziki şəxslərə deyil, hüquqi şəxslərə də aid edilmişdir. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda da bu hal nəzərə alınmış, Qanunun 7-ci maddəsində Konstitusiyanın 39-cu maddəsindəki hüququn məzmunu ictimai birliklərə münasibətdə açıq-

lanmışdır: özünün ekoloji proqramlarını işləmək və təbliğ etmək, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində vətəndaşların hüquqlarını və maraqlarını müdafiə etmək, onları bu işdə fəaliyyətə cəlb etmək; ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ictimai nəzarəti həyata keçirmək; dövlət orqanlarından və təşkilatlarından ətraf mühitin vəziyyətinə və onun bərpasına dair tədbirlər barədə vaxtında, tam və dəqiq məlumat almaq; müəyyən işlərin yerinə yetirilməsi üzrə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət orqanları və beynəlxalq təşkilatlar ilə müqavilə əsasında əməkdaşlıq etmək; ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanun layihələrinin müzakirəsində iştirak etmək; inzibati və məhkəmə qaydasında ekoloji cəhətdən zərərli müəssisələrin, tikililərin və qurğuların yerləşdirilməsi, tikintisi, yenidən qurulması və istismara verilməsi, o cümlədən ətraf mühitə və insanların sağlamlığına mənfi təsir göstərən təsərrüfat fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, müvəqqəti və daimi dayandırılmasını tələb etmək; təqsirkar təşkilatların, vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların məsuliyyətə cəlb edilməsi barədə məsələləri qaldırmaq; ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində vətəndaşların sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin ödənilməsi haqqında iddiaları məhkəməyə təqdim etmək.

Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyətin, dolayısı ilə ekoloji-hüquqi məsuliyyətin bilavasitə normativ əsası isə həmin Qanunun 78-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, bu cür məsuliyyətə görə təqsirkar olan hüquqi və fiziki şəxslər, o cümlədən vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının Mülki, İnzibati Xətalər və Cin ayət Məcəllələrində nəzərdə tutulmuş hallarda məsuliyyət daşıyırlar.

Qanunun 79-cu maddəsində sözügedən hüquq pozuntularına görə vurulmuş zərərin ödənilməsi qaydası nəzərdə tutulmuşdur. Həmin

maddənin dördüncü hissəsində qeyd edilir ki, ətraf mühitə təhlükəli təsir edən fəaliyyətlə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər, onların təqsiri müəyyən edildikdə ətraf mühitə vurulmuş zərəri ödəməlidirlər.

İstinad edilən bu müddəanın bir daha nəzərdən keçirilməsi məqsədmüvafiq olardı. Maddənin məzmunundan belə aydın olur ki, göstərilən halda vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi qanundan əmələ gələn öhdəliyə görə yaranır. İstər mülki hüquq nəzəriyyəsində, istərsə də qanunvericilikdə bəzi hallar üçün təqsirsiz olaraq da mülki hüquq məsuliyyətinin yaranmasının mümkünlüyü qəbul edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 1097.3-cü maddəsinə əsasən, qanunla zərərvuranın təqsiri olmadıqda da (obyektiv surətdə hüquqa zidd əməl üçün) zərərin əvəzinin ödənilməsi nəzərdə tutulur. Və ya həmin Məcəllənin 1099-cu maddəsində qeyd edilən hüquqi və ya fiziki şəxsin öz işçisinin törətdiyi mülki hüquq pozuntusu (delikt) üçün məsuliyyət daşması və ya əmək (qulluq, mənsəb) vəzifələrinin icrası zamanı işçisinin vurduğu zərərin əvəzini ödəməli olması barədə öhdəliyi onun təqsirli olaraq törətmiş olduğu əmələ görə deyil, yaranmış olan zərərli nəticələrə görə müəyyən şərtlər daxilində mülki hüquqi məsuliyyəti daşdığını göstərir.

Göstərilənlərə əsasən hesab edirik ki, Qanunun 79-cu maddəsinin dördüncü hissəsində qeyd “onların təqsiri müəyyən edildikdə” ifadəsinin dəqiqləşdirilməsi məqsədmüvafiq olardı.

Bu sahədə Konstitusiyanın 12-ci maddəsindən irəli gələn dövlətin bir sıra fəaliyyət istiqamətləri “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda da nəzərdə tutulmuşdur [3]. Qanunun 5-ci maddəsinin birinci hissəsinin yeddinci abzasında qanunvericiliyi pozan vəzifəli şəxslərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün tədbirlər görülməsi dövlətin hüquqlarına sırası-

na daxil edilmişdir. Qanunun 13-cü maddəsində isə ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qanunvericiliyin pozulmasının anlayışı verilərək, bura Qanunun və ekoloji təhlükəsizlik tələblərini müəyyən edən digər normativ hüquqi aktların pozulması, təhlükəli ekoloji vəziyyət yarada bilən obyektlərin bilərəkdən zədələnməsi və ya dağıdılması, yaxud ekoloji təhlükə qorxusunun yaradılması, habelə təsərrüfat subyektlərinin ekoloji cəhətdən təhlükəli fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi aid olduğu müəyyən edilmişdir. Maddənin ikinci hissəsində isə ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qanunvericiliyin vəzifəli şəxslər tərəfindən pozulması halları konkretləşdirilərək bura ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qanunvericiliyə zidd olan tələblərin təsdiq edilməsi, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə dair tələbləri pozulmaqla qərarların qəbul olunması, o cümlədən dövlət ekoloji ekspertizasının rəylərinin verilməsi, ekoloji təhlükəli vəziyyət haqqında məlumatın saxtalaşdırılması və ya vaxtından gec verilməsi, yaxud bu məlumatın tam həcmdə verilməməsi, habelə ekoloji təhlükənin səviyyələrinə və mənbələrinə nəzarət üzrə vəzifələrin yerinə yetirilməməsi və digər hallar daxil edilmişdir.

Dövlətin və cəmiyyətin ictimai, iqtisadi və sosial təzahürləri inkişaf etdikcə Azərbaycan Respublikasında ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olan, qanunvericilik sisteminin əsası hesab edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının normaları yeni dövrün tələblərinə mütəmadi olaraq uyğunlaşdırılmaqda davam edir. Təsədüfi deyildir ki, ekoloji-hüquqi məsuliyyətin konstitusion əsasları kimi nəzərdən keçirdiyimiz bəzi normaların (12-ci, 39-cu maddələr) məzmunları referendumla edilmiş dəyişikliklərlə zənginləşdirilmişdir. Bu da özü-özlüyündə başlanğıcını konstitusion normalardan götürən normativ hüquqi aktların müddəalarına yeni reallıqlara cavab verən çevik dəyişikliklərin edilməsinə xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (26 sentyabr 2016-cı il tarixdə olan əlavə və dəyişikliklər): [Elektron resurs] / URL: <https://e-qanun.az/framework/897>
2. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 8 iyun 1999-cu il tarixli 678 nömrəli Qanunu: [Elektron resurs / URL: <https://e-qanun.az/framework/3852>
3. “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının 8 iyun 1999-cu il tarixli 677 nömrəli Qanunu: [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/3851>
4. Саркисов О.Р., Сафонов Э.Е. Вестник экономики, права и социологии, – 2015. № 4, – с. 14.

Гамидли Фарман Фазил оглу,

докторант кафедры трудового и экологического права Бакинского государственного университета по специальности «Право природных ресурсов; аграрное право; экологическое право»

**ПОНЯТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И ЕЁ РОЛЬ
В ФОРМИРОВАНИИ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ**

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется модель «экологического конституционализма», возникающая из единства статей 12, 39 и 78 Конституции Азербайджанской Республики, а также основы эколого-правовой ответственности. Автор отмечает, что «достойный уровень жизни», являющийся высшей целью государства, невозможен без здоровой окружающей среды. В исследовании затрагиваются терминологические неточности в отраслевом законодательстве и подчеркивается необходимость применения принципа ответственности без вины в случаях возмещения ущерба. В завершение обосновывается значимость регулярного совершенствования эколого-правовых норм в соответствии с новыми реалиями в рамках политики экологической безопасности государства.

Hamidli Farman Fazail,

Doctoral Student, “Natural Resources Law, Agricultural Law, Environmental Law” specialty, Department of Labor and Environmental Law, Baku State University

CONSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF ECO-LEGAL LIABILITY

SUMMARY

The article analyzes the “ecological constitutionalism” model arising from the unity of Articles 12, 39, and 78 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, along with the foundations of eco-legal liability. The author notes that a “decent standard of living,” which is the supreme objective of the state, is impossible without a healthy environment. The research addresses terminological inaccuracies in sectoral legislation and emphasizes the necessity of applying the principle of strict liability (liability without fault) in cases of compensation for damage. In conclusion, the significance of regularly improving eco-legal norms in line with new realities is substantiated within the framework of the state’s ecological security policy.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 08.04.2026

Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 10.04.2026

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.04.2026

Əliyeva Əsmər Əlimusa qızı,

BDU Mülki proses və kommersiya hüququ kafedrasının müdiri, h.ü.f.d., dosent

Ünvan: Bakı şəhəri, Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi, 33

E-mail: asmaraliyeva@bsu.edu.az

UOT: 34.336.227

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.338>

VERGİDƏN YAYINMA İLƏ MÜBARİZƏ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ DÖVLƏTLƏRİN AVTOMATİK İNFORMASIYA MÜBADİLƏSİ: FATCA VƏ CRS NÜMUNƏSİ

Açar sözlər: vergidən yayınma, avtomatik informasiya mübadiləsi, FATCA, CRS, maliyyə institutlarında vergi monitorinqi.

Ключевые слова: уклонение от уплаты налогов, автоматический обмен информацией, FATCA, CRS, налоговый мониторинг в финансовых учреждениях.

Keywords: tax evasion, automatic exchange of information, FATCA, CRS, tax monitoring in financial institutions.

Giriş

Avtomatik məlumat mübadiləsinin tarixi və hüquqi əsasları. Transmilli vergi inzibatçılığı sahəsində əməkdaşlığın tarixi bəzi müəlliflərin fikrincə, 1843-cü ildə Fransa və Belçika arasında imzalanmış ilk ikitərəfli vergi müqaviləsinə qədər uzanır [6]. Həmin saziş əsasən vergi məqsədləri üçün torpaq reyestrləri arasında əmlak sənədləri və məlumatların mübadiləsinə nəzərdə tutmuşdur.

Hazırda dünya üzrə qüvvədə olan 3000-dən çox ikiqat vergitutma sazişləri iki nümunəvi modelə əsaslanaraq hazırlanmışdır: İqtisadi Əməkdaş-

lıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT-OECD) Modeli və BMT Modeli. Bu modellər 1921-ci ildə başlayan Millətlər Liqasındakı müzakirələrin nəticəsində hazırlanmışdır [3]. Model konvensiyaların 26-cı maddəsi məlumat mübadiləsi üçün sorğu və şərtlərə həsr edilmişdir.

Bundan başqa, 1926-cı və 1927-ci illərdə Millətlər Liqasının ekspertləri tərəfindən hazırlanmış dörd nümunəvi saziş 1928-ci ildə ekspertlərin ümumi yığıncağında qəbul edilmişdir. Bu nümunəvi sazişlərdən biri olan "Vergi məsələlərində inzibati yardım haqqında Konvensiya" həm sorğu əsasında məlumat mübadiləsi, həm də daşınmaz əmlak kimi müəyyən kateqoriyalara aid məlumatların avtomatik mübadiləsi haqqında müddəaları özündə əks etdirirdi. Millətlər Liqasının 1943-cü il Meksika və 1946-cı il London vergi müqaviləsi modellərində də oxşar müddəalar var idi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra İƏİT tərəfindən aparılan vergi müqavilələri ilə bağlı araşdırmalarında ayrı-ayrı inzibati yardım sazişlərinin bağlanması yanaşmasından imtina edilmiş və vergiqoymada inzibati əməkdaşlığa dair müddəaları ikiqat vergitutma sazişləri ilə birləşdirən hibrid yanaşma qəbul edilmişdir. İƏİT-in İkiqat Vergitutma üzrə Model Konvensi-

yasının 26-cı maddəsi ilk dəfə 1963-cü ildə vergi administrasiyası arasında məlumat mübadiləsinə həsr edilmişdir. Lakin məlumatın avtomatik mübadiləsi üsulu konvensiyanın mətninə daxil edilməmişdir [8].

1970-ci illərdən sonra baş verən proseslər nəticəsində iqiqat vergitutmanın aradan qaldırılması ilə bağlı OECD Modelində məlumat mübadiləsi imkanları artırıldı. Kortəbii məlumat mübadiləsi öz yerini sorğu əsasında və texniki tapşırıqlarda açıq şəkildə qeyd olunmaqla aparılan məlumat mübadiləsinə verdi, bundan əlavə, informasiya mübadiləsi çərçivəsində eyni vaxtda vergi araşdırmaları, xaricdə vergi araşdırmaları və sənaye miqyasında məlumat mübadiləsi kimi yeni üsullar nəzərdən keçirilməyə başlandı.

Qeyd edilməlidir ki, iqiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında sazişlər ilə yanaşı bağlanan digər ikitərəfli və çoxtərəfli vergi müqavilələri vergi administrasiyaları arasında transsərhəd vergi məlumatlarının mübadiləsi üçün hüquqi bazanı təmin etməyə kömək edir. Bu baxımdan, İƏİT tərəfindən hazırlanan Vergi Məlumatı Mübadiləsi Sazişləri vergi administrasiyalarına rezidentlərinin vergi cənnətləri (güzeştli vergitutma tətbiq edən dövlətlər) və ofşor investisiya fəaliyyətləri haqqında məlumat əldə etmək imkanı vermək məqsədi daşıyır. Qeyd edək ki, bir qayda olaraq, iqiqat vergitutmanın aradan qaldırılması müqavilələrini (DTA) imzalamayan ölkələrlə vergi məlumatı mübadiləsi sazişləri nəzəri cəhətdən çoxtərəfli əsasda mümkün olsa da, təcrübədə onlara yalnız ikitərəfli formada rast gəlinir. Bu günə qədər ölkələr arasında 600-dən çox vergi məlumatı mübadiləsi sazişi imzalanmışdır. Bu müqavilələr sorğu əsasında məlumat mübadiləsi üçün tətbiq olunsa da, hesab edilir ki, avtomatik vergi məlumat mübadiləsi müqavilələri əsasında hüquqi məlumat mübadiləsi də aparıla bilər.

Avtomatik məlumat mübadiləsi ilə əlaqəli digər hüquqi əsas Avropa Şurasına üzv dövlətlərin və İƏİT-in birgə söyləri ilə hazırlanmış Vergi məsələləri üzrə qarşılıqlı inzibati yardım haqqında Konvensiyadır. İlk dəfə 1988-ci ildə dərc edilmiş və 2011-ci ildə qüvvəyə minmiş protokolla yenilənmiş konvensiya vergi sahəsində inzibati əməkdaşlığın bütün növlərini əhatə edir və həmçinin avtomatik məlumat mübadiləsinə imkan verir. Bununla belə, bu konvensiya açıq şəkildə qeyd edir ki, avtomatik məlumat mübadiləsinin baş tutması üçün onu imzalayan ölkələrin administrasiyaları arasında ayrıca saziş imzalanmalıdır. Beləliklə, saziş avtomatik məlumat mübadiləsi mexanizmini aktivləşdirmək və funksionallaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Hesab edilir ki, institusional və hüquqi infrastruktur baxımından transsərhəd vergi məlumatlarının mübadiləsi üçün ən təkmil mexanizm Avropa İttifaqı (Aİ) çərçivəsində yaranmışdır. Onun tarixi 1970-ci illərə təsadüf etsə də, son onillikdə Aİ səviyyəsində əsaslı məlumat mübadiləsi təcrübələrinin sürəti əldə edilmişdir. Avropa İttifaqı tərəfindən qəbul edilmiş müxtəlif direktivlər üzv dövlətlər arasında həm dolaylı vergi (əlavə dəyər və aksiz vergiləri), həm də birbaşa vergitutma (əmək haqqı, idarə heyəti üzvlərinin maaşları, həyat sığortası məhsulları, pensiyalar, daşınmaz əmlaka sahiblik və gəlirlər, faizlər və buna bənzər əmanət gəlirləri) üzrə avtomatik məlumat mübadiləsini məcbur etmişdir.

Bunlardan başqa, bəzi regional vergi əməkdaşlığı sazişləri idarələr arasında avtomatik məlumat mübadiləsini nəzərdə tutan müddəaları nəzərdə tutmaqdadır. Nümunə kimi Vergi məsələləri üzrə qarşılıqlı inzibati yardım haqqında Nordik Konvensiyasını və Cənubi Asiya Regional Əməkdaşlıq Təşkilatının İqiqat vergitutmasının qarşısının alınması və vergi məsələlərində qarşılıqlı inzibati yardım haqqında Məhdud Çoxtərəfli Sazişi göstərmək olar [8].

Əsas mətn*Avtomatik Məlumat Mübadiləsinin Yeni Beynəlxalq Standart kimi qəbul edilməsi*

Dünyamızın getdikcə artan qloballaşması fonunda vergi ödəyiciləri yaşadıkları ölkənin maliyyə institutları ilə məlumat mübadiləsi aparmaq üçün bu maliyyə institutlarından getdikcə daha çox istifadə edirlər.

Böyük məbləğdə pullar ofşor hesablarda saxlanılır və vergi ödəyiciləri öz ölkələrində vergi öhdəliklərinə əməl etmədikləri üçün vergiyə cəlb edilə bilmirlər. Məsələn, Şimali Amerika ölkələrinin 38.2 trilyon dollar sərvətin 700 milyon dolları, yəni təqribən 2 faizi, Avropadakı aktivlərin təxminən 8%-ni təşkil edən təqribən 3 trilyon dollar, Latin Amerikasındakı aktivlərin 25%-ni təşkil edən 900 milyard dollar və Yaxın Şərq və Afrikadakı aktivlərin təxminən 33%-ni təşkil edən 1,4 trilyon dollar ofşor hesablarda saxlanılır. Ümumi daxili məhsulu 774,9 milyard dollar olan Türkiyədə, ölkənin aktivlərinin təxminən 20%-nə bərabər olan 158 milyard dolların ofşor hesablarda saxlandığı təxmin edilir. Odur ki, vergi sistemlərinin bütövlüyünü qorumalı olan bütün ölkələr üçün ofşorlar, vergidən yayınmada əsas problemdir. Bu ümumi problemin aradan qaldırılması bütün milli vergi idarələrinin əməkdaşlığını tələb edir. Bu əməkdaşlığın isə əsas elementi informasiya mübadiləsidir.

Avtomatik informasiya mübadiləsi hər zaman transmilli vergi əməkdaşlığının mövzusu olsa da, ikiqat vergitutma müqavilələri çərçivəsində məlumat mübadiləsinin ən geniş yayılmış və geniş tətbiq edilən üsulu sorğu əsasında məlumat mübadiləsi olmuşdur. Bununla belə, sorğu əsasında məlumat mübadiləsinə qoyulan məhdudiyyətlər, məsələn, vergi ödəyicisinin adının, onların hesabının yerləşdiyi ölkə və maliyyə qurumunun məlumatının tələb edilməsi, vergidən yayınma ilə bağlı əsaslı şübhələrin olması məlumat mübadiləsinin effektivliyini azaldır. Qloballaşmanın və texnoloji dəyişikliyin kütləvi

artımından sonra yaranan bu vəziyyət, mövcud təcrübələrin effektivliyini şübhə altına almışdır.

6 sentyabr 2013-cü ildə G20 ölkələrinin liderləri avtomatik məlumat mübadiləsinin “yeni qlobal standart”ına dair razılaşmaya gəldilər və OECD-nin bu standartın yaradılması üzrə söylərini tam dəstəklədiklərini bildirdilər. OECD tərəfindən hazırlanmış vergi məsələləri üzrə maliyyə məlumatlarının avtomatik mübadiləsi standartı ilk dəfə 23 fevral 2014-cü ildə G20-nin maliyyə nazirləri və Mərkəzi Banklarının rəhbərləri tərəfindən təsdiq edildi. Daha sonra, 6 may 2014-cü ildə bütün 34 OECD üzv ölkəsi və bəzi qeyri-üzv ölkələr bəyannamədə avtomatik məlumat mübadiləsi standartını sürətlə tətbiq etmək və onu öz daxili qanunlarına köçürmək öhdəliyini elan etdilər. 15 iyul 2014-cü il tarixində OECD Şurası tərəfindən təsdiq edildikdən sonra, məlumat mübadiləsinin həyata keçirilməsi üçün ətraflı şərh və texniki həllər də daxil olmaqla yeni standartın tam mətni 21 iyul 2014-cü il tarixində dərc edildi. 28-29 oktyabr 2014-cü il tarixində Berlində keçirilən Qlobal Forumun iclasında yeni avtomatik məlumat mübadiləsi standartı dəstəkləndi. 89 üzv ölkə maliyyə hesabı məlumatlarının avtomatik mübadiləsinə və 2017 və ya 2018-ci ilə qədər ilk mübadiləni həyata keçirmək üçün lazımı hüquqi prosedurları tamamlamağı öhdəsinə götürdü.

Avtomatik məlumat mübadiləsinin effektiv işləməsi üçün zəruri olan ümumi zəmin yaratmaq məqsədilə hazırlanmış Standart iki elementə malikdir: Səlahiyyətli Orqanlar arasında Müqavilə Modeli (Competent Authority Agreement – CAA) və Ümumi Hesabat və Prosedur Standartı (Common Reporting and Due Diligence Standard – CRS).

İki və ya daha çox ölkə arasında imzalana bilən birinci model vergi idarələri arasında avtomatik məlumat mübadiləsi proseduru nəzərdə tutur. Məlumat mübadiləsinin hüquqi əsasını təşkil edən ikitərəfli və ya çoxtərəfli

vergi müqavilələri ilə CRS arasında əlaqə yaratmaqla müqavilə modeli, imzalayan ölkələrin vergi administrasiyaları arasında maliyyə hesabı məlumatlarının avtomatik mübadiləsinə imkan verir.

CRS Standartı maliyyə institutlarının vergi məqsədləri üçün öz administrasiyalarına maliyyə hesabları barədə hesabat verərkən riayət etməli olduqları prosedurları və prinsipləri müəyyən edir. Standartın tətbiqi CRS-nin daxili qanunvericiliyə köçürülməsini tələb edir.

FATCA. Vergidən yayınma ilə mübarizədə avtomatik məlumat mübadiləsi müqavilələrindən bəhs edilərkən FATCA müqaviləsinin adını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

FATCA-nın tarixi Union Bank of Switzerland (UBS) qalmaqalı ilə başlayır; İsveçrənin ən böyük bankı olan UBS İsveçrə hesablarından istifadə edən minlərlə amerikalı müştəriyə ABŞ vergilərindən yayınmağa kömək etmişdir; ofşor hesablar vasitəsilə cəmi təxminən 1,2 milyard dollar məbləğində vergidən yayınma qeydə alınmışdır. Qalmaqalların nəticəsi olaraq, UBS ABŞ-nin bütün cinayət ittihamlarını bağlaya bilmək üçün 780 milyon dollar ödəmişdir.

ABŞ Konqresi 2010-cu ilin 18 martında Xarici Hesablar üzrə Vergi Uyğunluğu Aktını (Foreign Account Tax Compliance Act) – FATCA-nı qəbul etmişdir. Sənəd 1 yanvar 2013-cü ildən qüvvəyə minmişdir.

FATCA-nın tələblərinə görə ABŞ-dən kənardə maliyyə əməliyyatları aparan ABŞ vergi ödəyiciləri bu əməliyyatlar barədə ABŞ Daxili Gəlirlər İdarəsinə (IRS – Internal Revenues Services) məlumat verməlidir. Bundan əlavə, FATCA-nın tələblərinə görə müqavilə tərəfləri ABŞ-nin vergi ödəyicilərinin onların ərazisində həyata keçirdikləri maliyyə əməliyyatları barədə məlumatları birbaşa olaraq IRS-ə ötürməkdə mükəlləfdirlər [6].

FATCA-nı imzalamağa razılıq verən dövlətlər FATCA-nın Model 1 və Model 2 adlanan iki

modelindən birini seçə bilirlər. Model 1-də üzv hökumət ABŞ-nin vergi ödəyiciləri barəsində məlumatları Daxili Gəlirlər İdarəsinə ötürməklə, prosesdə daha aktiv formada iştirak edir, FATCA-nın 2-ci Modelində bu iştirak daha passiv formada özünü göstərir.

1-ci Modelin özünün də iki forması mövcuddur:

a. qarşılıqlı model – USA tələb etdiyi məlumat növlərini müqavilənin digər tərəfi olan dövlətə də öz ödəyiciləri ilə bağlı tələb etdiyi halda təqdim etməyi öz öhdəsinə götürür.

b. qarşılıqsız model – faktiki olaraq İkiqat Vergitutma Müqavilələri və ya Vergi məlumatlarının mübadiləsi razılaşmalarında mövcud olan şərtlər mövcud deyildir. Partnyor dövlət məlumatları ABŞ Daxili Gəlirlər Xidmətinə köçürür, lakin ABŞ hökuməti belə bir öhdəliyi öz üzərinə götürmür.

1-ci Modelin mətninə əsasən, dövlətlər razılaşır ki, öz yurisdiksiyaları altında olan bütün maliyyə institutları vasitəsilə ABŞ ilə əlaqəli hesabların məlumatlarını Daxili Gəlirlər Xidmətinə ötürəcəklər. Maliyyə institutu Razılaşmanın 1-ci Əlavəsinə uyğun olaraq ABŞ əlaqəli hesabları müəyyənləşdirməli, onunla bağlı bütün məlumatları öz vergi administrasiyasına ötürməlidir. Administrasiya isə öz növbəsində bu məlumatları Daxili Gəlirlər Xidmətinə avtomatik qaydada ötürəcəkdir.

2-ci modelin mətninin şərtinə əsasən, ABŞ hökuməti aidiyyəti informasiyanı dövlətin özünün yox, maliyyə institutlarının vasitəsilə almağı öhdəlik kimi qoyur. 1-ci müqavilədə olduğu kimi burada da maliyyə institutlarının öhdəliyi kimi ABŞ əlaqəli hesabları müəyyən etməlidir.

FATCA-nın tələblərindən istisna olunan təşkilatlar mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. qeyri-kommersiya fəaliyyətini həyata keçirən dövlət strukturları, beynəlxalq təşkilatlar, mərkəzi banklar;

2. pensiya fondları;

3. konvensiyada sərhədləri dəqiq müəyyən-ləşdirilən şərtlərə malik olan kiçik qurumlar; və

4. nəzarət edilən xarici korporasiyalar, spon-sorluq edilən qapalı fondlar, investisiya məslə-hətçiləri və investisiya menecerləri [7].

Azərbaycan və FATCA

Azərbaycan Respublikası vergi sahəsində avtomatik məlumat mübadiləsi istiqamətində beynəlxalq çərçivədə digər dövlətlərlə sıx əmək-dəşlik edən ölkələrdəndir.

2017-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ver-gi Məcəlləsinə edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə vergi nəzarətinin yeni bir üsulu – “maliyyə ins-titutlarında vergi monitorinqi” əlavə edildi. Yeni redaksiyanın 36.7 və 36.8-ci maddələrində de-yilirdi ki, “Vergi orqanı vergi və maliyyə məlu-matlarının mübadiləsini nəzərdə tutan Azər-baycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı bey-nəlxalq müqavilələrin tələblərinə əməl edilmə-sini təmin etmək məqsədilə maliyyə institutla-rında vergi monitorinqi apara bilər” [1].

Bununla, Azərbaycan hökuməti vergi admi-nistrasiyası sahəsində avtomatik məlumat müba-diləsini leqal olaraq təsbit etmiş oldu.

İndi isə Məcəllənin 36.7-ci maddəsində deyilən vergi nəzarəti növünün nəyi nəzərdə tut-duğunu izah etməyə çalışacağıq. İlk növbədə, vergi monitorinqinin keçirilməsini mümkün edilən “maliyyə institutları” anlayışına aydınlıq gətirmək lazımdır. AR Vergi Məcəlləsinin 13-cü maddəsinə əsasən, maliyyə institutları dedikdə, aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- bank fəaliyyəti;
- həyatın yığıcı sığortası və (və ya) annuitet sığortası fəaliyyəti;
- depozitar fəaliyyəti;
- qiymətli kağızların (veksellər, depozitar qəbzə və sair), törəmə maliyyə alətlərinin, xari-ci valyutaların məzənnə, faiz dərəcəsi və indeks alətləri, qiymətli kağızlarla fəaliyyəti;
- investorların portfellerinin idarə edilməsi fəaliyyəti;

• yuxarıda qeyd olunmuş fəaliyyətlərdən hər hansı biri ilə məşğul olan şəxs tərəfindən idarə olunan hüquqi şəxsin həyata keçirdiyi fəaliyyət [1].

Məcəllə yuxarıda adı çəkilən qurumlarda vergi monitorinqin aparılmasını mümkün he-sab edir. Bu monitorinqin aparılmasının hüquqi əsası kimi dövlətin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr göstərilmişdir. Bu müqavilələrin sı-rasında FATCA və CRS ilk yerlərdə durur.

20 oktyabr 2015-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə “Azərbaycan Res-publikası Hökuməti ilə Amerika Birləşmiş Ştat-ları Hökuməti arasında vergi tələblərinin yerinə yetirilməsi üzrə beynəlxalq qaydalara əməl olun-masının yaxşılaşdırılması və Xarici Hesablar üzrə Vergi Əmələməsi Aktı (Foreign Account Tax Compliance Act – FATCA) tələblərinin həyata keçirilməsi barədə” Saziş təsdiq edilmişdir. Bununla da Azərbaycan və ABŞ qarşılıqlı ola-raq FATCA müqaviləsində göstərilən şəxslərin maliyyə əməliyyatları barədə məlumatların qar-şılıqlı mübadiləsini öhdələrinə götürmüşlər.

ABŞ hökumətinin Azərbaycanla bağladığı müqavilə qarşılıqlı modelə əsaslanır. Belə ki, ABŞ-nin tələb etdiyi analoji məlumatları Azər-baycan tərəfi də ABŞ hökumətindən tələb etmək hüququna malikdir. Hökumətlərin cəlb edilmə dərəcəsi baxımından isə, ABŞ ilə Azərbaycan arasında bağlanmış FATCA müqaviləsinin müd-dəaları o nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Saziş İGA1A Modelində – yəni qarşılıqlı və dövlət-lərin daha aktiv cəlb olunduğu variantda imza-lanmışdır. beləliklə, Azərbaycan və ABŞ ara-sında bağlanan FATCA müqaviləsinə əsasən, tərəfdaş dövlətlər öhdəsinə götürür ki, onların ərazisində fəaliyyət göstərən maliyyə institut-ları nəzərdə tutulan şəxslərlə bağlı məlumatları öz dövlətlərinin vergi administrasiyalarına ötür-məkdə, vergi administrasiyaları isə bir-birinə ötürməkdə mükəlləfdirlər.

Azərbaycan və CRS

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 4 avqust 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2016-cı ildə vergi sahəsində aparılacaq islahatların istiqamətləri”ndə ölkə hüdudlarından kənarda əldə olunmuş gəlirlərin vergiyə cəlb olunmasında şəffaflığı təmin etmək üçün digər dövlətlərlə maliyyə məlumatlarının avtomatik mübadiləsi məqsədilə hökumətlərarası müqavilələrin bağlanması nəzərdə tutulmuşdur [4]. Həmin Sərəncamın icrası olaraq “Maliyyə hesabları barədə məlumatların avtomatik mübadiləsi haqqında səlahiyyətli orqanlar arasında Çoxtərəfli Razılaşma”ya (CRS) qoşulmaq barədə bəyanat imzalanıb və bu bəyanata əsasən Azərbaycanda CRS-in tətbiqinə 1 iyul 2017-ci il tarixindən başlanılıb və bu tarixdən etibarən maliyyə institutlarına hesab açmaq üçün müraciət etmiş hər bir hüquqi və fiziki şəxsin (özünüqiymətləndirmə anketi dolduraraq) vergi rezidentliyinin statusunu müəyyən etməlidirlər [2].

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası da vergi administrasiyaları arasında avtomatik məlumat mübadiləsi sahəsində aktiv iştirakçısıdır.

Nəticə

Akademik tədqiqatların qiymətləndirilməsi

Vergi orqanları arasında məlumat mübadiləsinin beynəlxalq vergi itkilərinə və vergidən yayınmaya təsirini təhlil edən akademik tədqiqatlar nəticəsində aşağıdakıları deyə bilərik:

Vergi idarələri arasında məlumat mübadiləsi mexanizmində iştirak edən ölkələrin sayı sürətlə artmaqdadır. Lakin bəzən vergi ödəyiciləri tələb üzərinə məlumat mübadiləsinin nəticələrindən yayınmaq üçün müxtəlif üsullara yol ataraq yayımanı və yan keçməni reallaşdırırlar. Məsələn, banklar vergi cənnətlərində pulu mənşə ölkəsinə qaytarmaq əvəzinə, müqavilə ilə əhatə olunmayan ölkələrdə depozit qoya bilirlər. Tələb üzrə məlumat mübadiləsinin vergidən yayınma halları və dolaşması ilə bəzən itkiləri gözlənilən qədər azaldıdığı müşahidə edilir. Bunun əvəzinə ölkələr son dövrlər bu və bu kimi yayınmalarla mübarizəni səmərələşdirmək məqsədilə çoxtərəfli avtomatik məlumat mübadiləsinə müraciət etməyə üstünlük verirlər. Bu cür avtomatik məlumat mübadiləsi sorğu əsasında məlumat ötürülməsini əvəz etməklə, dövlətlərin vergidən yan keçmə sxemlərindən özlərini daha yaxşı sığortalamaq üçün nəticələnir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi: [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/46948>
2. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti arasında vergi tələblərinin yerinə yetirilməsi üzrə beynəlxalq qaydalara əməl olunmasının yaxşılaşdırılması və Xarici Hesablar üzrə Vergi Əmələməsi Aktı (Foreign Account Tax Compliance Act – FATCA) tələblərinin həyata keçirilməsi barədə” Sazişin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/31243>
3. Əsmər Əliyeva. MÜASİR VERGİ HÜQUQUNDA VERGİDƏN YAN KEÇMƏ SXEMLƏRİNİN BİR NÖVÜ OLAN TRANSFER QIYMƏTİ VƏ ONUN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNDƏ ƏSAS PRİNSİP KİMİ “QOL UZUNLUĞU” PRİNSİPİ // “Heydər Əliyevin dövlət təhlükəsizliyi siyasəti: tarixi nailiyyətlər və müasir çağırışlar” adlı respublika elmi-praktik konfransı. I cild. – 2025. – s. 83-89.
4. “2016-cı ildə vergi sahəsində aparılacaq islahatların istiqamətləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 4 avqust 2016-cı il tarixli Sərəncamı: [Elektron resurs] /URL: <https://e-qanun.az/framework/33468>
5. Qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikası ərazisində həyata keçirdikləri maliyyə əməliyyatları barədə məlumatların bu dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarına verilməsi Hədləri və Qaydasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2015-ci il 3 iyun tarixli 211 nömrəli Qərarı: [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/30114>
6. Doç. Dr. Leyla Ateş. VERGİSEL BİLGİLERİN OTOMATİK DEĞİŞİMİ STANDARDI VE TÜRKİYE // İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Özel Sayı Cilt:2. – Yıl 2015. – s. 665-681: [Elektronik kaynak]/URL: <https://dergi-park.org.tr/tr/download/article-file/208375>

7. Hakimah Yaacob Nur Nazirah Norni, Sultan Sharif Ali, Muhammad Iqmal Hisham Kamaruddin. FATCA: THE OUTCLAWING LAWS THAT COMPEL LOCAL INTERNATIONAL FINANCIAL INSTITUTIONS IN BANKING COMPLIANCE. Readings in Sustaining Global Halal Ecosystems: Collection of Articles from The 2nd International Halal Management Conference (IHMC 2018) (pp.179-199). [Electronic resource]/URL: https://www.researchgate.net/publication/346096418_FATCA_The_Outclawing_Laws_That_Compels_Local_International_Financial_Institutions_in_Banking_Compliance

8. Murat İÇMEN. VERGİ İDARELERİ ARASINDAKİ BİLGİ DEĞİŞİMİNİN VERGİ KAYIP VE KAÇAĞININ ÖNLENMESİNDEKİ ROLÜ. Dokuz Eylül Üniversitesi Yayına Kabul Tarihi: 29.05.2025 Sosyal Bilimler Enstitüsü Der-gisi Online Yayın Tarihi: 15.09.2025 – Cilt: 27, Sayı: 3, – Yıl: 2025, – Sayfa: 1250-1269. [Elektronik kaynak]/URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4741093>

Алиева Асмар Алимуса гызы,
заведующая кафедрой гражданского процесса и
коммерческого права БГУ, кандидат наук, доцент

**АВТОМАТИЧЕСКИЙ ОБМЕН ИНФОРМАЦИЕЙ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВАМИ
В РАМКАХ БОРЬБЫ С УКЛОНЕНИЕМ ОТ УПЛАТЫ НАЛОГОВ: ПРИМЕР FATCA И CRS**

РЕЗЮМЕ

На новом этапе борьбы с уклонением от уплаты налогов предприниматели могут различными способами добиваться налогового мошенничества посредством трансграничных операций. Наиболее распространенным из этих методов является перенос деятельности резидентных юридических и физических лиц в страны с более благоприятным налогообложением для получения налоговых преимуществ. Одним из наиболее эффективных методов борьбы с такими практиками является формирование системы автоматического обмена информацией между правительствами. Соглашения о таких системах обмена информацией иногда реализуются на двусторонней основе, как в рамках FATCA, иногда на региональном уровне, а иногда на многосторонней основе на основе договоренностей. Статья посвящена этим системам, их недостаткам и изъянам.

Aliyeva Asmar Alimusa,
PhD in Law, Associate Professor, Head of the Department
of Civil Procedure and Commercial Law, BSU

**AUTOMATIC EXCHANGE OF INFORMATION BETWEEN STATES WITHIN
THE FRAMEWORK OF COMBATING TAX EVASION: THE EXAMPLE OF FATCA AND CRS**

SUMMARY

In the new phase of the fight against tax evasion, entrepreneurs can achieve tax evasion through cross-border transactions in various ways. The most widespread of these methods is for resident legal entities and individuals to move their operations to countries with more favorable taxation and thus obtain tax advantages. One of the most effective methods of combating these practices is to form a system of automatic information exchange between governments. Agreements on these exchange systems are sometimes implemented bilaterally, as in FATCA, sometimes regionally, and sometimes multilaterally on the basis of agreements. The article is devoted to these systems, their shortcomings and shortcomings.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 04.04.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 21.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 25.04.2026

Xəlilov Cabir Zahid oğlu,

Bakı Dövlət Universitetinin Cinayət prosesi kafedrasının dosenti, h.ü.f.d.

Ünvan: Bakı şəhəri, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi, 33

E-mail: cxalilov@khazar.org

Qafarova Nərgiz Əli qızı,

Bakı Slavyan Universitetinin İctimai elmlər kafedrasının baş müəllimi

Ünvan: Bakı şəhəri, Süleyman Rəhimov küçəsi, 145

E-mail: nqafarova@yahoo.com

UOT 343.13

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.342>

ANDLILAR (JÜRİ) İNSTİTUTUNUN YARANMASI: TARİXİ-HÜQUQİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: andlılar institutu, jüri, ədalət mühakiməsi, hüquq tarixi, ədalətli məhkəmə araşdırması.

Ключевые слова: присяжные, жюри, правосудие, история права, справедливый суд.

Keywords: jury institution, jury trial, justice, legal history, fair trial.

Andlılar institutu (jury sistemi) dünya hüquq tarixində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində ictimaiyyətin iştirakı prinsipi əsasında formalaşmış ən mühüm məhkəmə mexanizmlərindən biridir. Bu institutun əsas mahiyyəti məhkəmə prosesində dövlət hakimiyyətini təmsil edən peşəkar hakimlərlə yanaşı, cəmiyyətin adi üzvlərinin də iştirakını təmin etməkdən ibarətdir. Lakin andlılar məhkəməsi birdən-birə formalaşmış hüquqi model deyildir; o, minilliklər boyu müxtəlif sivilizasiyaların ictimai-hüquqi təcrübəsinin nəticəsi kimi formalaşmışdır.

Bu baxımdan andlılar institutunun tarixi yalnız hüquq tarixinin deyil, həm də dövlətçilik və

ictimai idarəetmə tarixinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Andlılar institutunun genezisini araşdırarkən onun ilkin elementlərini dövlətçilikdən əvvəlki ictimai quruluşlarda müşahidə etmək mümkündür. İbtidai icma cəmiyyətlərində hüquq normaları yazılı xarakter daşıyırdı və mübahisələr icmanın kollektiv iradəsi ilə həll edilirdi.

Qəbilə başçısı və ya ağsaqqal öz qəti sözü-nü (hökmünü) bildirsə də, qərar əksər hallarda təkbəşinə deyil, icma üzvlərinin iştirakı ilə qəbul olunurdu. Mübahisənin tərəfləri icma qarşısında çıxış edir, şahidlər dinlənir və kollektiv rəy formalaşırdı. Bu modeldə qərarın legitimliyi məhz cəmiyyətin iştirakına əsaslanırdı.

Beləliklə, məhkəmə qərarının sosial legitimliyi prinsipinin kökləri andlılar institutunun ilkin ictimai əsasını təşkil edir.

Tarixi mənbələr göstərir ki, qədim Meso-potamiya dövlətlərində hüquqi mübahisələrin həllində ağsaqqallar və icma nümayəndələri iştirak edirdilər. Şumer və Babil şəhər-dövlətlərində məhkəmə funksiyası yalnız rəsmi hakimlər tərəfindən deyil, eyni zamanda şəhər şurası və ya nüfuzlu şəxslər tərəfindən həyata keçirilirdi.

Misirdə də bəzi mübahisələrin həllində rəsmi məmurlarla yanaşı yerli icma nümayəndələrinin iştirakı qeydə alınmışdır. Hitit hüququnda isə müəyyən hallarda mübahisələrin həlli üçün kollektiv qərar mexanizmləri tətbiq olunurdu.

Bu sistemlərdə iştirak edən şəxslər peşəkar hakim statusuna malik olmasalar da, onların iştirakı qərarın ictimai etimad qazanmasına xidmət edirdi. Bu xüsusiyyət müasir andlılar məhkəməsinin əsas sosial ideyasına yaxın hesab olunur.

Andlılar institutuna ən çox bənzəyən erkən sistem Qədim Afinada formalaşmışdır. Afina demokratiyası şəraitində “Helieia” adlanan xalq məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. Bu məhkəmələrdə minlərlə vətəndaş siyahıya alınır, hər bir iş üçün yüzlərlə nəfər püşk yolu ilə seçilirdi. Seçilmiş şəxslər mübahisəyə baxır, tərəflərin çıxışlarını dinləyir və səsvermə yolu ilə qərar qəbul edirdilər. Burada üç mühüm prinsip mövcud idi:

- məhkəmə hakimiyyətinin ictimai xarakter daşması;
- peşəkar hakimlərin deyil, vətəndaşların qərar verməsi;
- qərarın çoxluğun iradəsinə əsaslanması.

Bu model hüquq tarixində məhkəmə hakimiyyətinin demokratikləşdirilməsi istiqamətində mühüm mərhələ hesab edilir və andlılar institutunun inkişaf xəttində mühüm yer tutur [1, s. 64].

Qədim Roma Respublikasında bəzi cinayət işlərinə baxılması üçün xüsusi vətəndaş heyətləri formalaşdırılırdı. Məsələn, “quaestiones perpetuae” adlı məhkəmələrdə senatorlar və ya süvari təbəqəsinin nümayəndələri faktların qiymətləndirilməsində iştirak edirdilər. Lakin imperiya dövründə hakimiyyətin mərkəzləşməsi ilə bu kollektiv elementlər zəiflədi və məhkəmə sistemi daha bürokratik forma aldı. Bununla belə, Roma hüququnda kollektiv hüquqi qiymətləndirmə ideyası sonrakı Avropa hüquq mədəniyyətinə təsir göstərmişdir.

Antik sivilizasiyaların süqutundan sonra Avropada məhkəmə prosesi uzun müddət dini

təsirlər altında formalaşdı. “Orduallar” (ilahi sınaqlar), duel və and içmə kimi üsullar geniş yayılmışdı. Lakin XI əsrdən etibarən Avropada feodal münasibətlərin sabitləşməsi və kral hakimiyyətinin güclənməsi ilə faktlara əsaslanan məhkəmə mexanizmlərinə ehtiyac yarandı. Bu mərhələdə icma üzvlərinin hüquqi prosesə cəlb edilməsi yenidən aktuallaşdı.

Müasir andlılar institutunun sistemli və hüquqi cəhətdən sabit forması məhz orta əsr İngiltərəsində meydana gəlmişdir.

Normanlar İngiltərədə torpaq siyahıya alınması və mülkiyyətin müəyyənləşdirilməsi üçün yerli əhalidən and içmiş şəxsləri sorğu-suala cəlb edirdilər. Bu şəxslər faktları bildiklərinə and içir və kral nümayəndələrinə məlumat verirdilər. Bu praktika hüquqi faktların müəyyənləşdirilməsində yerli əhalinin iştirakının ilkin institusional forması idi.

XII əsrdə kral II Henrix ümummilli məhkəmə sisteminin yaradılmasına başladı. 1166-cı il “Assize of Clarendon” sənədinə əsasən, hər mahaldan 12 nəfər and içmiş şəxs cinayət şübhəliləri barədə məlumat verməli idi. Onlar faktları bildiklərinə and içərək kral məhkəməsinə təqdim edirdilər. Bu sistem əvvəlcə istintaq mexanizmi idi, lakin zamanla faktların qiymətləndirilməsində qərarverici rola keçmişdi.

XIII əsrdə andlılar artıq hadisələri bilən şahidlər deyil, məhkəmədə təqdim olunan sübutları qiymətləndirən müstəqil heyətə çevrildilər. Bu mərhələdə iki mühüm prinsip formalaşdı:

- andlılar fakt məsələlərini müəyyən edir;
- hakim hüquqi normaları tətbiq edir.

Bu bölgü sonrakı dövrlərdə də andlılar məhkəməsinin əsas struktur prinsipi olaraq qaldı.

1215-ci ildə qəbul edilən “Magna Carta” sənədi İngiltərə hüquq tarixində dönüş nöqtəsi oldu. Burada göstərilirdi ki, azad insan yalnız “*özünə bərabərlərinin qanuni hökmü*” ilə cəzalandırıla bilər. Bu prinsip andlıların iştirak etdiyi məhkəmə modelini hüquqi təminat altına

aldı və andlılar institutun sabit inkişafına şərait yaratdı.

XIII–XIV əsrlərdə:

- andlıların sayı əsasən 12 nəfər səviyyəsində sabitləşdi;
- onların funksiyaları faktların müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşdı;
- sistem İngiltərə hüququnun daimi elementi oldu.

Beləliklə, XIV əsrə qədər andlılar institutu artıq tam formalaşmış hüquqi mexanizm idi [3, s. 49].

Buda onu göstərir ki, andlılar institutu ibtidai icma şuralarından başlayaraq qədim Yunan xalq məhkəmələrinə, Roma kollektiv hüquqi mexanizmlərinə və orta əsr Avropa təcrübəsinə qədər uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Lakin onun sistemli, sabit və hüquqi cəhətdən formalaşmış modeli yalnız orta əsr İngiltərəsində – Norman idarəetməsi, II Henrix islahatları və Magna Carta prinsipləri əsasında təşəkkül tapmışdır. Məhz bu tarixi proses nəticəsində andlılar məhkəməsi ayrıca hüquqi institut kimi meydana gəlmişdir [6, s. 89].

Andlılar institutu artıq XIV əsrə qədər İngiltərədə formalaşmış hüquqi mexanizm kimi mövcud idi. Lakin onun tarixində ən maraqlı mərhələ məhz bundan sonrakı – funksional, coğrafi və hüquqi baxımdan genişlənməsi, transformasiyası və müxtəlif hüquq sistemlərinə integrasiyası ilə xarakterizə olunan dövrdür. Bu mərhələ andlılar institutunun lokal ingilis məhkəmə mexanizmindən, qlobal hüquq fenomeninə çevrilməsi prosesi kimi qiymətləndirilə bilər [5, s. 54].

Orta əsrlərin sonuna doğru andlılar artıq İngiltərə məhkəmə sisteminin daimi elementi idi. Bu dövrdə institutun inkişafı əsasən üç istiqamətdə baş verdi:

1. Andlıların məhkəmə hakimiyyətindən ayrılması. Əvvəlki dövrlərdə hakimlər andlıların qərarlarına təsir göstərməyə çalışırdılar. Lakin XV əsrdən etibarən andlıların qərarlarının müs-

təqilliyi hüquqi mübahisələrin predmetinə çevrildi. Tədricən belə prinsip formalaşdı ki, andlıların faktlara dair qərarlarına görə onları cəzalandırmaq olmaz. Bu, məhkəmə prosesində səlahiyyət bölgüsünün dərinləşməsi demək idi;

2. Böyük və kiçik andlı heyətlərinin rolunun aydınlaşması. Bu dövrdə iki pilləli model tam sabitləşdi:

- Böyük andlı heyəti – ittihamın əsaslı olub-olmadığını müəyyən edirdi;
- Kiçik andlı heyəti – məhkəmədə sübutlara əsasən fakt məsələlərini həll edirdi.

Bu struktur müasir cinayət-prosessual sistemlərin əsaslarından birinə çevrildi;

3. “Common law” sisteminin inkişafı. Preseident hüququnun genişlənməsi ilə faktların düzgün müəyyənləşdirilməsi daha da əhəmiyyət qazandı. Andlılar faktları müəyyən edən əsas subyekt kimi çıxış etdiyindən, onların rolu hüquq sisteminin struktur elementi kimi möhkəmləndi.

XVII əsr İngiltərə tarixində siyasi və hüquqi qarşıdurmalar dövrü idi. Bu dövrdə andlılar institutu yalnız məhkəmə mexanizmi deyil, həm də siyasi azadlıqların qorunması vasitəsi kimi çıxış etməyə başladı. Nümunə kimi Bushellin işini göstərmək olar (1670). Bu işdə andlılar məhkəmə hakimiyyətinin təzyiqlərinə baxmayaraq öz qərarlarını dəyişməkdən imtina etdilər. Nəticədə məhkəmə qərarı ilə təsbit olundu ki, andlılar öz qərarlarına görə cəzalandırıla bilməzlər. Bu hadisə andlıların qərarvermə müstəqilliyinin hüquqi tanınması baxımından dönüş nöqtəsi hesab olunur.

Bu dövrdən etibarən andlılar artıq yalnız faktları müəyyən edən mexanizm deyil, həm də fərdin dövlət hakimiyyətinə qarşı hüquqi müdafiə vasitəsi kimi qəbul olunmağa başladı.

XVII əsrdən başlayaraq ingilis kolonistləri hüquq sistemini Şimali Amerikaya daşıdılar. XVII–XVIII əsrlərdə koloniyalarda andlılar məhkəməsi əsas məhkəmə forması oldu.

Koloniyalarda andlılar tez-tez yerli əhalinin maraqlarını müdafiə edən institut kimi çıxış edir-

di. Onlar bəzən Britaniya hakimiyyətinin tətbiq etdiyi qanunları faktiki olaraq zəiflədirdilər.

Amerika müstəqilliyindən sonra andlılar məhkəməsi konstitusion səviyyədə təsbit olundu:

- Konstitusiyanın III maddəsi;
- Hüquqlar haqqında Bill (V, VI və VII düzəlişlər) [4, s. 101].

Beləliklə, andlılar məhkəməsi fundamental hüquq təminatı kimi qəbul edildi.

Fransız İnqilabından sonra (XVIII əsr) andlılar institutu Avropa qitəsində də tətbiq olunmağa başladı. 1791-ci ildən etibarən cinayət işlərində andlıların iştirakı təmin olunmağa başladı. Fransız modeli ingilis modelindən fərqli olaraq daha çox dövlət nəzarəti altında idi.

XIX əsrdə bəzi ölkələrdə andlılar sistemi tətbiq olunsada, sonradan “qarışıq məhkəmə” (hakim + andlı) modeli üstünlük qazandı.

XX əsr andlılar institutunun həm zəiflədiyi, həm də yenidən qiymətləndirilməsi dövrü oldu:

- avtoritar rejimlər dövründə bir çox ölkələrdə andlılar institutu məhdudlaşdırıldı;
- müharibələrdən sonra demokratikləşmə proseslərinin başlanması ilə əlaqədar olaraq yenidən bərpa olundu.

Müasir dövrdə isə andlılar institutu müxtəlif modellər üzrə təsnif edilir:

- klassik ingilis-amerikan modeli;
- qarışıq (kontinental) model;
- məhdud tətbiq modeli.

Andlılar institutunun orta əsrlərdən müasir dövrə qədər keçdiyi inkişaf yolu hüquq tarixində institusional təkamülün klassik nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu proses yalnız formal-hüquqi dəyişikliklərlə məhdudlaşmamış, eyni zamanda məhkəmə hakimiyyətinin mahiyyətinə, dövlət-cəmiyyət münasibətlərinə, eləcə də hüquqi şüurun formalaşmasına təsir göstərmişdir. Tarixi inkişafın ümumi qanunauyğunluqları bir neçə əsas istiqamətdə təzahür edir.

Funksional transformasiya. İlk mərhələdə andlılar hadisələri birbaşa bilən şəxslər qismində

çıxış edərək istintaq xarakterli məlumat təqdim edirdilər. Lakin zamanla onların rolu dəyişərək sübutların məhkəmə prosesində qiymətləndirilməsinə yönəldi. Bu, transformasiya hüququnun inkişafı ilə paralel getmiş və məhkəmə prosesində obyektivliyin təmin edilməsinə xidmət etmişdir. Beləliklə, andlılar institutunun təkamülü faktların sosial yaddaşdan çıxarılaraq məhkəmə sübutları əsasında müəyyənləşdirilməsi modelinə keçidi əks etdirir [9, s. 66].

Hakimiyyətlə münasibətlərin dəyişməsi. Tarixi inkişafın mühüm xüsusiyyətlərindən biri andlıların dövlət hakimiyyətinin aləti olmaqdan çıxaraq müstəqil prosessual subyektə çevrilməsidir. Erkən dövrlərdə kral hakimiyyətinin inzibati ehtiyaclarından doğan bu institut, sonrakı mərhələdə məhkəmə hakimiyyətinin balanslaşdırıcı elementi kimi çıxış etmişdir. XVII əsrdə andlıların qərarvermə müstəqilliyinin hüquqi tanınması bu transformasiyanın kulminasiya nöqtəsi hesab olunur.

Coğrafi ekspansiya və hüquqi adaptasiya. Andlılar institutu İngiltərədən kənara çıxaraq əvvəlcə Şimali Amerikada, daha sonra Avropa qitəsində tətbiq edilmişdir. Lakin bu yayılma mexaniki xarakter daşımamış, hər bir hüquq sisteminin tarixi və institusional xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Nəticədə vahid model deyil, müxtəlif modifikasiyalar formalaşmışdır ki, bu da institutun elastik hüquqi struktur olduğunu göstərir.

Institusional differensiasiya. Tarixi inkişaf prosesi andlılar sistemində daxili strukturlaşmanı da gücləndirmişdir. Böyük və kiçik andlı heyətlərinin ayrılması, funksiyaların dəqiqləşdirilməsi və prosessual rolların sabitləşməsi institutun yetkin hüquqi mexanizmə çevrildiyini göstərir.

Beləliklə, andlılar institutunun orta əsrlərdən müasir dövrə qədər inkişafı hüquq tarixində dövlət-cəmiyyət münasibətlərinin transformasiyasını əks etdirən mühüm göstəricilərdən bi-

ridir. Əgər ilkin mərhələdə bu institut inzibati-faktoloji məqsədlərə xidmət edirdisə, sonrakı mərhələlərdə o, məhkəmə hakimiyyətinin struktur elementi, daha sonra isə fərdi hüquqların təminat mexanizmi kimi formalaşmışdır.

Tarixi baxımdan andlılar sisteminin inkişafı üç əsas mərhələdə ümumiləşdirilə bilər:

- Formalaşma mərhələsi – yerli icma iştirakından sistemli ingilis modelinə keçid;
- Möhkəmlənmə mərhələsi – müstəqilliyin hüquqi tanınması və konstitusion təminat;
- Transformasiya mərhələsi – beynəlxalq yayılma və müxtəlif hüquq sistemlərinə adaptasiya.

Beləliklə, andlılar institutu təkcə məhkəmə prosedurunun texniki elementi deyil, hüquq tarixində sosial iştirak prinsipinin hüquqi institut səviyyəsinə yüksəlməsinin bariz nümunəsidir. Onun tarixi inkişafı hüququn demokratikləşməsi prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Tarixi inkişaf prosesində formalaşaraq müxtəlif hüquq sistemlərinə integrasiya olunan andlılar institutu bu gün də bir sıra dövlətlərin məhkəmə mexanizminin mühüm elementi olaraq qalır. Müasir hüquqi dövlət konsepsiyasında ədalətli məhkəmə araşdırması, şəffaflıq və vətəndaş iştirakçılığı əsas prinsiplərdən hesab edilir. Andlılar məhkəməsi məhz bu prinsiplərin praktiki təzahür formalarından biri kimi çıxış edir.

Müasir mərhələdə andlılar institutunun əhəmiyyəti yalnız ənənəvi hüquqi mexanizm kimi deyil, həm də demokratik idarəetmə, ictimai nəzarət və hüquqi legitimlik kontekstində qiymətləndirilməlidir.

Andlılar məhkəməsi hüquqi dövlət modelində xalqın ədalət mühakiməsində iştirakının institutional formasıdır. Dövlət hakimiyyəti üç əsas qola bölünərsə də, məhkəmə hakimiyyətinin legitimliyi yalnız hüquqi prosedurlarla deyil, həm də cəmiyyətin bu prosesdə iştirak səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Andlıların iştirakı məhkəmə qərarlarının yalnız peşəkar hüquqşünasların mülahizəsinə deyil, ictimai şüurun formalaşdırdığı dəyərlərə də əsaslanmasını təmin edir. Bu, hüquqla sosial ədalət anlayışı arasında tarazlıq yaradır.

Müasir dövrdə hüquq sistemlərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri məhkəmə hakimiyyətinə ictimai etimadın qorunmasıdır. Andlıların iştirakı məhkəmə prosesini qapalı inzibati prosedurdan çıxararaq ictimai nəzarət mexanizminə çevirir. Andlılar dövlət məmuru olmadıqları üçün onların iştirakı məhkəmənin obyektivliyinə dair inamı gücləndirir. Bu xüsusiyyət xüsusilə ictimai rezonans doğuran cinayət işlərində böyük əhəmiyyət daşıyır [7, s. 77].

Hakimlər hüquqi bilik və təcrübəyə malik olsalar da, onlar sosial müxtəlifliyi tam şəkildə əks etdirməyə birlər. Andlı heyəti isə müxtəlif sosial təbəqələri, peşələri və dünyagörüşlərini təmsil edən şəxslərdən formalaşır. Bu, faktların qiymətləndirilməsi prosesində daha geniş sosial perspektivin nəzərə alınmasına şərait yaradır. Nəticədə qərar yalnız formal hüquqi məntiqə deyil, həm də cəmiyyətin ədalət anlayışına uyğun olur.

Tarixi təcrübə göstərir ki, məhkəmə hakimiyyəti bəzən icraedici və ya siyasi təsirlər altında qala bilər. Andlılar məhkəməsi bu riskləri azaltmaq üçün əlavə təminat rolunu oynayır. Andlılar müstəqil qərarverici subyekt kimi çıxış etdiyindən, dövlət ittihamı ilə vətəndaş arasında balans yaradır. Bu xüsusiyyət andlılar məhkəməsini fərdi hüquq və azadlıqların müdafiəsində mühüm alətə çevirir.

Andlılar institutunun sosial əhəmiyyətinin mühüm aspektlərindən biri vətəndaşların hüquqi proseslərdə iştirak etməsi vasitəsilə hüquqi şüurun yüksəlməsidir. Andlı kimi iştirak edən şəxs:

- hüquqi prosedurlarla tanış olur;
- sübutların qiymətləndirilməsi mexanizmini öyrənir;
- ədalət mühakiməsinin məsuliyyətini dərk edir [2, s. 123].

Bu proses vətəndaş cəmiyyətinin hüquqi mədəniyyətinin formalaşmasına töhfə verir.

Məhkəmə qərarlarının effektivliyi yalnız hüquqi əsaslandırma ilə deyil, həm də ictimai qəbul səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Andlıların iştirakı ilə çıxarılan qərarlar cəmiyyət tərəfindən daha asan qəbul edilir, çünki bu qərarlarda “xalqın iştirakı” elementi mövcuddur. Beləliklə, andlılar məhkəməsi hüquqi legitimlik ilə sosial legitimlik arasında körpü rolunu oynayır.

Müasir hüquq sistemləri formal hüquq tətbiqindən daha çox insan hüquqları yönümlü yanaşmaya üstünlük verir. Andlı heyəti faktların qiymətləndirilməsində yalnız hüquqi məntiqə deyil, həm də humanist və etik meyarlara diqqət yetirir. Bu, xüsusilə cinayət hüququnda insan taleyi ilə bağlı qərarların qəbulunda mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bir çox ölkələrdə hüquqi islahatlar aparılsa da, andlılar institutu qorunub saxlanılır. Bu fakt

onun hüquqi sistemdə sabitləşdirici rol oynadığını göstərir. Andlılar məhkəməsi hüquqi ənənə ilə müasir hüquqi tələblər arasında davamlılıq yaradır.

Müasir dövrdə andlılar məhkəməsi yalnız tarixi ənənənin qalığı deyil, hüquqi dövlət modelinin funksional elementi kimi çıxış edir. Onun əhəmiyyəti məhkəmə prosesində ictimaiyyətin iştirakının təmin edilməsi, şəffaflığın artırılması, faktların sosial kontekstdə qiymətləndirilməsi və fərdi hüquqların müdafiəsinə töhfə verməsində ifadə olunur.

Andlılar institutu məhkəmə hakimiyyətinin legitimliyini gücləndirən, hüquqi humanizm prinsiplərini dəstəkləyən və vətəndaş cəmiyyətinin hüquqi şüurunun inkişafına xidmət edən mühüm mexanizm kimi müasir hüquq sistemlərində öz yerini qorumaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Xüsusi hissə. Təkmilləşdirilmiş 3-cü nəşr. – Bakı: Hüquq yayın evi, – 2021. – s. 464.
2. Baker J. H. An Introduction to English Legal History. Oxford, 2002.
3. Langbein J. H. The Origins of Adversary Criminal Trial. 2003.
4. ABŞ hüquq sistemi: Qısa izahat, federal ədliyyə mərkəzi: [Elektron resurs]/URL: https://photos.state.gov/libraries/argentina/231771/IRC/US_Legal_System_English07.pdf
5. Aoife O’ Donoghue, İrlandiya məhkəmə sistemi: [Elektron resurs]/URL: <http://www.cpairland.ie/docs/default-source/Students/Study-Support/F1-Business-Laws/the-irish-court-system.pdf?sfvrsn=0>
6. ABŞ məhkəmələri, ABŞ hüquq sistemində jüri xidməti: [Elektron resurs]/URL: <http://www.uscourts.gov/services-forms/jury-service/learn-about-jury-service>
7. Qərbi Avstraliya hökumət portal, andlı iclasçıların vəzifələri: [Elektron resurs]/URL: http://www.courts.dotag.wa.gov.au/J/jury_duty.aspx
8. Federal məhkəmələr, andlılar məhkəməsi: [Elektron resurs]/URL: <http://www.wisegeek.com/what-is-a-federal-court-jury.htm>
9. ROTTENSHEIN law group LLP, Hüquq kitabxanası: [Elektron resurs]/URL: <http://www.rotlaw.com/legal-library/how-does-a-jury-trial-work>

Халилов Джабир Захид оглу,
д.ф.п., доцент кафедры уголовного процесса
Бакинского государственного университета
Кафарова Наргиз Али гызы,
ст. преподаватель кафедры социальных наук
Бакинского славянского университета

**ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА
ПРИСЯЖНЫХ ЗАСЕДАТЕЛЕЙ**

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются историко-правовые этапы возникновения и развития института присяжных заседателей. Исследуются предпосылки его формирования, особенности становления, а также основные этапы эволюции в различных правовых системах. Особое внимание уделяется историческим условиям, приведшим к созданию системы присяжных, ее правовой природе и роли в уголовном судопроизводстве. В статье также подчеркивается значение института присяжных заседателей в обеспечении принципов справедливого судебного разбирательства и участия общества в отправлении правосудия. Делается вывод о том, что система присяжных является важным механизмом демократизации судебных процессов.

Khalilov Jabir Zahid,
PhD in Law, Associate Professor, Department
of Criminal Procedure, Baku State University
Kafarova Nargiz Ali,
Senior Lecturer, Department of Social
Sciences, Baku Slavic University

**THE HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND STAGES
OF DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF JURORS**

SUMMARY

This article examines the historical and legal stages of the emergence and development of the jury institution. The study analyzes the prerequisites for its formation, the characteristics of its establishment, and the main stages of its evolution in different legal systems. Particular attention is given to the historical conditions that led to the creation of the jury system, its legal nature, and its role within criminal justice proceedings. The article also highlights the significance of the jury institution in ensuring the principles of a fair trial and public participation in the administration of justice. It concludes that the jury system represents an important mechanism for the democratization of judicial processes.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 13.03.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 17.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 22.04.2026

Quliyev İlkin Nizami oğlu,

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin Cinayət prosesi kafedrasının doktorantı

E-mail: guliyevilkin24@gmail.com

UOT 343.14:004.8

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.344>

CİNAYƏT İCRAATINDA SÜNİ İNTELLEKT VƏ AVTOMATLAŞDIRILMIŞ SİSTEMLƏR VASİTƏSİLƏ ƏLDƏ EDİLMİŞ SÜBUTLARIN ETİBARLILIĞI VƏ YOL VERİLƏNLİYİ

Açar sözlər: *süni intellekt, cinayət icraatı, hüquqi tənzimləmə, məhkəmə nəzarəti, şəxsi məlumatların qorunması, cinayət-prosessual qanunvericilik.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, уголовное судопроизводство, правовое регулирование, судебный контроль, защита персональных данных, уголовно-процессуальное законодательство.*

Keywords: *artificial intelligence, criminal proceedings, legal regulation, judicial oversight, personal data protection, criminal procedure legislation.*

GİRİŞ

Müasir dövrdə rəqəmsallaşma prosesləri hüquq-mühafizə və məhkəmə fəaliyyətini də əhatə edərək cinayət icraatında süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının tətbiqini aktuallaşdırmışdır. Süni intellektin hüquq sahəsinə inteqrasiyası cinayətlərin araşdırılması, prosessual fəaliyyətin optimallaşdırılması və resurslardan səmərəli istifadə baxımından mühüm üstünlüklər vəd edir. Bununla yanaşı, bu texnologiyaların

tətbiqi hüquqi, etik və prosessual xarakterli ciddi çağırışlar yaradır. Xüsusilə sübutların toplanması, qiymətləndirilməsi, risklərin proqnozlaşdırılması və qərar qəbuluna təsir edən alqoritmik sistemlərin istifadəsi cinayət prosesinin əsas prinsiplərinə – qanunilik, təqsirsizlik prezumpsiyası, tərəflərin bərabərliyi və şəxsin hüquq və azadlıqlarının qorunması tələblərinə tam uyğun olmalıdır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, süni intellektin tətbiqi ilə bağlı risklərin azaldılması və hüquqi çərçivənin formalaşdırılması üçün xüsusi normativ aktların qəbuluna ehtiyac vardır. Bu istiqamətdə müxtəlif hüquq sistemlərində süni intellektin istifadəsinin risk səviyyələrinə görə təsnifatı, qadağan olunan tətbiqlərin müəyyən edilməsi və nəzarət mexanizmlərinin yaradılması kimi yanaşmalar formalaşmışdır [1].

Bununla belə, cinayət-prosessual qanunvericilikdə süni intellektin tətbiqi ilə bağlı aydın və sistemli tənzimləmənin olmaması hüquqi müəyyənlik problemini aktuallaşdırır. Mövcud normativ baza bir çox hallarda süni intellekt texnologiyalarının istifadəsini əhatə etmir, bu isə həm sübutların etibarlılığı və yol verilənliyi, həm də prosessual təminatların qorunması baxımından

boşluqlar yaradır. Bu səbəbdən süni intellektin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi, anlayışların dəqiqləşdirilməsi və onun tətbiqinə dair prosessual çərçivənin formalaşdırılması zəruridir.

Araşdırmalar göstərir ki, süni intellekt texnologiyalarının cinayət icraatına inteqrasiyası yalnız nəzəri deyil, həm də praktiki mexanizmlərin hazırlanmasını tələb edir. Bu mexanizmlər alqoritmlərin və modellərin cinayət işlərinin idarə olunması prosesinə təhlükəsiz və hüquqa uyğun şəkildə daxil edilməsini təmin etməlidir. Eyni zamanda, süni intellektin tətbiqi zamanı onun insan hüquqi mühakiməsini tam əvəz edə bilmədiyi, yalnız yardımçı alət kimi çıxış etdiyi nəzərə alınmalıdır.

Metodoloji baxımdan bu sahənin tədqiqi kompleks yanaşma tələb edir. Tarixi-hüquqi yanaşma rəqəmsallaşmanın hüquqi sistemlərdə inkişafını və onun süni intellekt üçün zəmin yaratmasını müəyyən etməyə imkan verir. Müqayisəli hüquqi təhlil müxtəlif ölkələrin təcrübəsini öyrənərək effektiv normativ modellərin seçilməsinə şərait yaradır. Formal-hüquqi metod mövcud qanunvericilikdəki boşluqları aşkar etməyə kömək edir, sistemli yanaşma isə süni intellekti bütövlükdə cinayət prosesi sisteminin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirməyə imkan verir. Bundan əlavə, hüquqi modelləşdirmə və proqnostik metodlar gələcək normativ tənzimləmənin istiqamətlərini müəyyən etməyə xidmət edir [1].

Hüquqtətbiqetmə təcrübəsinin təhlili göstərir ki, artıq müxtəlif rəqəmsal alətlər – elektron cinayət işi sistemləri, videoqeyd texnologiyaları, analitik platformalar və biometrik sistemlər – cinayət icraatında geniş istifadə olunur. Bu isə süni intellektin tətbiqi üçün texnoloji baza formalaşdırır, lakin eyni zamanda yeni risklər yaradır.

Beləliklə, süni intellektin cinayət icraatında tətbiqi həm hüquqi, həm də institusional baxımdan balanslaşdırılmış yanaşma tələb edir. Bu istiqamətdə normativ bazanın təkmilləşdirilməsi,

süni intellekt anlayışının hüquqi təsbit edilməsi, onun tətbiqinə dair məhdudiyyətlərin və məsuliyyət mexanizmlərinin müəyyən edilməsi, eləcə də məhkəmə nəzarətinin gücləndirilməsi əsas prioritetlər kimi çıxış edir. Bu tədbirlər süni intellekt texnologiyalarının effektiv istifadəsini təmin etməklə yanaşı, fundamental prosessual təminatların qorunmasına xidmət edəcəkdir.

Süni intellekt (Sİ) müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının mühüm istiqamətlərindən biri kimi insanın idrak funksiyalarını təqlid etməyə və müəyyən hallarda onları üstələməyə qadir olan sistemlər məcmusu kimi xarakterizə olunur. Bu texnologiyalar intellektual tapşırıqların yerinə yetirilməsi və mürəkkəb problemlərin həlli məqsədilə tətbiq olunur.

Süni intellektin müstəqil elmi sahə kimi formalaşması XX əsrin ortalarına təsadüf edir. Bu dövrdə fəlsəfə, psixologiya, neyrofiziologiya, riyaziyyat və iqtisadiyyat sahələrində aparılmış tədqiqatlar insan düşüncəsinin mahiyyətinin dərk edilməsi və onun formal modelləşdirilməsi üçün zəmin yaratmışdır. Alqoritmlər nəzəriyyəsinin inkişafı və ilk elektron hesablama maşınlarının yaradılması isə süni intellektin praktik inkişafına təkan vermişdir [2].

Süni intellekt sahəsində ilkin elmi yanaşmalar neyron şəbəkələrinin riyazi modellərinin yaradılması ilə bağlı olmuş, daha sonra isə maşınların insan düşüncəsini təqlid edə bilməsi məsələsi gündəmə gəlmişdir. Bu istiqamətdə aparılmış fundamental tədqiqatlar süni intellektin nəzəri əsaslarını formalaşdırmış, sonradan isə alqoritmik və tətbiqi sistemlərin yaradılmasına imkan vermişdir.

1950-ci illərdən etibarən süni intellekt ayrıca elmi istiqamət kimi inkişaf etməyə başlamışdır. Bu dövrdə ilk proqramlar yaradılmış, məntiqi məsələlərin həlli, teoremlərin sübutu və müxtəlif intellektual fəaliyyətlərin modelləşdirilməsi istiqamətində mühüm nəticələr əldə olunmuşdur. Bununla belə, inkişaf prosesində müəyyən

dövlərdə tənəzzül mərhələləri də müşahidə edilmiş, texnoloji və metodoloji məhdudiyyətlər səbəbindən süni intellektə maraq azalmışdır.

Sonrakı mərhələlərdə kompüter texnologiyalarının inkişafı və yeni alqoritmik yanaşmaların tətbiqi nəticəsində süni intellekt yenidən sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Xüsusilə maşın öyrənməsi və neyron şəbəkələri sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər bu sahənin əsas inkişaf istiqamətini müəyyən etmişdir. Elmi tədqiqatlar və texnoloji yeniliklər nəticəsində süni intellekt sistemləri müxtəlif sahələrdə, o cümlədən hüquq sahəsində tətbiq olunmağa başlamışdır.

XXI əsrdə süni intellektin inkişafında yeni mərhələ – dərin öyrənmə və böyük verilənlərin analizi dövrü başlanmışdır. Müasir sistemlər artıq mətnlərin yaradılması, nitqin tanınması, təsvirlərin emalı və kompleks məlumatların təhlili kimi funksiyaları yüksək dəqiqliklə yerinə yetirə bilir. Bununla yanaşı, süni intellektin hüquq sahəsində tətbiqi alqoritmik şəffaflıq, izaholunanlıq və qərarların əsaslandırılması kimi məsələləri aktuallaşdırmışdır [3].

Hazırda süni intellekt tibb, nəqliyyat, təhsil, təhlükəsizlik və hüquq kimi müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq olunur. Bununla belə, bu texnologiyaların inkişafı ilə yanaşı, bir sıra çağırışlar da meydana çıxır. Xüsusilə məlumatların qorunması, alqoritmik qərarların qarşısının alınması, həqiqətin təhrif edilməsi riskləri və güclü texnoloji sistemlərin nəzarətdə saxlanılması kimi məsələlər hüquqi və etik baxımdan xüsusi diqqət tələb edir.

Beləliklə, süni intellektin inkişafı uzunmüddətli elmi və texnoloji təkamül prosesinin nəticəsi olmaqla yanaşı, müasir dövrdə hüquqi tənzimləmə, etik prinsiplərin qorunması və təhlükəsiz tətbiq mexanizmlərinin yaradılması kimi məsələlərin aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Bu isə süni intellektin, xüsusilə cinayət icraatında tətbiqi zamanı balanslaşdırılmış və hüquqa uyğun yanaşmanın formalaşdırılmasını zəruri edir.

Avropa İttifaqında süni intellektin etikası və hüquqi tənzimlənməsinə yanaşma

Avropa İttifaqında (Aİ) süni intellektin inkişaf tarixi ABŞ modelindən fərqli olaraq daha çox etik, hüquqi və sosial aspektlərə, həmçinin dövlətlərarası elmi koordinasiya yönəlmişdir. Aİ ənənəvi olaraq yalnız texnoloji tərəqqiyə deyil, həm də süni intellektin humanitar, sosial və hüquqi nəticələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Avropada süni intellektin inkişafı XX əsrin ortalarından başlayır. Bu prosesdə Ludwig Wittgenstein, Alan Turing və Jean Piaget kimi alimlərin ideyaları mühüm rol oynamışdır. 1950–1970-ci illərdə süni intellekt əsasən universitetlər çərçivəsində inkişaf etmiş, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya və Niderlandda fəaliyyət göstərən elmi qruplar avtomatik tərcümə, məntiqi mühakimə və ilkin ekspert sistemləri üzərində çalışmışdır.

ABŞ-dən fərqli olaraq, Avropada süni intellektin inkişafı ilkin mərhələdə daha çox akademik xarakter daşımış, hərbi sifarişlər və iri korporasiyalardan asılılıq daha az olmuşdur. Burada əsas diqqət nəzəriyyəyə, dilçilik və fəlsəfi yanaşmalara yönəlmişdir. 1980-ci illərdə Avropa ölkələri milli səviyyədə süni intellekt proqramlarını inkişaf etdirməyə başlamış, müxtəlif istiqamətlər üzrə ixtisaslaşma formalaşmışdır.

1990-cı illərdən etibarən süni intellektin tətbiqi daha praktiki xarakter almış, tibb, energetika və maliyyə sahələrində ekspert sistemləri tətbiq olunmuşdur. Avropa Komissiyası genişmiqyaslı elmi proqramlar vasitəsilə bu sahədə tədqiqatları dəstəkləmiş və üzv dövlətlər arasında koordinasiyanı təmin etmişdir. Bu yanaşma süni intellektin Avropa dəyərlərinə uyğun inkişafını təmin etməyə yönəlmişdir.

2000-ci illərdən başlayaraq Aİ maşın öyrənməsi və robototexnika sahəsində fəal iştirak etmiş, müxtəlif elmi təşkilatlar yaradılmış və rəqəmsal texnologiyalara böyük maliyyə investisiyaları yönəldilmişdir. 2018-ci ildən etibarən

isə AI süni intellektin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində global liderlərdən birinə çevrilmişdir. Bu dövrdə qəbul olunmuş etik qaydalar insan hüquqlarının qorunması, alqoritmik şəffaflıq, təhlükəsizlik və insan nəzarətinin təmin edilməsini əsas prioritet kimi müəyyən etmişdir [3].

2024-cü ildə qəbul edilmiş Artificial Intelligence Act süni intellektin təhlükəsiz və etik istifadəsi üçün kompleks hüquqi çərçivə yaratmışdır. Bu normativ akt süni intellekt sistemlərini risk səviyyələrinə görə təsnif edir və “yüksək riskli” sistemlər üçün ciddi tələblər müəyyən edir.

Hazırda AI-də süni intellekt səhiyyə, nəqliyyat, energetika, ətraf mühitin mühafizəsi və rəqəmsal idarəetmə kimi sahələrdə geniş tətbiq olunur. Bu tətbiqlərin əsas məqsədi ictimai rifahın artırılması, iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizə, dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması və sosial həssas qrupların dəstəklənməsidir. Avropa yanaşmasının əsas xüsusiyyəti “etibarlı süni intellekt” konsepsiyasına üstünlük verilməsidir.

AI eyni zamanda süni intellektin etikası və standartlaşdırılması üzrə beynəlxalq səviyyədə fəal rol oynayır və innovasiyanın hüquqi məsuliyyətlə uzlaşdırılması modelini təşviq edir. Bu yanaşma AI-ni global səviyyədə normativ nümunəyə çevirmişdir.

Cinayət ədalət mühakiməsi sahəsində süni intellektin tətbiqi cinayətlərin qarşısının alınması, təkrar cinayət riskinin qiymətləndirilməsi və fərdiləşdirilmiş qərarların qəbul edilməsi baxımından mühüm potensiala malikdir. Bununla yanaşı, bu texnologiyaların tətbiqi insan hüquqlarının pozulması, ayrı-seçkilik və məhkəmə müstəqilliyinin zəifləməsi kimi risklər də yaradır.

AI-də qəbul edilmiş hüquqi və etik sənədlər süni intellektin hüquq sahəsində tətbiqi zamanı fundamental hüquqların qorunmasının vacibliyini vurğulayır. Xüsusilə aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür [3]:

- ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi – alqoritmik qərəzin qarşısının alınması;

- şəffaflıq və əsaslandırılmışlıq – süni intellekt vasitəsilə qəbul edilən qərarların izah edilə bilməsi;

- insan nəzarətinin qorunması – süni intellekt yalnız yardımçı vasitə kimi istifadə olunmalıdır;

- şəxsi məlumatların qorunması – məlumatların emalı xüsusi hüquqi təminatlarla həyata keçirilməlidir;

- sistemlərin təhlükəsizliyi və keyfiyyəti – yalnız etibarlı və sertifikatlaşdırılmış sistemlər tətbiq edilməlidir.

Beləliklə, Avropa İttifaqının yanaşması süni intellektin inkişafını insan hüquqları, etik prinsiplər və hüquqi məsuliyyətlə uzlaşdıran model kimi xarakterizə olunur və bu yanaşma müasir dövrdə cinayət icraatında süni intellektin tətbiqi üçün mühüm normativ əsas formalaşdırır.

Göründüyü kimi, müvafiq etik sənədlər süni intellektin hüquqa və etik prinsiplərə uyğun şəkildə tətbiqini təşviq edir və bu sahədə insan hüquqlarının qorunması, ədalətlik və hüququn aliliyinin texnoloji maraqlardan üstün tutulmasını əsas prinsip kimi müəyyən edir.

Bu məsələlər xüsusilə HART (Harm Assessment Risk Tool) kimi residivizm riskinin proqnozlaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş texnologiyaların tətbiqi nümunəsində aydın şəkildə özünü göstərir. Sözügedən sistem maşın öyrənməsi əsasında fəaliyyət göstərir və cinayət xarakteristikaları ilə yanaşı, poçt indeksi və cins kimi sosial parametrlər daxil olmaqla təxminən 30 müxtəlif göstəricini təhlil edir. Təcrübi tətbiqlər zamanı HART aşağı və yüksək residivizm riskinin müəyyən edilməsində müvafiq olaraq 98% və 88%-ə qədər yüksək dəqiqlik nümayiş etdirmişdir [4].

Bununla belə, bu texnologiyanın tətbiqi bir sıra hüquqi və etik narahatlıqlar doğurur. Xüsusilə alqoritmik qeyri-şəffaflığı, sosial stereotiplərin möhkəmləndirilməsi ehtimalı və alqoritmik diskriminasiya riskləri diqqət mərkəzindədir. Cinayət davranışı ilə birbaşa əlaqəsi olmayan sosial faktorların istifadə edilməsi fərdiləşdirilmiş cəza

təyinetmə prinsipi və təqsirsizlik prezumpsiyası ilə ziddiyyət təşkil edə bilər. Bu problemlər alqoritmik ədalətlik sahəsində aparılan müasir elmi tədqiqatlarda geniş şəkildə araşdırılmaqdadır.

Aparılmış təhlil göstərir ki, yüksək dəqiqlik göstəricilərinə baxmayaraq, HART kimi süni intellekt alətləri yalnız ehtiyatla və yardımçı vasitə kimi tətbiq edilməlidir və heç bir halda məhkəmənin hüquqi qiymətləndirməsini əvəz etməməlidir. Avropa yanaşması bu baxımdan fərqlənir və insan hüquqlarına ciddi riayət olunmasını, o cümlədən təqsirləndirilən şəxsin alqoritmik nəticələr barədə məlumat almaq və onlara etiraz etmək hüququnun təmin edilməsini tələb edir. Bu təminatlar, xüsusilə, General Data Protection Regulation çərçivəsində qorunur.

Beləliklə, süni intellektin cinayət ədalət mühakiməsində tətbiqi balanslaşdırılmış və ehtiyatlı yanaşma tələb edir. Böyük verilənlər və maşın öyrənməsi əsasında qurulmuş texnologiyalar məhkəmə mühakiməsinin əsas elementlərini – insan mühakiməsini, humanizmi və hər bir işə fərdi yanaşma prinsipini əvəz etməməlidir. Bu cür sistemlərin tətbiqi aşağıdakı şərtlərlə müşayiət olunmalıdır:

- dəqiq və aydın hüquqi tənzimləmə;
- onların effektivliyi və ədalətliliyinin davamlı monitorinqi;
- müstəqil ekspertiza imkanlarının mövcudluğu;
- məhkəmə hakimiyyətinin institusional və mənəvi müstəqilliyinin qorunması.

Bu kontekstdə süni intellekt yalnız insan hüquqlarına, ləyaqət, bərabərlik və qanunilik prinsiplərinə əsaslanan ədalət mühakiməsinə təbii köməkçi vasitə kimi çıxış etməlidir.

Eyni zamanda, hüquqi mühakimənin modeləşdirilməsi və hüquqi arqumentasiya sahəsində aparılan elmi tədqiqatlar, eləcə də hüquqi tapşırıqlarda alqoritmlərin izaholunamlığı və təsnifat metodlarına dair müasir yanaşmalar bu sahədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bundan əlavə, E. Eteris və I. Veikşa tərəfindən aparılmış tədqiqat süni intellektin Avropada hüquq peşəsinə təsirini təhlil edərək göstərir ki, dərin öyrənmə və təbii dil emalı kimi texnoloji nailiyyətlər hüquqşünasların fəaliyyətini transformasiya edir, rutin işlərin avtomatlaşdırılmasına və analitik imkanların genişlənməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, müəlliflər yeni rəqəmsal mühitdə fəaliyyət göstərə bilən ixtisaslı mütəxəssislərin çatışmazlığı probleminə diqqət çəkir və hüquq təhsilinin yenidən qurulmasının, eləcə də praktiki hüquqşünasların təkrar hazırlığının zəruriliyini vurğulayırlar [4].

Nəticə

Beləliklə, tədqiqatçıların haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi, rəqəmsallaşma məhkəmə sisteminin şəffaflığının və müstəqilliyinin gücləndirilməsinə töhfə verir; lakin onun effektivliyi birbaşa hüquqi müəyyənlikdən və institusional təminatlardan asılıdır. Bu yanaşmanı dəstəkləyərək vurğulamaq lazımdır ki, cinayət icraatında rəqəmsal texnologiyalar yalnız prosedurların avtomatlaşdırılmasına xidmət etməməli, eyni zamanda hüquqi standartların möhkəmləndirilməsi və ədalət mühakiməsinə real çıxışın təmin olunması üçün vasitə rolunu oynamalıdır.

Süni intellekt texnologiyalarının cinayət icraatına inteqrasiyası prosessual fəaliyyətin səmərəliliyinin, şəffaflığının və dəqiqliyinin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Süni intellektin tətbiqi böyük həcmli məlumatların sürətli emalına, prosessual sənədlərin avtomatlaşdırılmış hazırlanmasına, residivizm risklərinin müəyyən edilməsinə və prosessual müddətlərə riayət olunmasına nəzarətin gücləndirilməsinə imkan verir.

Bununla yanaşı, rəqəmsallaşma sübutların saxtalaşdırma ehtimalını azaldır, cinayət prosesinin iştirakçıları arasında qarşılıqlı münasibətlərin şəffaflığını artırır və həm prokurorluq orqanları, həm də ictimaiyyət üçün məlumatlara çıxış imkanlarını genişləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Alekseeva, E. V. Artificial Intelligence in Judicial Proceedings: Experience of Legal Experiments in Singapore, China, and Kazakhstan - Legal Engineering – 2025.
2. Alkhazraji, I. A. M. A. The Effect of Big Data Analytics on Predictive Policing: The Mediation Role of Crisis Management. / Y. B. Y. Mohd - Revista de Gestão Social e Ambiental 18: e6033 – 2024.
3. Ashley, K. D. Modeling Legal Argument: Reasoning with Cases and Hypotheticals – Cambridge: MIT Press – 1990.
4. Berk, R. Machine Learning Risk Assessments in Criminal Justice Settings – Cambridge: International Law Journal – 2018.

Гулиев Илькин Низами оглу,

докторант кафедры уголовного процесса юридического факультета
Бакинского государственного университета

**ДОСТОВЕРНОСТЬ И ДОПУСТИМОСТЬ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ, ПОЛУЧЕННЫХ
С ПОМОЩЬЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ
СИСТЕМ В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ**

РЕЗЮМЕ

Правовое регулирование и практическое применение искусственного интеллекта (ИИ) в уголовном процессе рассматриваются в контексте цифровой трансформации судебной системы. Использование технологий ИИ создает определенные риски для фундаментальных процессуальных принципов, включая презумпцию невиновности, состязательность сторон, а также защиту прав и свобод личности. В этой связи создание нормативных механизмов, обеспечивающих законное и ориентированное на защиту прав применение ИИ в уголовном процессе, является необходимым условием сохранения процессуального баланса.

Проведенное исследование с использованием сравнительно-правового анализа, формально-юридического метода и системного подхода выявило ряд пробелов в действующем законодательстве. К ним относятся отсутствие четких правовых определений, недостаточный уровень нормативного регулирования и отсутствие четко определенных механизмов ответственности при использовании ИИ. В связи с этим обоснована необходимость юридического признания ИИ и формирования процессуальных гарантий его применения.

Научная новизна исследования заключается в разработке конкретных подходов к внедрению технологий искусственного интеллекта в уголовное судопроизводство. В отличие от существующих исследований, которые преимущественно носят теоретический характер, данная работа рассматривает не только теоретические аспекты, но и практические механизмы интеграции моделей и алгоритмов в процесс ведения уголовных дел.

Применение ИИ в уголовном судопроизводстве способствует повышению эффективности, прозрачности и точности за счет автоматизации подготовки процессуальных документов, анализа данных и контроля соблюдения процессуальных сроков. Вместе с тем сохраняются определенные ограничения, включая зависимость от качества обучающих данных, невозможность полной замены человеческого юридического суждения, а также необходимость соблюдения принципов презумпции невиновности, защиты частной жизни и алгоритмической прозрачности.

Результаты исследования показывают, что применение ИИ в уголовном процессе возможно и целесообразно лишь при строгом соблюдении процессуальных гарантий и эффективном контроле со стороны компетентных органов. В этой связи предлагаются два альтернативных подхода: внесение целевых изменений в Уголовно-процессуальный кодекс, касающихся защиты прав, конфиденциальности и судебных полномочий, либо принятие отдельного нормативного акта, посвященного цифровым технологиям и искусственному интеллекту.

Реализация указанных мер позволит сформировать сбалансированную правовую систему, обеспечивающую эффективное использование ИИ при одновременном сохранении основных процессуальных гарантий.

Guliyev Ilkin Nizami,
Doctoral Student, Criminal Procedure Department,
Faculty of Law, Baku State University

**RELIABILITY AND ADMISSIBILITY OF EVIDENCE OBTAINED
THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND AUTOMATED
SYSTEMS IN CRIMINAL PROCEEDINGS**

SUMMARY

The legal regulation and practical application of artificial intelligence (AI) in criminal proceedings are examined within the context of the digital transformation of the judicial system. The implementation of AI technologies poses certain risks to fundamental procedural principles, including the presumption of innocence, adversarial proceedings, and the protection of individual rights and freedoms. In this regard, the establishment of normative mechanisms ensuring the lawful and rights-based use of AI in criminal proceedings is essential for maintaining procedural balance.

A study conducted using comparative legal analysis, formal legal methods, and a systemic approach reveals a number of gaps in existing legislation. These include the absence of clear legal definitions related to AI, insufficient regulatory frameworks, and the lack of clearly defined accountability mechanisms for the use of AI. Therefore, the legal recognition of AI and the development of procedural safeguards for its application are considered necessary.

The scientific novelty of the study lies in the development of concrete approaches to the integration of artificial intelligence technologies into criminal proceedings. Unlike existing literature, which primarily focuses on theoretical aspects, this research examines not only theoretical issues but also practical mechanisms for integrating specific models and algorithms into the management of criminal cases.

The application of AI in criminal justice enhances efficiency, transparency, and accuracy through the automation of document preparation, data analysis, and monitoring compliance with procedural deadlines. At the same time, certain limitations remain, including dependence on the quality of training data, the impossibility of fully replacing human legal reasoning, and the need to uphold key principles such as the presumption of innocence, the right to privacy, and algorithmic transparency.

The findings indicate that the use of AI in criminal proceedings is feasible and appropriate only if strict adherence to procedural safeguards is ensured and effective oversight is exercised by competent authorities. In this regard, two alternative legal approaches are proposed: first, introducing targeted amendments to the Criminal Procedure Code concerning the protection of rights, privacy, and judicial powers; second, adopting a separate legal act dedicated to digital technologies and artificial intelligence.

The implementation of these measures will contribute to the establishment of a balanced legal framework that enables the effective use of AI while preserving fundamental procedural guarantees.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 30.03.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 07.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.04.2026

Misirxanova Ayşən Valeh qızı,Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi kafedrasının
“Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi” ixtisası üzrə II kurs magistrantı

E-mail: misirxanovaaysen18@gmail.com

UOT 340.15; 342.25

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.347>

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏ ORQANLARININ TƏŞKİLİ VƏ FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ TƏNZİMİ

Açar sözlər: cümhuriyyət, orqan, hüquqi, parlament, demokratik.

Ключевые слова: республика, орган, правовой, парламент, демократический.

Keywords: republic, body, legal, parliament, democratic.

1. Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü (1918–1920) Azərbaycan dövlətçilik tarixində yeni siyasi-hüquqi idarəetmə modelinin formalaşdığı mühüm mərhələ kimi səciyyələnir. 28 may 1918-ci ildə qəbul olunmuş İstiqlal Bəyannaməsi ilə qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təkcə müstəqil dövlətin yaradılması deyil, eyni zamanda demokratik idarəçilik prinsiplərinin, parlamentli respublika modelinin və yerli özünüidarə institutlarının təşəkkül tapması baxımından da əhəmiyyətli idi¹. Bu dövrdə dövlət hakimiyyətinin təşkili ilə yanaşı, yerli səviyyədə idarəetmə sisteminin hüquqi əsaslarının müəyyənləşdirilməsi və praktiki tətbiqi aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Yerli

özünüidarəetmə orqanları demokratik dövlət quruluşunun vacib elementlərindən biri olmaqla, əhalinin yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində birbaşa iştirakını təmin edən institut kimi çıxış edir [1]. Cümhuriyyət dövründə bu sahədə atılan addımlar həm əvvəlki imperiya idarəetmə modelindən uzaqlaşma, həm də Avropa demokratik idarəçilik təcrübəsinə yaxınlaşma istiqamətində həyata keçirilmişdir.

2. Yerli idarəetmə orqanlarının təşkili və inkişafı

1918–1920-ci illərdə mövcud olmuş mürəkkəb siyasi və hərbi şəraitə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yerli idarəetmənin hüquqi bazasının formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Məqsəd mərkəzi hakimiyyətin vahidliyini qorumaqla yanaşı, yerli icmaların öz problemlərini müstəqil şəkildə həll etməsinə imkan yaratmaq idi [2]. Cümhuriyyət dövründə yerli özünüidarəetmə sisteminin təşkili həm tarixi ənənələrə, həm də müasir hüquqi prinsiplərə əsaslanırdı. Rusiya imperiyası dövründə mövcud olmuş şəhər idarəetmə institutları müəyyən dəyişikliklərlə saxlanılmış, lakin onların fəaliyyəti milli dövlətçilik prinsiplərinə uyğunlaşdırılmışdır. Bu isə yeni yaranmış respublikanın hüquqi sistemində yerli özünüidarəetmənin xüsusi yer tutduğunu göstərir.

¹ Bu məqalədə “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” və “Azərbaycan Demokratik Respublikası” terminləri eyni tarixi-siyasi qurumu ifadə etmək üçün sinonim kimi istifadə olunur.

3. Yerli idarəetmənin hüquqi əsasları və mexanizmləri

1918-ci il 28 may tarixində qəbul edilmiş İstiqlal Bəyannaməsi ilə yaradılmış Azərbaycan Demokratik Respublikası Şərqdə ilk parlamentli respublika kimi dövlətçilik tarixində mühüm mərhələni təşkil etmişdir. Yeni dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri müstəqil, demokratik və hüquqi idarəetmə sisteminin qurulması idi. Bu kontekstdə yalnız mərkəzi hakimiyyət orqanlarının təşkili deyil, həm də yerli səviyyədə idarəetmə institutlarının formalaşdırılması və onların fəaliyyətinin hüquqi əsaslarının müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Yerli idarəetmə institutları dövlət hakimiyyətinin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, əhalinin yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində iştirakını təmin edən mühüm mexanizm kimi çıxış edirdi. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə yerli idarəetmə sisteminin təşkili mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə həyata keçirilirdi. Bir tərəfdən imperiya idarəetmə sisteminin mirası, digər tərəfdən isə milli dövlət quruculuğu zərurəti yeni idarəetmə modelinin formalaşdırılmasını şərtləndirirdi [3]. Qəbul edilən hüquqi sənədlər mərkəzi hakimiyyətlə yerli idarəetmə orqanları arasında səlahiyyət bölgüsünü aydınlaşdırmağa, idarəetmədə qanunçuluq və məsuliyyət prinsiplərini təmin etməyə yönəlmişdi. Yerli idarəetmə institutlarının formalaşması prosesi demokratik prinsiplərə əsaslanırdı. Seçkili orqanların yaradılması, yerli büdcə və maliyyə məsələlərinin tənzimlənməsi, ictimai asayiş və təsərrüfat işlərinin yerli səviyyədə idarə olunması kimi məsələlər həmin dövrdə hüquqi mexanizmlər vasitəsilə sistemləşdirilmişdir. Bu mexanizmlər dövlətin vahidliyini qorumaqla yanaşı, yerli icmaların müəyyən dərəcədə muxtariyyətini təmin etməyə xidmət edirdi.

4. Yerli idarəetmədə funksiyalar və səlahiyyətlər

Dövlət hakimiyyətinin legitimliyi yalnız mərkəzi orqanların fəaliyyəti ilə deyil, eyni za-

manda yerlərdə ictimai sabitliyin və idarəçilik səmərəliliyinin təmin olunması ilə ölçülürdü. 1918–1920-ci illərdə respublikanın ərazisində inzibati-ərazi bölgüsü əsasən əvvəlki idarəçilik sisteminin elementləri üzərində qurulsa da, onların fəaliyyət mexanizmlərində mühüm dəyişikliklər edilmişdir. Yerli orqanların səlahiyyətlərinə kommunal təsərrüfatın idarə olunması, yerli maliyyə məsələlərinin tənzimlənməsi, sosial təminat və ictimai asayişlə bağlı funksiyalar daxil idi. Bu isə yerli idarəetmənin yalnız inzibati xarakter daşmadığını, eyni zamanda sosial-iqtisadi məzmun kəsb etdiyini göstərir [4].

5. Demokratik prinsiplər və idarəetmədə iştirak

Azərbaycan Demokratik Respublikası parlamentli respublika modeli əsasında fəaliyyət göstərdiyindən, yerli idarəetmə sisteminə də seçkili prinsiplərə üstünlük verilmişdir. Seçkili orqanların formalaşdırılması demokratik iştirakçılığı təmin edir, yerli icmaların öz nümayəndələri vasitəsilə qərar qəbul etmə prosesinə cəlb olunmasına şərait yaradırdı. Bu yanaşma dövlət hakimiyyətinin mərkəzlə yerli səviyyə arasında balanslaşdırılmış şəkildə bölüşdürülməsinə xidmət edirdi. Hüquqi mexanizmlər baxımından ADR dövründə yerli idarəetmə institutlarının fəaliyyəti qanunçuluq, məsuliyyət və hesabatlılıq prinsipləri əsasında qurulmuşdur. Mərkəzi hökumət yerli orqanların fəaliyyətinə ümumi nəzarət funksiyasını saxlayır, lakin onların daxili təsərrüfat və yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində nisbi müstəqilliyini qoruyurdu. Bu model hüquqi dövlət konsepsiyasının ilkin elementlərini özündə ehtiva edir və dövlət idarəetməsinin sistemli şəkildə təşkilinə yönəlmişdi.

6. Yerli idarəetmə sisteminin problemləri

Eyni zamanda, respublikanın mövcud olduğu dövrdə mürəkkəb hərbi-siyasi şərait, maliyyə çatışmazlığı və xarici müdaxilələr yerli idarəetmə institutlarının tam potensialının reallaşmasına müəyyən maneələr yaradırdı. Bununla belə, qısa

müddət ərzində hüquqi əsasların formalaşdırılması və institusional quruculuq istiqamətində atılan addımlar Azərbaycan dövlətçilik tarixində mühüm təcrübə kimi qiymətləndirilir [5].

7. Yerli idarəetmənin ictimai və dövlətçilik əhəmiyyəti

Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə yerli idarəetmə institutlarının inkişafı dövlətin ümumi idarəetmə fəlsəfəsi ilə sıx bağlı idi. Respublikada hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti prinsiplərinin formalaşdırılması istiqamətində atılan addımlar yerli səviyyədə də öz əksini tapırdı. Dövlət hakimiyyətinin yalnız mərkəzdə cəmləşdirilməsi deyil, yerlərdə də səmərəli və məsuliyyətli idarəçilik mexanizmlərinin yaradılması əsas prioritetlərdən biri kimi çıxış edirdi. Bu baxımdan yerli idarəetmə institutları dövlət idarəetmə sisteminin tamamlayıcı və funksional elementi rolunu oynayır. Parlamentdə qəbul edilən qanunlar və hökumətin qərarları yerli orqanların fəaliyyət çərçivəsini müəyyən edir, onların səlahiyyət və vəzifələrini hüquqi müstəviyə gətirirdi [6]. Hüquqi mexanizmlərin əsas məqsədi idarəetmədə xaosun qarşısını almaq, səlahiyyətlərin dəqiq bölgüsünü təmin etmək və yerlərdə dövlət hakimiyyətinin effektiv icrasını reallaşdırmaq idi. Bu sistem mərkəzi hakimiyyətin nəzarət funksiyasını qorumaqla yanaşı, yerli təşəbbüslərin dəstəklənməsinə şərait yaradırdı. Maliyyə məsələləri yerli idarəetmənin mühüm tərkib hissəsi idi. Yerli büdcələrin formalaşdırılması, vergi və rüsumların yığılması, kommunal xidmətlərin maliyyələşdirilməsi kimi məsələlər hüquqi mexanizmlərlə tənzimlənirdi. Bu isə yerli orqanların yalnız formal strukturlar olmadığını, real iqtisadi funksiyalar daşdığını göstərir. Eyni zamanda, maliyyə resurslarının məhdudluğu və ölkənin ağır iqtisadi vəziyyəti yerli idarəetmənin səmərəliliyini azaldırdı.

8. Yerli idarəetmənin inkişafının nəticələri

ADR dövründə yerli idarəetmə institutlarının formalaşması həm də milli dövlətçilik ideyasının möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdi.

Yerli səviyyədə idarəçilik sisteminin qurulması əhalinin dövlətə inamını artırır, hüquqi şüurun formalaşmasına təsir göstərirdi. Demokratik seçki mexanizmləri və hesabatlılıq prinsipləri vətəndaşların idarəetmə prosesində iştirakını genişləndirirdi. Bu isə siyasi mədəniyyətin və ictimai məsuliyyət anlayışının inkişafına zəmin yaradırdı. Bununla yanaşı, ADR-in mövcud olduğu qısa müddət ərzində həyata keçirilən islahatlar tam institusional sabitliyə nail olmaq üçün kifayət qədər zaman tapmamışdır. Xarici müdaxilələr, daxili siyasi gərginlik və müharibə şəraiti yerli idarəetmə institutlarının davamlı inkişafını məhdudlaşdırmışdır. Lakin buna baxmayaraq, yaradılmış hüquqi baza və tətbiq edilmiş idarəetmə mexanizmləri sonrakı dövrlər üçün mühüm təcrübə formalaşdırmışdır.

Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə yerli idarəetmə institutlarının inkişafı yalnız inzibati strukturun qurulması ilə məhdudlaşmırdı; bu proses həm də hüquqi şüurun və idarəetmə mədəniyyətinin formalaşdırılması ilə müşayiət olunurdu. Dövlət quruculuğunun ilkin mərhələsində hüquqi mexanizmlərin sistemli şəkildə tətbiqi cəmiyyətin idarəetmə prosesinə inteqrasiyasını gücləndirirdi. Seçkilərin orqanların yaradılması və onların fəaliyyətinin hüquqi çərçivədə müəyyənləşdirilməsi dövlət hakimiyyətinin xalq iradəsinə əsaslandığını göstərirdi. Bu model mərkəzi hakimiyyətlə yerli strukturlar arasında qarşılıqlı əlaqəni və institusional tarazlığı təmin etməyə yönəlmişdi. Yerli orqanlar bir tərəfdən dövlət siyasətinin yerlərdə icrasını təmin edir, digər tərəfdən isə əhalinin sosial-iqtisadi tələbatlarını mərkəzi hakimiyyətə çatdıran vasitəçi rolunu oynayır. Hüquqi mexanizmlər çərçivəsində yerli idarəetmə institutlarının hesabatlılığı və nəzarət mexanizmləri də nəzərdə tutulmuşdu. Dövlətin ümumi hüquqi siyasəti yerli orqanların fəaliyyətində şəffaflıq və məsuliyyət prinsiplərinin qorunmasını tələb edirdi. Bu baxımdan yerli idarəetmə sistemi həm

müstəqillik, həm də dövlət nəzarəti elementlərini özündə birləşdirən qarışıq model kimi çıxış edirdi. Belə model müasir hüquqi dövlət konsepsiyasının ilkin təzahürlərindən biri hesab edilə bilər.

ADR dövründə yerli idarəetmə institutlarının inkişafı milli kimlik və dövlətçilik ideologiyası ilə də sıx bağlı idi. Yerli səviyyədə idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması əhalinin dövlət quruculuğu prosesində fəal iştirakını təmin edir, ictimai həmrəyliyi möhkəmləndirirdi. Bu institutlar vasitəsilə milli maraqların qorunması, sosial sabitliyin təmin olunması və ictimai nizamın saxlanılması həyata keçirilirdi [10]. Bununla yanaşı, qısa müddətli mövcudluq və mürəkkəb siyasi şərait yerli idarəetmə sisteminin tam institutionallaşmasına imkan verməmişdir. Lakin həmin dövrdə qəbul edilmiş hüquqi sənədlər və yaradılmış idarəetmə mexanizmləri Azərbaycan dövlətçilik tarixində mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilir. Bu təcrübə sonrakı dövrlərdə yerli idarəetmə modelinin inkişafında nəzəri və praktik baza rolunu oynamışdır.

9. Nəticə

Nəticə etibarilə, Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə yerli idarəetmə institutlarının formalaşması və onların fəaliyyətinin hüquqi mexanizmlərlə tənzimlənməsi milli dövlət quruculuğunun mühüm istiqamətlərindən biri olmuşdur. 1918–1920-ci illərdə mövcud olmuş mürəkkəb ictimai-siyasi və hərbi şəraitə baxmayaraq, respublika demokratik idarəçilik prinsiplərinə əsaslanan yerli idarəetmə modelinin ya-

radılmasına ciddi cəhd göstərmişdir. Bu proses mərkəzi hakimiyyətlə yerli strukturlar arasında səlahiyyət bölgüsünün müəyyənləşdirilməsi, seçkililərin təşkili və yerli səviyyədə hüquqi mexanizmlərin tətbiqi ilə müşayiət olunmuşdur. ADR dövründə yerli idarəetmə institutları dövlət hakimiyyətinin yerlərdə effektiv həyata keçirilməsini təmin etməklə yanaşı, əhalinin ictimai-siyasi proseslərdə iştirakına şərait yaratmışdır. Qəbul edilən normativ sənədlər və tətbiq olunan idarəetmə mexanizmləri hüquqi dövlət anlayışının ilkin elementlərini özündə əks etdirmiş, qanunçuluq, hesabatlılıq və məsuliyyət prinsiplərinin formalaşmasına xidmət etmişdir. Yerli idarəetmə sisteminin maliyyə, inzibati və sosial funksiyaları isə onun real və praktik idarəçilik institutuna çevrildiyini göstərir. Bununla yanaşı, respublikanın qısa müddətli fəaliyyəti və xarici müdaxilələr yerli idarəetmə institutlarının tam institutionallaşmasına imkan verməmişdir. Lakin bu dövrdə yaradılmış hüquqi baza və tətbiq edilmiş idarəetmə təcrübəsi Azərbaycan dövlətçilik tarixində mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilir. Həmin təcrübə müasir dövrdə yerli özünüidarəetmə sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün tarixi və nəzəri əsas rolunu oynayır. Beləliklə, Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə yerli idarəetmə institutlarının təşəkkülü və hüquqi mexanizmlərinin formalaşdırılması demokratik dövlət modelinin qurulması istiqamətində atılmış sistemli və məqsədyönlü addım olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasov, İ. (2016). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yerli özünüidarə orqanlarının təşkili və fəaliyyəti. *Elmi-nəzəri, təcrübə jurnalı*, (1), 154–160.
2. Adıgözəlova, A. (2025). The state apparatus of the Azerbaijan Democratic Republic. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnalı*, 7(1), 7–12. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/7-12>
3. Azərbaycan Milli Kitabxanası. (2008). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 90 (1918–1920)*. Bakı.
4. İsmayılov, X. (2010). Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə yerli özünüidarə sisteminin təkamülü (1918–1920). *Dövlət və hüquq*, (6), 32–36.
5. İsmayılov, X. (2018). 1918–1920-ci illərdə Azərbaycanda şəhər özünüidarəetməsi: Təşkilati və hüquqi aspektləri. *II Türk Hüququ Tarixi Konqresi Bildiriləri*, 614–620.

Мисирханова Айшан Валех гызы,
магистрант II курса по специальности «Теория и история государства и права»
факультета теории и истории государства и права юридического факультета
Бакинского государственного университета

**ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ
МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ПЕРИОД СУЩЕСТВОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

РЕЗЮМЕ

Формирование институтов местного самоуправления и их правовых механизмов в период существования Азербайджанской Демократической Республики (1918–1920 гг.) стало решающим этапом в развитии азербайджанской государственности. Создание Азербайджанской Демократической Республики заложило основу для демократической парламентской системы, а создание структур местного самоуправления имело важное значение для обеспечения эффективного управления на региональном уровне. Несмотря на трудности, вызванные политической и военной нестабильностью того периода, предпринимались усилия по реализации демократических принципов посредством местного самоуправления, с акцентом на правовые рамки, подотчетность и децентрализацию власти. Органы местного самоуправления, такие как городские советы и административные единицы, были реорганизованы, а их функции и обязанности определены законодательными актами. Эти меры были направлены на обеспечение участия общественности в принятии решений, повышение прозрачности и улучшение предоставления государственных услуг. Местным властям были поручены вопросы управления общественными работами, финансами, социальными службами и поддержания общественного порядка. Кроме того, правовые механизмы местного самоуправления были направлены на обеспечение баланса властей между центральными и местными органами власти и на создание основы для правового государства.

Misir Khanova Ayshan Valeh,
Second year master's student, "Theory and History of State
and Law" specialty, Department of State and Law Theory
and History, Faculty of Law, Baku State University

**LEGAL REGULATION OF THE ORGANIZATION AND ACTIVITY OF LOCAL
SELF-GOVERNMENT BODIES IN THE REPUBLICAN PERIOD**

SUMMARY

The formation of local self-government institutions and their legal mechanisms during the period of the Azerbaijan Democratic Republic (1918–1920) marked a crucial phase in the development of Azerbaijan's statehood. The establishment of the Azerbaijan Democratic Republic laid the foundation for a democratic, parliamentary system, and the creation of local self-government structures was essential for ensuring effective governance at the regional level. Despite the challenges posed by the political and military instability of the time, efforts were made to implement democratic principles through local governance, emphasizing legal frameworks, accountability, and the decentralization of power. Local self-government bodies, such as city councils and administrative units, were reorganized, and their functions and responsibilities were defined through legal acts. These measures aimed to ensure public participation in decision-making, foster transparency, and improve the delivery of public services. The local institutions were tasked with managing communal affairs, financial matters, social services, and maintaining public order. Furthermore, the legal mechanisms for local governance aimed to ensure a balance of powers between central and local authorities, laying the groundwork for a legal state.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.03.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 10.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 12.04.2026

İmaməliyev Hüseyn Qeyrət oğlu,

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi kafedrasının
“Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi” ixtisası üzrə II kurs magistrantı

E-mail: iguseyn130@gmail.com

UOT 340.1:342

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.351>

HÜQUQYARATMA ANLAYIŞININ KONSEPTUAL ƏSASLARI: DOKTRİNAL YANAŞMALAR VƏ İNSTİTUSİONAL MAHİYYƏT

Açar sözlər: *hüquqyaratma, epistemoloji yanaşma, temporal aspekt, legitimlik, proaktiv tənzimləmə, sübuta əsaslanan yanaşma, konstitusiyaya ədalət mühakiməsi, rəqəmsal transformasiya, funksiya, prosessuallıq.*

Ключевые слова: *правотворчество, эпистемологический подход, темпоральный аспект, легитимность, проактивное регулирование, подход, основанный на доказательствах, конституционное правосудие, цифровая трансформация, функция, процессуальность.*

Keywords: *law-making, epistemological approach, temporal aspect, legitimacy, proactive regulation, evidence-based approach, constitutional justice, digital transformation, function, procedural nature.*

I. Giriş

Azərbaycan Respublikasının “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanununda hüquqyaratma anlayışının normativ təsbiti yoxdur. Bu hal doktrinada ikili nəticə doğurur: elmi şərh üçün imkan yaratsa da, vahid nəzəri çərçivənin formalaşmasını çətinləşdirir. Mövcud təriflərin çoxluğu problemin mahiyyətini – hüquqyaratmanın hüquq nor-

malarının hazırlanması, qəbulu, dəyişdirilməsi və ləğvi ilə bağlı fəaliyyətlərin geniş spektrini əhatə edən mürəkkəb institut olmasını – tam əks etdirmir. Mövcud doktrina hüquqyaratmanı əsasən sosiologiya, siyasət elmi və ya hüquq texnikası baxımından izah edir. Lakin bu institutun dərinliklərində epistemoloji sual gizlənir: qanunverici sosial reallığı necə bilir və bu biliyi normativ formaya necə çevirir? Hüquqyaratma mahiyyətə reallığın konseptual modeləşdirilməsi prosesidir – burada empirik faktlar (məsələn, iqtisadi göstəricilər, cinayət statistikas) hüquqi kateqoriyalar vasitəsilə interpretasiya olunur və normativ proqnoza çevrilir. Bu baxımdan, hər bir hüquq normasının arxasında qanunvericinin dünyagörüşü, dəyər prioritetləri və idrak sərhədləri dayanır. Məqalə bu epistemoloji ölçünü – hüquqyaratmanın “necə bilmə” və “necə qərar vermə” mexanizmlərini – konseptual təhlilə daxil etməyi təklif edir. Məqalənin məqsədi doktrinal yanaşmaları sistemləşdirərək, hüquqyaratma anlayışının konseptual əsaslarını vahid metodoloji çərçivədə təqdim etməkdir.

II. Əsas hissə

Hüquqyaratmanın mahiyyətini dərk etmək üçün semantik yanaşma (termini “hüquq” və “yaradıcılıq” sözlərinin birləşməsi kimi “hüququn yaradılması” mənasında izah edən yanaşma)

yetərli deyil. Bu, terminin mənşəyini göstərsə də, onun tənzimləyici rolunu açmır. Hüquqyaratmanın izahında mühüm məqamlardan biri onun yalnız normativ nəticə deyil, həm də idrak (epistemoloji) proses kimi qiymətləndirilməsidir. Bu baxımdan hüquqyaratma ictimai münasibətlərin sadəcə hüquqi formaya salınması deyil, həmin münasibətlərin mahiyyətinin öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi və hüquqi kateqoriyalar vasitəsilə yenidən qurulması prosesidir. Belə yanaşma hüquqyaratmanı reallığın mexaniki əksi kimi deyil, onun hüquqi interpretasiyası və konseptual modelləşdirilməsi kimi dərk etməyə imkan verir. Tədqiqat normativ-funksional analizə keçməlidir ki, bu da hüquqyaratmanın mexaniki norma istehsalı deyil, ədalət, hüquqi təhlükəsizlik və qanunun aliliyi kimi dəyərlərə xidmət edən məqsədyönlü fəaliyyət olduğunu mərkəzə qoyur. Hüquq nəzəriyyəsində hüquqyaratma normativ aktın qəbul edilməsi ilə məhdudlaşmayan fəaliyyət kimi səciyyələndirilir. Bu yanaşmaya görə, hüquqyaratma hüquqi iradənin formalaşması, normativ məzmunun işlənməsi və normativ aktın strukturlaşdırılması mərhələlərini əhatə edir [7]. Həmçinin nəzəriyyə iki əsas istiqamət formalaşmışdır: dar (prosedur) və geniş (funksional) yanaşma. Dar yanaşmaya görə, hüquqyaratma hüququn formalaşması prosesinin yalnız normativ tənzimlənən yekun mərhələsidir – layihəyə hüquqi qüvvə verilməsi (juridizasiya). Bu yanaşma prosessual xarakteri vurğulasa da, üç ciddi qüsura malikdir: birincisi, hazırlıq mərhələsinin normativ tənzimlənməsi genişləndikcə bu kriteriya öz mənasını itirir; ikincisi, hüquqyaratmanı ehtiyacın təhlili və proqnozlaşdırma kimi vacib komponentlərdən məhrum edir; üçüncüsü, məqsədi – tənzimləməni – nəzərdən qaçırır. Geniş yanaşma isə hüquqyaratmanı hüququn formalaşması ilə eyniləşdirir. Bu yanaşma hüquqyaratmanı uzunmüddətli intellektual-analitik proses kimi qəbul etsə də, iki anlayış arasında keyfiyyət fərqlərini silir və “sosioloji ilkinlik” modelini uni-

versal hesab edir. Müasir şəraitdə normativ qaydaların çoxu konstitusion tələblər, beynəlxalq öhdəliklər, elmi-texniki inkişaf və ya dövlət siyasəti nəticəsində yaranır, heç də cəmiyyətin dərinliklərində kortəbii formalaşmır. Hər iki ifrat yanaşma göstərir ki, hüquqyaratmanın adekvat tərifini onun həm maddi, həm də prosessual komponentlərini eyni dərəcədə nəzərə almalıdır.

Hüquqyaratmanı onun funksiyaları baxımından təhlil etmək, bu mürəkkəb institutun mahiyyətini dərk etmək üçün mühüm metodoloji yanaşmadır. Hüquqyaratma üç əsas funksiyaya yerinə yetirir: tənzimləmə (ictimai münasibətlərin normativ çərçivəyə salınması), sistem yaradıcılığı (vahid iyerarxik normativ bazanın formalaşdırılması) və dinamik yenilənmə (dəyişən şəraitə uyğun normaların dəyişdirilməsi, əlavə edilməsi, ləğvi). Köməkçi funksiyalar (ehtiyacın təhlili, konsepsiyanın işlənməsi, ekspertiza, layihələndirmə, ictimai müzakirə, juridizasiya, dərc, monitoring) bu üç əsas funksiyanın həyata keçirilməsinə xidmət edir. Bu funksiyaların vəhdəti hüquqyaratmanın institusional fəaliyyət olduğunu göstərir.

Bununla yanaşı, hüquqyaratma fəaliyyətinin təhlili onun potensial risklərini də nəzərə almağı tələb edir. Qeyri-adekvat və ya zəif əsaslandırılmış hüquqyaratma hüquqi sistemdə kolliziyaların artmasına, normativ inflyasiyaya və hüquqi müəyyənliyin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Bu baxımdan hüquqyaratma yalnız yaradıcı deyil, eyni zamanda məsuliyyətli fəaliyyət kimi çıxış edir və hər bir normativ qərarın mümkün sosial və hüquqi nəticələrinin əvvəlcədən qiymətləndirilməsini zəruri edir.

Hüquqyaratma prosesinin çox vaxt nəzərdən qaçırılan nəzəri ölçüsü onun müvəqqəti rejimi, başqa sözlə normativ tənzimləmənin sürəti ilə keyfiyyəti arasındakı qarşılıqlı asılılıqdır. Qanunverici orqan bir tərəfdən ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinin təxirəsalınmazlığı, digər tərəfdən isə normativ aktın hərtərəfli hüquqi eks-

pertizası, ictimai müzakirəsi və kolliziya risklərinin minimuma endirilməsi üçün zəruri olan kifayət qədər vaxt arasında tarazlıq yaratmaq məcburiyyətindədir. Təcili qəbul edilmiş normativ aktlar çox vaxt hüquqi qüvvənin proqnozlaşdırıla bilməməsi, daxili ziddiyyətlər və sonradan düzəliş tələb edən boşluqlar riskini daşıyır. Əksinə, həddindən artıq uzanmış qanunvericilik prosesi isə normativ aktın qəbul edildiyi andan etibarən sosial realıqla uyğunsuzluğa düşməsi təhlükəsi yaradır. Müasir hüquq nəzəriyyəsində bu dilemma sürətli qanunvericilik institutunun, müddətli normalar mexanizminin və normativ təsirin əvvəlcədən qiymətləndirilməsi vasitələrinin inkişafına səbəb olmuşdur. Bu alətlər hüquqyaratmanın klassik mərhələli və prosesual anlayışına dinamik keyfiyyət, yəni dəyişən ictimai münasibətlərə uyğunlaşma qabiliyyəti gətirir.

Hüquqyaratma prosesinin legitimliyi məsələsi son dövrlərin beynəlxalq tənzimləmə siyasətində mərkəzi mövzulardan birinə çevrilmişdir. OECD-nin 2021-ci il “Tənzimləmə Siyasəti Outlook” hesabatında qeyd edildiyi kimi, müasir dövrdə qayda-qanunların hazırlanması prosesində maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi (stakeholder engagement) və şəffaflıq prinsiplərinə əməl edilməsi tənzimləmə keyfiyyətinin vacib şərtləridir. Hesabata görə, OECD ölkələrinin yalnız dördü birindən azı vətəndaşları və biznesləri siyasətin ilkin mərhələlərində sistemli şəkildə məsləhətləşmələrə cəlb edir [8]. Bu göstərici hüquqyaratmanın legitimlik potensialının reallaşdırılmasında ciddi boşluqların mövcudluğunu üzə çıxarır. Eyni zamanda, Dünya Bankının “GovTech Maturity Index” (2022) hesabatı vurğulayır ki, rəqəmsal transformasiya və məlumat əsaslı yanaşmalar dövlət idarəçiliyinin əsas prioritetinə çevrilmişdir. Bu çərçivədə hökumətlər qabaqcıl analitik alətlərdən və proqnozlaşdırma modellərindən istifadə etməklə, əsas dövlət sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, onlayn

xidmətlərin göstərilməsi, vətəndaşların rəqəmsal cəlb edilməsi istiqamətində çalışırlar [9]. Beləliklə, hüquqyaratmanın legitimliyi təkcə daxili hüquqi mexanizmlərlə deyil, həm də beynəlxalq standartlara uyğunluq, rəqəmsal idarəçilik bacarıqları və sosial konsensusun formalaşdırılması ilə ölçülməlidir. Müasir dövlətlərin hüquqyaratma strategiyalarında bu beynəlxalq təcrübələrin mənimsənilməsi normativ aktların keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ictimai etimadın bərpası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın milli hüquq doktrinasında da bu fəaliyyətin çoxşaxəli təbiəti xüsusi vurğulanır. Görkəmli hüquqşünas alim, professor M.F. Məlikova qeyd edir ki, hüquqyaratma, həmçinin, ictimai münasibətlərlə bilavasitə bağlıdır, o, sanki dövlət və ictimai münasibətlər arasında əlaqəyaradıcı həlqə qismində çıxış edir [5]. Yəni bu institutun əsasında sadəcə texniki norma istehsalı deyil, cəmiyyətin hüquqi nizamını məqsədyönlü şəkildə formalaşdıran konseptual əsaslandırma dayanır. Bu fəaliyyət sosial ehtiyacın müəyyənləşdirilməsini, normativ aktın konsepsiyasının işlənməsini, layihənin hazırlanmasını, hüquqi tənzimləmənin predmetinin və qəbul olunacaq normativ aktın tətbiq dairəsinin dəqiqləşdirilməsini əhatə edir. Eyni zamanda qeyd etmək olar ki, hüquqyaratma tənzimləyici müddələrin hazırlanması və qəbul edilməsi ilə məhdudlaşmayan, hüquqi nizamın formalaşdırılmasından tətbiqinə qədər uzanan dinamik fəaliyyətdir. Bu məntiq hüquqyaratmanı yalnız “qəbul anı” kimi deyil, intellektual-analitik və təşkilati komponentlərin vəhdətindən ibarət proses kimi dərk etməyə gətirir. Hüquqyaratma eyni zamanda dövlətin (və ya hakim siyasi iradənin) normativ şəkildə ifadə olunmuş iradəsinin formalaşdırılması prosesi kimi xarakterizə edilir. Bu fəaliyyət xüsusi səlahiyyətə malik subyektlər tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən edilmiş prosesual qaydalar çərçivəsində həyata keçirilir və hüquq normalarının qəbul

edilməsi, dəyişdirilməsi və qüvvədən düşməsi ilə nəticələnir [4]. Beləliklə, hüquqyaratmada iradəvi-siyasi məzmun (ictimai iradənin ifadəsi), səlahiyyətlik (xüsusi səlahiyyətli subyektlər), prosessualıq (müəyyən prosedur formaları) və normativ nəticə (yaradılma, dəyişdirilmə, ləğv) vəhdət təşkil edir. Bununla yanaşı, hüquqyaratma fəaliyyətinin məqsədi sadəcə norma yaratmaqdan ibarət deyil; əsas məqsəd normativ tənzimləməyə ehtiyac duyan ictimai münasibətlərin hüquqi çərçivəyə salınması və onların sistemli şəkildə nizama salınmasının təmin edilməsidir. Bu fikir hüquqyaratmanın tənzimləyici rolunu mərkəzə çəkir. Hüquqyaratmanın tərfi yalnız texniki və prosessual elementlərin sadalanması əsasında qurularsa, metodoloji baxımdan natamamlıq yaranır, çünki onun tənzimləyici funksiyası müstəqil konseptual məzmun kimi dəyərləndirilmir. Nəticədə hüquqyaratmanın həqiqi təyinatı dolğun şəkildə açıqlanmır və elmi mühitdə vahid yanaşmanın sabitləşməsi çətinləşir.

Qeyd olunmalıdır ki, hüquqyaratma müəyyən edilmiş hüquqi prosedurlara və səlahiyyət qaydalarına əsaslanır ki, bu da onun rəsmi-təşkilati çərçivəsini müəyyən edir. Lakin institutun mahiyyəti hüquqi iradənin formalaşması və normativ məzmunun işlənməsi mərhələlərində də üzə çıxır. Milli qanunvericiliyimizdə də bu konseptual yanaşma öz əksini tapmışdır. Belə ki, “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununun II fəslində normativ aktların qəbuluna qədərki mərhələlər – normativ aktların hazırlanmasının planlaşdırılması, layihələrin hazırlanması, onlara dair rəylərin alınması və ekspertizaların (o cümlədən hüquqi, linqvistik, maliyyə və s.) keçirilməsi prosedurları imperativ şəkildə təsbit edilmişdir [6]. Bu hüquqi çərçivə sübut edir ki, qanunverici özü də hüquqyaratmanı anidən baş verən qərarvermə anı kimi deyil, əksinə, ciddi intellektual-analitik axtarışlar tələb edən mürəkkəb mexanizm kimi qəbul edir.

Hüquqyaratma anlayışının izahında struktur və iyerarxik müxtəliflik də mühüm yer tutur. Hüquqyaratma müxtəlif idarəetmə səviyyələrində həyata keçirilir və bu prosesdə iştirak edən subyektlər səlahiyyət dairəsinə və hüquqi statusuna görə bir-birindən fərqlənir. Eyni zamanda yaradılan normativ göstərişlər hüquqi qüvvəsinə və tətbiq miqyasına görə müxtəlif xarakter daşıyır. Bu iyerarxik müxtəliflik şəraitində hüquqyaratma fəaliyyətinin ən mühüm vəzifələrindən biri normativ aktlar arasında yaranan biləcək kolliziyaların qarşısını almaq və hüquq sisteminin daxili vahidliyini qorumaqdır. Eyni zamanda normativ materialın tətbiqinin müşahidəsi və qiymətləndirilməsi aparılır, tətbiq təcrübəsi əsasında normativ bazanın yenilənməsi üçün hüquqi vasitələrdən istifadə edilir. Məhz bu mərhələdə gələcək hüquqyaratma fəaliyyətinin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində ali məhkəmə instansiyalarının təcrübəsinin ümumiləşdirilməsinə dair qərarların, xüsusən də qanunvericilikdəki boşluqları üzə çıxaran Plenum qərarlarının əvəzsiz rolu vardır. Bunun bariz nümunəsi kimi, sırf məhkəmə təcrübəsindəki ziddiyyətləri aradan qaldırmaq və hüquq tətbiqində vahidliyi təmin etməklə yanaşı, cinayət-prosessual qanunvericiliyin gələcək təkmilləşdirilməsi üçün mühüm analitik baza formalaşdıran Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Məhkəmə hökmü haqqında” 24 dekabr 2021-ci il tarixli Qərarını göstərmək olar [2]. Baxmayaraq ki, Azərbaycanın aid olduğu kontinental hüquq sistemində məhkəmə presedenti rəsmi hüquqyaratma mənbəyi sayılmır, Ali Məhkəmənin qanunvericiliyin tətbiqindəki boşluqları və ziddiyyətləri aşkar edən bu cür Plenum qərarları qanunverici subyektlər üçün mühüm analitik signal rolunu oynayır. Bu təcrübə mövcud normativ aktların təkmilləşdirilməsi və yeni ictimai münasibətlərə uyğunlaşdırılması üçün ən etibarlı empirik baza kimi çıxış edir. Bu, hüquqyaratma-

nın müxtəlif aspektlərinin qarşılıqlı əlaqədə formalaşdığını göstərir.

Məqsədə nail olmağın ölçüsü isə hüquqyaratmanın keyfiyyətidir. Hüquqyaratmanın keyfiyyəti təkcə prosedura riayət olunması ilə deyil, qəbul edilən normanın sosial adekvatlığı, daxili məntiqi bütövlüyü və hüquq sisteminə uyğunluğu ilə müəyyən olunur. Hüquqyaratma fəaliyyətinin bu mürəkkəb standartlara nə dərəcədə cavab verdiyini qiymətləndirmək və tənzimləmədəki qüsurları aradan qaldırmaq baxımından Konstitusiya ədalət mühakiməsi əvəzsiz indikator kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun öz fundamental qərarlarında, o cümlədən “Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 132.1.2 və 53-cü maddələrinin əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” 11 noyabr 2021-ci il tarixli Qərarında davamlı olaraq “hüquqi müəyyənlik” prinsipini vurğulayır [3]. Məhkəmə qeyd edir ki, hər bir qanunun və ya onun hər hansı bir müddəasının hüquqi müəyyənlik prinsipinə cavab verməsi vacibdir; bunun təmin edilməsi üçün hüquq normaları birmənalı və aydın olmalı, hüquq tətbiqədən hərəkətləri isə proqnozlaşdırıla bilən olmalıdır. Hüquq normasının məzmunundakı qeyri-müəyyənlik tətbiqetmədə məhdudiyyətsiz mülahizə üçün imkan yaratmaqla qanunun aliliyi prinsipini pozur. Eyni zamanda, hüquq doktrinasında qəbul edildiyi kimi, Konstitusiya Məhkəməsi Konstitusiya-ya zidd normaları qüvvədən salmaqla faktiki olaraq “neqativ qanunverici” qismində çıxış edir və yaranmış hüquqi boşluqları aradan qaldırmaq üçün səlahiyyətli orqanları yeni hüquqyaratma fəaliyyətinə yönəldir. Bu prosesin beynəlxalq müstəvidə də təsdiqi vardır. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) də öz qərarlarında dəfələrlə vurğulamışdır ki, hüququn aliliyi prinsipinin təməl daşı hüquqi müəyyənlik (legal certainty) və qanunun qabaqlayıcılığı (foreseeability of law) tələbidir. Məhkəməyə görə,

qanunlar təkcə rəsmi əsasa malik olmamalı, həm də aydın, əlçatan və proqnozlaşdırıla bilən olmalıdır. Bu baxımdan, AİHM-nin Azərbaycana qarşı qəbul etdiyi qərarlar, o cümlədən “Rəfiyev Azərbaycana qarşı” (“Rəfiyev v. Azerbaijan”, no. 81028/17, 8 iyul 2025-ci il) işi üzrə qərar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhkəmə bu qərarla daxili qanunvericiliyin aydın olmaması və tətbiqindəki ziddiyyətlərin insan hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxardığını bəyan etmişdir [1]. Beləliklə, hüquqyaratma həm hüquqi iradənin normativ formaya salınması mexanizmi, həm də hüquqi tənzimləmənin məzmununu müəyyən edən yaradıcı fəaliyyət kimi dəyərləndirilməlidir. Onun elmi tərifli maddi və prosessual komponentlərin vəhdətini, funksional təyinatını və dəyər əsaslarını birlikdə əks etdirdiyi halda metodoloji cəhətdən əsaslı və izah gücü yüksək olur. Yalnız bu halda hüquqyaratma hüquq sistemində formal aktların istehsalı deyil, normativ nizamın şüurlu və məsuliyyətli şəkildə qurulması prosesi kimi başa düşülə bilər. Müasir dövrdə hüquqyaratma prosesinin transformasiyası rəqəmsallaşma və məlumat əsaslı qərarvermə ilə sıx bağlıdır. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı hüquqyaratma fəaliyyətində analitik alətlərin, statistik məlumatların və proqnozlaşdırma modellərinin istifadəsini genişləndirmişdir. Bu isə hüquq normalarının hazırlanmasında subyektiv yanaşmaların azalmasına və daha əsaslandırılmış, sübuta əsaslanan (evidence-based) tənzimləmə modelinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Belə yanaşma hüquqyaratmanın keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, qəbul edilən normativ aktların effektivliyinin əvvəlcədən qiymətləndirilməsinə və mümkün risklərin minimallaşdırılmasına imkan yaradır [9].

III. Nəticə

Hüquqyaratmanın proaktiv modeli – yəni sosial dəyişiklikləri təkcə izləyən yox, qabaqlayan norma yaradıcılığı – müasir dövrdə dövlət idarəçiliyinin strateji üstünlüyünə çevrilmişdir; reaktiv hüquqyaratma isə qaçılmaz olaraq qa-

nunvericinin daim geridə qalmasına səbəb olur. Aparılan təhlil göstərir ki, mövcud doktrinal yanaşmalar hüquqyaratmanın müxtəlif aspektlərini əks etdirsə də, heç biri tək başına tam izah vermir. Ən ciddi çatışmazlıq məqsədlə vasitənin qarışdırılmasıdır – tənzimləmə əvəzinə norma yaratmanın mütləqləşdirilməsi. Təklif edilən tərifi bu problemi aradan qaldırır. Hüquqyaratmanın kon-

septual çərçivəsinin dəqiqləşdirilməsi normativ aktların keyfiyyətinin, hüquqi müəyyənliyin və sistem ardıcılığının yüksəldilməsi üçün vacibdir. Gələcək tədqiqatların istiqaməti – qabaqlayıcı (proaktiv) tənzimləmə modellərinin işlənməsi və rəqəmsal mühitdə hüquqyaratma prosedurlarının təkmilləşdirilməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Rafiyev v. Azerbaijan (Application no. 81028/17) işi üzrə 8 iyul 2025-ci il tarixli Qərarı.
2. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Məhkəmə hökmü haqqında” 24 dekabr 2021-ci il tarixli Qərarı.
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 132.1.2 və 53-cü maddələrinin əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” 11 noyabr 2021-ci il tarixli Qərarı.
4. Борисов А.С., Меркулов П.А. Правотворчество: теоретико-методологические основы. Москва: Юрлитинформ, – 2016.
5. Məlikova M. Hüquq nəzəriyyəsi: Dərslik. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş üçüncü nəşri. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019.
6. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2010-cu il tarixli 21-IVKQ nömrəli Konstitusiya Qanunu: [Elektron resurs] /URL: <https://e-qanun.az/framework/21300>
7. Дроздова А.М. Правотворчество как многоэтапный процесс формирования нормативных актов. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, – 2014.
8. OECD (2021). OECD Regulatory Policy Outlook 2021. OECD Publishing, Paris.
9. World Bank (2022). GovTech Maturity Index: The State of Public Sector Digital Transformation 2022. Washington, DC: World Bank.

Имамалиев Гусейн Гейрат оглу,

магистрант II курса по специальности «Теория и история государства и права»
кафедры теории и истории государства и права юридического факультета
Бакинского государственного университета

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ПРАВОТВОРЧЕСТВА: ДОКТРИНАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ПРИРОДА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются концептуальные основы правотворчества как сложного правового института. Несмотря на отсутствие законодательного определения в Конституционном законе Азербайджанской Республики «О нормативных правовых актах», автор систематизирует доктринальные подходы для раскрытия сущности правотворчества. Анализируются узкий (процедурный) и широкий (функциональный) подходы, выявляются их достоинства и недостатки, предлагается сбалансированное определение, объединяющее материальные и процессуальные компоненты.

Выделяются основные функции правотворчества: регулятивная, системообразующая и динамического обновления, а также вспомогательные функции. Особое внимание уделяется критерию легитимности правотвор-

чества: эффективность нормативных актов зависит не только от формальных полномочий, но и от социального признания, соответствия публичным интересам и основным правовым принципам. Исследование опирается на азербайджанскую правовую доктрину, национальное законодательство, решения Конституционного Суда и Верховного Суда Азербайджана, а также практику Европейского Суда по правам человека. Рассматривается влияние цифровизации и подхода, основанного на доказательствах, на трансформацию современного правотворческого процесса. В заключении обосновывается необходимость проактивной модели правотворчества, которая предвосхищает социальные изменения, обеспечивая правовую определённость, качество нормативных актов и системную согласованность.

Imamaliyev Huseyn Geyrat,

Second-year master's student, "Theory and History of State and Law" specialty, Department of Theory and History of State and Law, Faculty of Law, Baku State University

CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF THE LAW-MAKING PROCESS: DOCTRINAL APPROACHES AND INSTITUTIONAL NATURE

SUMMARY

The article examines the conceptual foundations of law-making as a complex legal institution. Despite the absence of a statutory definition in the Constitutional Law "On Normative Legal Acts" of the Republic of Azerbaijan, the study systematizes doctrinal approaches to reveal the essence of law-making. The author analyses narrow (procedural) and broad (functional) approaches, identifying their strengths and limitations, and proposes a balanced definition that integrates both substantive and procedural components.

The article highlights the core functions of law-making: regulatory, system-creating, and dynamic renewal, along with auxiliary functions. Special attention is paid to the legitimacy criteria of law-making, emphasizing that the effectiveness of normative acts depends not only on formal authority but also on social acceptance, alignment with public interests, and compliance with fundamental legal principles. The study draws on Azerbaijani legal doctrine, domestic legislation, decisions of the Constitutional Court and the Supreme Court of Azerbaijan, as well as the case law of the European Court of Human Rights. The article also explores the impact of digitalization and evidence-based approaches on the transformation of contemporary law-making processes. The conclusion advocates for a proactive model of law-making that anticipates social changes, ensuring legal certainty, quality of normative acts, and systemic coherence.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 03.03.2026

Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 14.04.2026

Çapa qəbul olunma tarixi: 16.04.2026

Səmədova Nərgiz Namiq qızı,

Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin Beynəlxalq ümumi hüquq kafedrasının

“Beynəlxalq iqtisadi hüquq” ixtisaslaşması üzrə II kurs magistrantı

E-mail: nargizsamedova2026@gmail.com

UOT 341.9:004.738.5

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.354>

BİRLƏŞMİŞ MİLLƏTLƏR TƏŞKİLATININ BEYNƏLXALQ TİCARƏT HÜQUQU ÜZRƏ KOMİSSİYASININ (UNCITRAL) FƏALİYYƏTİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ ELEKTRON KOMMERSİYANIN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Açar sözlər: elektron kommersiya, elektron sənəd, avtomatlaşdırılmış sistem, beynəlxalq müqavilə, Model Qanun.

Ключевые слова: электронная коммерция, электронный документ, автоматизированная система, международное соглашение, Модельный закон.

Keywords: electronic commerce, electronic document, automated system, international agreement, Model Law.

X əsrin 90-cı illərindən başlayaraq elm və texnologiyanın sürətlə inkişafı dövlətlər arasında iqtisadi münasibətlərin, xüsusilə də kommersiya, ticarət və onlarla bağlı digər münasibətlərin yeni formalarının meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir. Xüsusilə inkişaf tendensiyaları telekommunikasiya sahəsində, qlobal şəbəkələrdə və rabitə texnologiyalarında özünü göstərdiyi üçün, bu vasitələrlə həyata keçirilən

əməliyyatların beynəlxalq tənzimlənməsi zərurəti yaranmışdır. Beynəlxalq kommersiyanın yeni formalarının inkişaf etməsi və qarşılıqlı əməkdaşlıqla bağlı münasibətlərin tənzimlənmə zərurətinin meydana gəlməsi, beynəlxalq iqtisadi hüququn uyğunlaşdırılması ilə nəticələnmişdir ki, bu da özlüyündə beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti olmadan təsəvvür edilə bilməzdi. Elektron kommersiya ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanmış normativ baza ayrı-ayrı dövlətlərin milli qanunvericilik sistemləri üçün əsas hüquqi çərçivə olmuşdur. Bu gün bir çox dövlətlərin, həmçinin Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericilik sistemində də bu hüquqi çərçivələr əsasında elektron kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı ayrı-ayrı qanunlar qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində də bu istiqamətdə normativ hüquqi baza formalaşdırılmış və elektron kommersiyanın hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı elektron imza, elektron ticarət, rəqəmsal əməliyyatlar, elektron sənəd və digər elektron əməliyyatlarla bağlı

fəaliyyəti tənzim edən qanunvericilik aktları işlənib hazırlanmışdır. Bu qanunlardan elektron ticarətin təşkili və həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını, elektron ticarət haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyəti, onun iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini, müəyyən edən “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu [1], həmçinin elektron sənədin və elektron imzanın istifadəsini, elektron sənəd dövriyyəsində onların hüquqi və təşkilati əsaslarını və əlaqədar subyektlərin hüquqlarını müəyyən edən “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qeyd oluna bilər [2].

Dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərin elektron formada həyata keçirilməsi üzrə ilkin hüquqi bazanın formalaşması və milli qanunvericilik sistemlərinə bu sahədə uyğunlaşdırılmış normaların daxil edilməsi məhz beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Hazırda bu təşkilatların fəaliyyəti nəticəsində elektron və rəqəmsal mühitdə yeni normativ aktların işlənib hazırlanması, elektron kommersiya üzrə beynəlxalq qaydaların hazırlanması və dövlətlərin öz qanunvericilik sistemlərini bu çərçivə qanunlara uyğunlaşdırmaqla yeni qanunların qəbul edilməsi davam etməkdədir.

Beynəlxalq səviyyədə elektron kommersiya ilə bağlı hüquqi tənzimləmənin və beynəlxalq əməkdaşlığın müəyyən edilməsində əhəmiyyətli rolə malik olan təşkilatlar sırasında 1945-ci ildə yaradılmış BMT-nin fəaliyyətini qeyd etmək olar. BMT öz fəaliyyətini ayrı-ayrı orqanları vasitəsilə həyata keçirməkdədir. BMT-nin bu istiqamətdə fəaliyyəti üzrə Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyasının (UNCITRAL) fəaliyyəti xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. UNCITRAL beynəlxalq ticarət hüququ üzrə islahatlar sahəsində ixtisaslaşmış, əsas hüquqi orqan olaraq universal üzlüyə malik olan və fəaliyyətində beynəlxalq biznes qaydalarının modernləşdirilməsi və uyğunlaşdırılması üzrə əsas fəaliyyət gücünə sahib olan orqanlardan biridir [4].

UNCITRAL tərəfindən 1992-ci ildən etibarən elektron formada həyata keçirilən əməliyyatlar üçün hüquqi çərçivənin müəyyən edilməsi, elektron sənədlərin kağız ekvivalenti statusu ilə təmin edilməsi və bu sahədə qaydaların işlənilməsi ilə bağlı işlərə başlanılmışdır [3]. Elektron ticarət hüququnda ayrı-seçkiliyə yol verməmək, funksional ekvivalentlilik və texnoloji neytrallıq prinsipləri əsas götürülərək elektron vasitələrdən, informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə aparılan kommersiya əməliyyatlarının hüquqi tənzimlənməsi və bu sahədə hüquqi maneələrin aradan qaldırılması məqsədi ilə BMT Baş Assambleyası tərəfindən 1996-cı ildə UNCITRAL fəaliyyəti çərçivəsində “Elektron ticarət haqqında” Model Qanun qəbul edilmişdir [5]. Model Qanunda “İnformasiya sistemi”, “Məlumat mesajı”, “Elektron məlumat mübadiləsi (EDI)” kimi beynəlxalq elektron kommersiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı bir çox terminlərə anlayış verilmişdir. Qanunda “Məlumat mesajı” termininə elektron və ya oxşar vasitələrlə, həmçinin elektron məlumat mübadiləsi (EDI), teleqram, telekopiya və digər elektron rabitə vasitələri ilə yaradılan, saxlanılan, alınan və göndərilən məlumatlar kimi anlayış verilmişdir [6]. Model Qanun elektron kommersiya ilə bağlı hüquqi qaydalar müəyyən etməklə iştirakçı dövlətlərin milli qanunvericilik sistemlərində mövcud olan hüquqi maneələrin aradan qaldırması üçün, eyni zamanda ənənəvi formada kağız daşıyıcılarda həyata keçirilən kommersiya əməliyyatları ilə elektron formada həyata keçirilən əməliyyatlara bərabər münasibət göstərilməsi üçün vacib və əhəmiyyətli mənbə rolunu oynayır. Həmçinin qanunda öz əksini tapan prinsiplər beynəlxalq iqtisadi hüquqda elektron kommersiya ilə bağlı qaydaların tətbiq olunmasının təməl elementi kimi çıxış etmişdir.

Model Qanun çərçivəsində elektron kommersiya üçün əhəmiyyət kəsb edən müddəalardan başlıcası elektron məlumat mesajının hüquqi

etibarlılığı ilə bağlı qaydaların müəyyən edilməsidir. Qanunun II fəslində məlumat mesajlarının hüquqi tənzimlənməsi məsələsinə toxunulmuş və qeyd edilmişdir ki, sənədin məhz məlumat mesajı formasında, yəni elektron formada olması əsası gətirilərək onun hüquqi statusu ilə bağlı hər hansı bir maneə yaradıla bilməz, o, hüquqi qüvvəsi ilə bağlı, icrası və etibarlılığı ilə bağlı rədd edilə bilməz. Həmçinin qanunda elektron sənədlərin məhkəmə mübahisələrində sübut kimi dəyərləndirilməsi və nəzərə alınması ilə bağlı çərçivə qaydalar da müəyyən edilmişdir. Burada əlavə olaraq qeyd edilir ki, məhkəmə prosesində məlumat mesajının sübut qismində tətbiqindən yalnız onun elektron formada olması əsas gətirilərək imtina oluna bilməz, həmçinin onun sübut qismində dəyərləndirilməsi zamanı yaradılması, saxlanması, ötürülməsi və emalı ilə bağlı bütün əməliyyatların etibarlılığı, hansı mənbədən əldə olunması və digər əsaslı amillər nəzərə alınmalıdır.

Elektron sənəd dövriyyəsində mühüm yer tutan və texniki etibarlılıq meyarlarının müəyyən edilməsi üçün əsaslardan biri olan, BMT çərçivəsində elektron kommersiya ilə bağlı milli qanunvericilik sistemləri üçün əsas beynəlxalq mənbə kimi rəhbər qaydaları özündə birləşdirən elektron imza ilə bağlı Model Qanundur. UNCITRAL tərəfindən işlənib hazırlanmış və Baş Assambleya tərəfindən 2001-ci ildə qəbul edilmiş “Elektron imzalar haqqında” Model Qanun (MLES) [7] məhz bu meyarları özündə ehtiva edir. Bu qanun elektron imzaların etibarlılığının müəyyən edilməsi, onlara əl imzası ilə bərabər yanaşılması, bu sahədə elektron imzanın hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı müasir, ədalətli və uyğunlaşdırılmış qanunvericilik bazasının yaradılması, elektron vasitələrdən istifadə etməklə yaradılan sənədlərin etibarlılığı mövzusunda qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması, həmçinin texnologiyalara üstünlük verilmədən neytral yanaşma prinsipi əsas götürülməklə hüquqi çərçivənin

müəyyən edilməsi məqsədi ilə qəbul edilmişdir. Model Qanun ənənəvi sənədlərdə öz əksini tapan əl imzasının əvəzedicisi olaraq elektron identifikasiyanın əhəmiyyətini və həmçinin gələcəkdə iki forma arasında yarana biləcək ziddiyyətlərin həlli üçün hüquqi çərçivəni müəyyən edərək, UNCITRAL sənədləri üçün ortaq olan prinsiplərə əsaslanaraq beynəlxalq hüququn iştirakçıları üçün ortaq, ədalətli normativ bazanın formalaşdırılmasına xidmət edir. Model Qanun ayrı-ayrı dövlətlərin milli qanunvericilik sistemləri üçün başlıca çərçivə olmuş və onların elektron imza ilə bağlı hüquqi qaydalarının formalaşmasına şərait yaratmışdır. Qanunun 2-ci maddəsində “Sertifikat”, “elektron imza”, “məlumat mesajı”, “İmza sahibi” kimi milli qanunvericilik sistemləri üçün əhəmiyyətli olan terminlərə anlayış verilmişdir. 2-ci maddənin (a) yarımbəndində “Elektron imza” termininə anlayış verilmiş və onun məlumat mesajında olan, ona əlavə edilmiş və ya məntiqi olaraq əlaqəli olan, məlumat mesajı ilə əlaqədar imza atan şəxsi müəyyən etmək və məlumat mesajında olan məlumatlara imza atan şəxsin təsdiqini göstərmək üçün elektron formada olan məlumatlar olduğu qeyd edilmişdir [8]. Model Qanunda imza sahibinin davranışı, elektron imzanın etibarlılığı, elektron imzada hər hansı dəyişikliyin edilməsi, elektron imzanın dəstəklənməsi, elektron imza sahibinin nəzarəti, sertifikatlaşdırılma xidməti ilə bağlı müddəalar ayrı-ayrı maddələr üzrə tənzimlənməmişdir.

23 noyabr 2005-ci ildə BMT tərəfindən Beynəlxalq müqavilələrdə elektron kommunikasiyalardan istifadə haqqında Konvensiya qəbul edilmişdir (**Nyu-York, 2005**) [9]. Konvensiyada elektron kommunikasiya vasitələri ilə bağlanan müqavilələrin, ənənəvi kağız daşıyıcılarla ekvivalentliliyi əsas götürülərək, onların etibarlılığı və icra oluna bilməsinin təmin edilməsi, bu sahədə mövcud maneələrin aradan qaldırılması və prosesin asanlaşdırılması əsas məqsədlər kimi müəyyən edilmişdir. Konvensiyanın qəbul

edilməsinin mühüm cəhətlərindən biri də onun UNCITRAL tərəfindən hazırlanmış iki model qanuna – “Elektron ticarət haqqında” Model Qanuna və “Elektron imzalar haqqında” Model Qanuna əsaslanmasıdır. Konvensiyada bu qanunlarda qeyd edilən üç başlıca prinsip əsas götürülmüşdür. Həmçinin Konvensiya Model Qanunlarda nəzərdə tutulan bəzi müddəaların yenilənməsi və tamamlanmasına yönəlmişdir. Konvensiyanın 1-ci maddəsində onun hansı elektron kommunikasiya vasitələrinə tətbiq edildiyi, 2-ci maddəsində tətbiq dairəsindən çıxarılan müqavilələr, 9-cu maddəsində elektron sənədlərlə kağız daşıyıcıda hazırlanan sənədlər, eləcə də elektron identifikasiya ilə əl imzası arasında ekvivalentliyin təmin edilməsi məsələləri tənzimlənir. Konvensiyanın dövlətlər üçün əhəmiyyət kəsb edən müddəalarından biri də 3-cü maddəsidir. Bu maddəyə əsasən, müqavilə tərəflərinə Konvensiyanın müddəalarını dəyişdirməyə yalnız o halda icazə verilir ki, bu dəyişikliklər icazə verilən hədləri aşmasın və Konvensiyanın tətbiqini istisna etməsin.

UNCITRAL-ın beynəlxalq səviyyədə elektron kommersiya ilə bağlı fəaliyyəti bununla yekunlaşmamış və elektron sənəd dövriyyəsinin daha da təkmilləşdirilmiş formalarının tənzimlənməsi üzrə qaydalar müəyyən etmişdir. Məlum olduğu kimi, müasir dövrdə elektron formada köçürülmə imkanı olan, elektron sənəd dövriyyəsinə elektron formada ötürülə bilən sənədlər, məlumatlar və yazılar kommersiya münasibətlərinin mühüm elementini təşkil edir. Həm ölkə daxilində, həm də ölkələrarası elektron formada ötürülə bilən bu elementlərin hüquqi qüvvəsinin müəyyən edilməsi və qanuni istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı beynəlxalq səviyyədə tənzimlənmə zərurəti yaranmışdır.

2017-ci ildə UNCITRAL tərəfindən texnoloji neytrallıq prinsipinə və funksional ekvivalentlik yanaşmasına əsaslanaraq müxtəlif növ elektron formada ötürülə bilən sənədlər, məlumatlar

və yazılara tətbiq oluna bilən ümumi qaydalar müəyyən edən “Elektron ötürülə bilən qeydlər haqqında” Model Qanun qəbul edilmişdir [10]. Qanunda “Qeydlər” anlayışına təkcə sənədlər deyil, həmçinin məlumatlar və yazılar da aid edilmişdir. Qanunun I fəslində qanunun tətbiq dairəsi və ümumi prinsiplərə, II fəslində funksional ekvivalentlik prinsipinə, III fəslində qeydlərin istifadəsi ilə bağlı müddəalara, IV fəslində sərəhdələrarası tanınma ilə bağlı müddəalara həsr olunmuşdur. Qanun elektron ötürülə bilən qeydlərə ənənəvi qaydada hazırlanan sənədlərə və ya alətlərə funksional olaraq bərabər olan sənədlərin tətbiq olunması və həmçinin bu tip sənədlərin sahibinə öhdəliyin icrası ilə bağlı hüquqlar müəyyən edən, onun mülkiyyətini başqasına verməklə tələbin icraya yönəldilməsinə imkan verən kağız əsaslı sənəd kimi anlayış verilmişdir. Köçürülə bilən sənədlər kommersiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsində vacib alətlərdən hesab olunur və buraya veksellər, anbar qəbzələri, konosamentlər aid edilir. Onların mövcudluğu kommersiya əməliyyatlarının sürətli, asan, təhlükəsiz formada həyata keçirilməsinə və bununla bağlı avtomatlaşdırılmış sistemlərdən istifadə etməklə yeni kommersiya formalarının yaranmasına şərait yaratmışdır. Model Qanun həmçinin UNCITRAL mətnlərinin əsasını təşkil edən prinsiplərə əsaslanaraq elektron ötürülə bilən qeydlər üçün onların etibarlılıq şərtləri və hüquqi qüvvəsi ilə bağlı hüquqi çərçivə müəyyən edir.

UNCITRAL-ın beynəlxalq hüquqda elektron kommersiyanın tənzimlənməsi sahəsində növbəti mühüm fəaliyyəti isə 2024-cü ildə “Elektron ticarət haqqında” Model Qanuna (1996) və beynəlxalq müqavilələrdən “Elektron rabitədən istifadə haqqında” Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Konvensiyasına (2005) əsaslanaraq “Avtomatlaşdırılmış müqavilələr haqqında” Model Qanun qəbul edilməsi olmuşdur [11]. Qanun maşın–maşın əməliyyatlarının istifadəsi, elektron kommersiya əməliyyatları ilə bağlı “ağıllı

müqavilələrin tətbiqi”, avtomatlaşdırılmış sistemlərdən istifadənin təmin olunması, “süni intellekt” sistemlərinin tətbiqi ilə beynəlxalq kommersiya əməliyyatlarının asanlaşdırılması məqsədi ilə qəbul edilmiş və bu məsələlərlə bağlı qaydaları özündə ehtiva etmişdir. Model Qanunun “Təriflər” adlanan 1-ci maddəsinin (a) yarımbəndində “Avtomatlaşdırılmış sistem”-ə fiziki şəxsin zəruri nəzarəti və ya müdaxiləsi olmadan əməliyyatları keçirə bilən kompüter sistemi kimi anlayış verilmişdir [12].

Qanun milli qanunvericilik sistemləri üçün bu tip müqavilələrlə bağlı hüquqi maneələrin aradan qaldırılması məqsədi ilə beynəlxalq səviyyədə elektron kommersiya əməliyyatlarına dair qaydalar müəyyən edir. Avtomatlaşdırılmış müqavilələrin yaradılması, icrası və süni intellektin tətbiqi ilə bağlı onların qanuniliyi üzrə hüquqi çərçivəni formalaşdırır.

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının inkişaf etməsi, süni intellekt sistemlərinin müxtəlif əməliyyatların həyata keçirilməsində rolunun artması bu əməliyyatların həyata keçirilməsində insan iştirakının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olmuşdur. Bu hal, təbii olaraq avtomatlaşdırılmış sistemlər vasitəsilə həyata keçən elektron kommersiya əməliyyatlarına da təsir göstərmişdir. Nəticədə avtomatlaşdırılmış müqavilələrin etibarlılığının müəyyən edilməsi, müqavilə hüququ ilə bağlı qaydaların tətbiq olunması ilə bağlı suallar meydana çıxır. Model Qanun öz növbəsində bu problemlərin həlli ilə bağlı hüquqi çərçivə müəyyən edir. Burada diqqət yetirilməli məqam odur ki, Model Qanun avtomatlaşdırılmış müqavilələr üçün yeni müqavilə hüququnun tənzimlənməsi ilə bağlı müddəalar müəyyən etmir. O, mövcud müqavilə hüququ ilə bağlı qanunvericilik normalarının avtomatlaşdırılmış müqavilələrə tətbiq olunması üçün mövcud maneələrin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Model Qanun milli qanunvericilik sistemlərinə onların müqavilə hüququndan kənar

hər hansı avtomatlaşdırılmış sistemlə hazırlanan müqavilələr üçün müqavilə hüququ ilə bağlı yeni qayda müəyyən etmir və ya süni intellektdən istifadə ilə bağlı yeni hüquqi müddəalar nəzərdə tutmur. Qanun, elektron kommersiya iştirakçıları arasında müqavilə münasibətlərinə süni intellekt sistemlərinin və avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqinə əsaslanan, eyni zamanda həmin müqavilə hüququ normalarına zidd olmayan onların elektron formada həyata keçirilməsi ilə bağlı etibarlılıq və hüquqi statusları şərtlərini özündə birləşdirən çərçivə xarakterli hüquqi qaydalar müəyyən edir.

Beləliklə, beynəlxalq iqtisadi hüquqda elektron kommersiyanın hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı effektiv və dayanıqlı nəticənin əldə edilməsi üçün mühüm amillərdən biri UNCITRAL-ın fəaliyyəti çərçivəsində hazırlanan beynəlxalq normaların, model qanunların, tövsiyələrlə müəyyən edilən qayda və prinsiplərin milli qanunvericiliyə integrasiyasının gücləndirilməsidir. Eyni zamanda dövlətlərin bu aktları əsas hüquqi çərçivə kimi nəzərə alması, rəqəmsal və elektron əməliyyatlara uyğun hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi zəruridir. UNCITRAL fəaliyyəti isə bu sahədə qaydaların müəyyən edilməsi ilə kifayətlənmir; təşkilatın mühüm istiqamətlərindən biri inkişaf etməkdə olan ölkələrdə elektron kommersiya sahəsində beynəlxalq uyğunlaşmanın təmin edilməsi, iqtisadi integrasiyanın və əməkdaşlığın gücləndirilməsi, habelə təcrübə mübadiləsi vasitəsilə daha balanslı hüquqi mühitin formalaşdırılmasıdır.

Müasir dövrdə isə elektron kommersiyanın beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi sahəsində əsas problemlərdən biri UNCITRAL tərəfindən formalaşdırılan beynəlxalq hüquqi aktların hüquqi təbiəti ilə yanaşı, üzv dövlətlərin həmin aktların müddəalarını milli qanunvericiliyə nə dərəcədə və hansı sürətlə integrasiya etməsi məsələsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu (28 dekabr 2018-ci il tarixli əlavə və dəyişikliklərlə): [Elektron resurs]/<https://e-qanun.az/framework/10406>
2. “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu(05 dekabr 2023-cü il tarixli əlavə və dəyişikliklərlə): [Elektron resurs]/ <https://e-qanun.az/framework/5916>
3. Aleksy Kwilinski, Ruslan Volynets, Inna Berdnik, Mykhailo Holovko, Pavlo Berzin /Concept and legal regulation in modern economic conditions/Allied Business Academies-2019 Vol: 22 Issue: 2S: [Electronic resource]/URL: <https://www.abacademies.org/articles/ecommerce-concept-and-legal-regulation-in-modern-economic-conditions-8186.html>
4. United Nations Commission on International Trade Law//About UNCITRAL: [Electronic resource]/URL:<https://uncitral.un.org/en/about>
5. UNCITRAL Model Nations Commission on International Trade Law(UNCITRAL)//UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce [Electronic resource].URL:https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/modellaw/electronic_commerce
6. UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce with Guide to Enactment 1996 with additional article 5 bis as adopted in 1998//United Nations Digital Library System: [Electronic resource].URL: https://uncitral.un.org/sites/default/files/media-documents/uncitral/en/19-04970_ebook.pdf
7. UNCITRAL Model Law on Electronic Signatures(2001)//United Nations Commission on International Trade Law:[Electronic resource]/URL: https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/modellaw/electronic_signatures
8. UNCITRAL Model Law on Electronic Signatures with Guide to Enactment 2001/ United Nations Commission on International Trade Law: [Electronic resource]/URL: <https://uncitral.un.org/sites/default/files/media-documents/uncitral/en/ml-elecsig-e.pdf>
9. United Nations Commission on International Trade Law/United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts (New York, 2005): [Electronic resource]/URL: https://uncitral.un.org/sites/default/files/media-documents/uncitral/en/06-57452_ebook.pdf
10. UNCITRAL Model Law on Electronic Transferable Records (2017)// United Nations Commission on International Trade Law: [Electronic resource]/URL: https://uncitral.un.org/sites/default/files/mediadocuments/uncitral/en/mletr_ebook_e.pdf
11. UNCITRAL Model Law on Automated Contracting (2024) // United Nations Commission on International Trade Law: [Electronic resource]/URL: <https://uncitral.un.org/en/mlac>
12. UNCITRAL Model Law on Automated Contracting with Guide to Enactment// United Nations Commission on International Trade Law: [Electronic resource]/URL: <https://uncitral.un.org/sites/default/files/2424674e-mlautomatedcontracting-rev1-ebook.pdf>

Самадова Наргиз Намиг гызы,

магистрант II курса по специальности “Международное экономическое право”

кафедры международного общего права юридического факультета

Бакинского государственного университета

**МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ В РАМКАХ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОМИССИИ ОРГАНИЗАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ
ПО МЕЖДУНАРОДНОМУ ТОРГОВОМУ ПРАВУ (ЮНСИТРАЛ)**

РЕЗЮМЕ

Расширение электронной коммерции и связанных с ней цифровых торговых операций в глобальном масштабе привело к значительному прогрессу в формировании международными организациями международных право-

вых норм, касающихся электронной коммерции. Учитывая роль Комиссии ООН по международному торговому праву (ЮНСИТРАЛ) среди этих организаций, была изучена ее деятельность в этом направлении. В статье оценивается правовая сила электронных подписей, информационных сообщений, электронных документов и других электронных коммерческих операций с правовой точки зрения, а также анализируются важные и значимые статьи международных актов, принятых в рамках деятельности Комиссии Организации Объединенных Наций по международному торговому праву (ЮНСИТРАЛ) для регулирования электронной коммерции в национальных законодательных системах различных государств.

Samadova Nargiz Namig,

Second-year master's student, "International Economic Law" specialty,
Department of International General Law, Faculty of Law, Baku State University

**INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF ELECTRONIC COMMERCE WITHIN
THE FRAMEWORK OF THE ACTIVITIES OF THE UNITED NATIONS COMMISSION
ON INTERNATIONAL TRADE LAW (UNCITRAL)**

SUMMARY

The expansion of e-commerce and digital trade-related transactions in the global environment has led to significant progress in the formation of international legal rules related to e-commerce by international organizations. Considering the role of the UN Commission on International Trade Law (UNCITRAL) among these organizations, its activities in this direction were examined. The article evaluates the legal force of electronic signatures, information messages, electronic documents, and other electronic commercial transactions from a legal perspective, and analyzes the important and significant articles of international acts adopted for the international legal regulation of electronic commerce within the framework of the activities of the United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL) for the national legislative systems of various states.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 06.04.2026

Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 15.04.2026

Çapa qəbul olunma tarixi: 17.04.2026

Sadigova Afet Shahin,

Baku State University, Faculty of Law, Department of Public International Law,

Master student of the specialization “International Economic Law” Second-year student

E-mail: sofiyevaafet@gmail.com

UDC 341.9:341.176:339.5

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.356>

ARTICLE XX OF GATT: A LEGAL COMPROMISE BETWEEN FREE TRADE AND SOVEREIGN INTERESTS

Açar sözlər: GATT, ÜTT, XX maddə, ümumi istisna, zəruri, suverenlik, öhdəliklər, liberallaşdırma.

Ключевые слова: ГАТТ, ВТО, Статья XX, общее исключение, необходимый, суверенитет, обязательства, либерализация.

Keywords: GATT, WTO, Article XX, general exceptions, necessity, sovereignty, obligations, liberalization.

The General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) 1994 establishes a free trade regime for all WTO Members and is based on fundamental principles such as MFN, national treatment, and the prohibition of the discriminatory application of quantitative restrictions [1, p. 82]. However, it is recognized that these liberalization rules may sometimes conflict with social and economic values such as public morals, health, the environment, national security, and economic development; therefore, Article XX of the GATT provides a legal framework to resolve these conflicts through general exceptions [5].

The general exception provisions do not, in essence, alter the core obligations under the GATT; they serve only as a defense mechanism to protect a measure that has already been determined to be inconsistent with GATT obligations

in certain circumstances, and the burden of asserting and proving this defense rests upon the state applying the measure [3].

In this regard, Article XX serves as the central legal instrument for reconciling the rules of trade liberalization with values such as public morals, human-animal-plant life and health, the conservation of exhaustible natural resources, the enforcement of domestic laws, balance of payments, economic development, and national security [6].

Structurally, Article XX consists of two parts: first, an introductory paragraph known as the «chapeau,» followed by specific categories of exceptions in the form of subparagraphs (a)–(j), and these subparagraphs constitute a limited and closed list [6, p. 7784]. At the subparagraph level, each exception identifies a specific legitimate policy objective (for example, the protection of public morals or the conservation of exhaustible natural resources) and requires a legal «nexus» between the measure and that objective through connectivity requirements such as «necessary» or «relating to» [2, p.178].

The chapeau, in turn, becomes an overarching supervisory norm that filters out the abuse of the general exception mechanism by requiring that measures adopted for these listed legitimate purposes are not applied in a manner that constitutes «arbitrary or unjustifiable discrimination

between countries where the same conditions prevail, or a disguised restriction on international trade» [6, p.7785].

A state invoking Article XX must first, in the initial stage, prove that the measure falls within the scope of one of the subparagraphs (a)–(j)—that is, it makes a real and reasonable contribution to the protection of the specified social or economic value [6, p.7786]. In the subsequent stage, the state must demonstrate that this measure, in its actual application, does not create arbitrary and unjustifiable discrimination between countries in the same conditions and does not have a purpose of disguised protectionism; this is the primary function of the chapeau.

The «necessary» requirement has been specifically developed in the jurisprudence of the Appellate Body, and the *Korea – Various Measures on Beef* case is the main point of reference in this regard [4]. In that case, the Appellate Body stated that «necessity» must be determined based on a «weighing and balancing» of several factors, such as the extent to which the measure contributes to the objective of the law or regulation in question, the importance of the protected values, and the measure's impact on exports or imports [8]. Within this balancing framework, the tribunal examines whether there is an alternative measure—either WTO-consistent or less WTO-inconsistent—that the member in question could «reasonably be expected to employ»; if such an alternative exists, a more trade-restrictive or more inconsistent measure is not considered «necessary» [2, p.182].

Precisely due to the requirements of the chapeau, there have been cases where measures adopted for legitimate objectives were justified under an Article XX subparagraph but failed to receive legal protection due to their manner of application [3]. In the *US – Gasoline* case, although the United States was found to be fundamentally justified in applying environmental

standards to gasoline to protect air quality, it was concluded that these standards created unjustifiable discrimination against gasoline from Venezuela and certain other countries [9]. In the *US – Shrimp* case, the objective of protecting sea turtles was considered legitimate; however, the rigid and inflexible application of the US measures regarding shrimp imports from India, Malaysia, Pakistan, and Thailand was evaluated as arbitrary discrimination between countries where the same conditions prevail [10].

Following the same line of reasoning in the *US – Gambling* and *Brazil – Retreaded Tyres* cases, while the legal legitimacy of public morals and public health objectives was recognized, the courts strictly scrutinized whether differential treatment and exceptions in the application of the measures created risks of discrimination or disguised protectionism [5].

The interpretation of Article XX has not remained static over time; rather, it has developed based on an «evolutionary approach,» which is particularly evident in the interpretation of general terms such as «public morals,» «exhaustible natural resources,» and «human life and health.» [3] In the *US – Shrimp* case, the Appellate Body criticized the panel for interpreting the phrase «exhaustible natural resources» in a narrow and static manner and emphasized that this term is «evolutionary by definition» and, taking into account the development of modern international environmental law, must encompass both living and non-living natural resources [10]. At the same time, in disputes such as the *US – Gambling* and *China – Certain Publications and Audiovisual Products* cases, a dynamic content was given to the concept of «public morals» by noting that it is a variable and context-dependent category shaped by the prevailing social, cultural, ethical, and religious values of each member [4].

As a result of these interpretative approaches, GATT Article XX provides a certain «green

light» to environmental and public health-oriented measures and allows states to legally implement trade restrictions they deem necessary to protect their natural resources, ecosystems, and domestic markets [5]. Article XX demonstrates that free trade rules are not absolute; when values such as environmental protection and the preservation of human, animal, and plant health so require, states may prioritize these values, provided that the adopted measures do not become a means of arbitrary or disguised circumvention of GATT obligations [4].

In a broader context, Article XX creates an exceptional space within the predictable and rules-based multilateral trading regime established by the WTO and serves to manage the tension between social values and trade liberalization [4].

According to the precedent established by the WTO Appellate Body, the requirement for a state to pass a two-tier test in order to justify a measure inconsistent with GATT obligations under Article XX ensures both a broad interpretation of social values and the prevention of protectionist intentions hidden behind these values [2, p.178].

Consequently, if a measure not only makes a real contribution to the protection of one of the specified values but also does not create arbitrary and unjustifiable discrimination between countries where the same conditions prevail and

lacks a motive of disguised protectionism, that state can maintain the measure even if it is inconsistent with GATT [3].

In subsequent years, GATT Article XX has served as a model for general exception clauses used not only in trade law but also in international investment law [7]. Following the same logic, a number of international investment agreements recognize the rights and protections of investors on one hand, while on the other, they include general exception clauses that—under certain conditions—exempt measures adopted in good faith for purposes such as public health, the environment, public order, and national security from treaty obligations; these clauses are, in most cases, an adapted version of the GATT Article XX model [7].

Such clauses typically consist of three main elements: a limited list of permissible policy objectives, a connectivity requirement expressed through formulas like «necessary» or «relating to» between the measure and that objective, and finally, a chapeau-style general filter mechanism prohibiting protectionist and arbitrarily applied measures; this structure has become the central legal technique for balancing free economic relations with social and environmental values in both trade and investment law [7].

List of used literature:

1. Ibragimov, Zh. I. (2023). Article XX of the GATT 1994 and WTO members: Sufficient freedom to define and pursue environmental policy objectives. *Acta Prosperitatis Journal* 14, 80–86.
2. Kaya, T. (2017). DTÖ anlaşmalarındaki yükümlülüklerden kaçınmaya olanak sağlayan istisna hükümleri. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(2), 169–192
3. Almahmoud, K. (2021). The problematic nature of public morals exception under Article XX(a) of the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT). *BILT Student Research Journal*.
4. Bartels, L. (2015). The chapeau of the general exceptions in the WTO GATT and GATS agreements: A reconstruction. *American Journal of International Law*, 109(1)
5. Harris, R., & Moon, G. (2015). GATT Article XX and human rights: What do we know from the first 20 years? *Melbourne Journal of International Law*, 16

6. Mansoor, S. I. U., & Chopra, M. (2020). Article XX of GATT: Territoriality of unilateral trade measure and sustainable development. *Ilkogretim Online – Elementary Education Online*, 19(4), 7784–7792.
7. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3687415
8. Korea – Measures Affecting Imports of Fresh, Chilled and Frozen Beef. (2000). Appellate Body Report, WT/DS161/AB/R, WT/DS169/AB/R. World Trade Organization.
9. United States – Standards for Reformulated and Conventional Gasoline. (1996). Appellate Body Report, WT/DS2/AB/R. World Trade Organization.
10. United States – Import Prohibition of Certain Shrimp and Shrimp Products. (1998). Appellate Body Report, WT/DS58/AB/R. World Trade Organization.

Sadiqova Afət Şahin qızı,
Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin
Beynəlxalq ümumi hüquq kafedrasının “Beynəlxalq iqtisadi hüquq”
ixtisaslaşması üzrə II kurs magistrantı

**GATT-IN XX MADDƏSİ: AZAD TİCARƏT VƏ SUVEREN
MARAQLAR ARASINDA HÜQUQİ KOMPROMİS**

XÜLASƏ

Bu məqalədə beynəlxalq ticarət rejimində iqtisadi liberallaşdırma ilə dövlətlərin suveren tənzimləmə maraqları arasındakı incə tarazlıq təhlil edilir. Məqalənin əsas qayəsi ondan ibarətdir ki, GATT-in XX maddəsi dövlətlərə ictimai mənəviyyatın, insan və heyvan sağlamlığının qorunması, habelə tükənən təbii sərvətlərin mühafizəsi kimi ali məqsədlər naminə azad ticarət öhdəliklərindən müvəqqəti kənara çıxma imkanı yaradır.

Həmçinin, vurğulanır ki, bu istisnaların tətbiqi mütləq deyil və iki mərhələli sınaq testinə tabedir: ilk növbədə müvafiq tədbir maddədə sadalanan spesifik bəndlərdən birinə uyğun gəlməli, daha sonra isə maddənin giriş hissəsindəki (Chapeau) şərtləri yerinə yetirməlidir. Tədqiqatda Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) presedent hüququna istinad edilərək göstərilir ki, əsas çətinlik dövlətin legitim daxili siyasətini «gizli proteksionizm»dən fərqləndirməkdir. Yekun olaraq, məqalə XX maddəni ticarət hüququnun «təhlükəsizlik klapanı» kimi xarakterizə edir və onun global ticarət sisteminin legitimliyini qorumaqdakı rolunu əsaslandırır.

Садыгова Афет Шахин гызы,
магистрант II курса по специализации «Международное экономическое право»
кафедры международного общего права юридического факультета
Бакинского государственного университета

**СТАТЬЯ XX ГАТТ: ПРАВОВОЙ КОМПРОМИСС МЕЖДУ СВОБОДНОЙ
ТОРГОВЛЕЙ И СУВЕРЕННЫМИ ИНТЕРЕСАМИ**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу одного из самых сложных механизмов в праве ВТО, который позволяет государствам-членам отступать от правил свободной торговли ради защиты ключевых общественных интересов. В работе рассматривается, как правовые рамки ГАТТ позволяют странам реализовывать меры по охране окружающей среды, защите здоровья населения и сохранению исчерпаемых природных ресурсов, не нарушая при этом целостность международной торговой системы.

Центральное место в анализе занимает «двухуровневый тест», выработанный практикой Апелляционного органа ВТО. Автор подробно разбирает необходимость соответствия ограничительных мер не только конкретным пунктам Статьи XX, но и её вводной части (*Chapeau*), которая служит барьером против произвольной дискриминации и скрытого протекционизма. В статье делается вывод, что Статья XX не является лазейкой для уклонения от обязательств, а представляет собой необходимый инструмент гибкости, позволяющий примирить глобальную экономическую интеграцию с социальными и экологическими приоритетами государств в условиях современного меняющегося мира.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 14.02.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 08.03.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 09.04.2026

Əlizadə Şahin Şakir oğlu,

Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq ümumi hüquq kafedrasının

“Beynəlxalq iqtisadi hüquq” ixtisaslaşması üzrə II kurs magistrantı

E-mail: elizadeshahin131@gmail.com

UOT 341.63:341.176:339.727

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.358>

İNVESTOR–DÖVLƏT ARBİTRAJINDA ŞƏFFAFLIĞIN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ STANDARTLARI VƏ SƏRMAYƏ CƏLBEDİCİLİYİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər. şəffaflıq, investor–dövlət arbitrajı, UNCITRAL, Mavriki Konvensiyası, ICSID, beynəlxalq investisiya hüququ, sərmayə cəlbədiciyi.

Ключевые слова: прозрачность, арбитраж между инвестором и государством, ЮНСИТРАЛ, Конвенция Маврикия, МЦУИС, международное инвестиционное право, инвестиционная привлекательность.

Keywords: transparency, investor–State arbitration, UNCITRAL, Mauritius Convention, ICSID, international investment law, investment attractiveness.

Giriş

Müasir dövrdə xarici sərmayənin cəlb edilməsi dövlətlərin iqtisadi strategiyasının əsas komponentlərindən biri olmaqda davam edir. Bununla belə, investorun qərarı təkcə vergi, gömrük və ya maliyyə güzəştlərindən asılı deyil. Hüquqi mühitin aydınlığı, sabitliyi və dövlət orqanlarının davranışının proqnozlaşdırıla bilməsi də ən azı həmin təşviqlər qədər əhəmiyyətlidir. Dünya Bankının 2021-ci il tədqiqatında göstərilir ki, şəffaf, proqnozlaşdırıla bilən və açıq tənzimləyici mühit xarici investisiyanın cəlb olunması və sax-

lanılması üçün həlledici amildir [14]. Eyni vaxtda UNCTAD-ın 2025-ci il Dünya İnvestisiya Hesabatı 2024-cü ildə qlobal birbaşa xarici investisiyanın, 11 faiz azaldığını qeyd edir ki, bu da investisiya üçün rəqabətdə hüquqi keyfiyyət və sabitlik meyarlarının rolunu daha da artırır [13].

Məsələnin əhəmiyyəti həm də ondan irəli gəlir ki, beynəlxalq investisiya rejimi hələ də böyük ölçüdə 1990-cı və 2000-ci illərdə bağlanmış, müdafiə standartları yetərincə dəqiqləşdirilməmiş və investor–dövlət arbitrajına geniş çıxış verən sazişlərlə xarakterizə olunur [10]. Belə şəraitdə şəffaflığın təmin edilməsi yalnız “yaxşı idarəetmə” məsələsi deyil, həm də investisiya münasibətlərində legitimlik, hesabatlılıq və dövlət marağının qorunması məsələsidir. Xüsusilə investor–dövlət arbitrajı sahəsində dövlət büdcəsi, tənzimləmə səlahiyyəti, enerji, ətraf mühit və sosial xidmətlər kimi sahələrə təsir edən mübahisələr qapalı prosedurlar çərçivəsində həll edildikdə, investisiya mühitinin ictimai maraqlarla uzlaşması zəifləyir.

Məqalənin məqsədi sərmayələrin cəlb edilməsində şəffaflığın təmin olunmasının beynəlxalq hüquqi əsaslarını sistemli şəkildə təhlil etmək, bu əsasların investor–dövlət arbitrajında necə formalaşdığını göstərməkdir. Həmçinin,

bəhs edilən standartların Azərbaycan üçün mümkün hüquqi nəticələrini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın vəzifələrinə şəffaflığın investisiya hüququnda anlayış və funksiyalarını müəyyən etmək, UNCITRAL Şəffaflıq Qaydaları və Mavriki Konvensiyasının hüquqi rolunu izah etmək, ICSID-in 2022-ci il qaydalarındakı yenilikləri qiymətləndirmək və nəticədə Azərbaycan üçün normativ və institusional tövsiyələr irəli sürmək daxildir.

1. Sərmayələrin cəlb edilməsində şəffaflığın hüquqi mahiyyəti və funksiyaları

İnvestisiya münasibətlərində şəffaflıq anlayışı geniş məzmunu malikdir. O, yalnız normativ aktların dərc edilməsi ilə məhdudlaşmır, investorun hüquq və vəzifələrini, investisiya təşviqlərinin verilmə meyarlarını, dövlət orqanlarının səlahiyyət hədlərini, inzibati prosedurların mərhələlərini və mübahisələrin həlli mexanizmlərini öncədən anlaşılan və yoxlanıla bilən şəkildə müəyyən etməyi nəzərdə tutur. Bu mənada şəffaflıq hüquqi müəyyənliyin, qanuni gözləntilərin və dövlət fəaliyyətinin hesabatlılığının institusional davamı kimi çıxış edir. Dünya Bankının qeyd etdiyi kimi, hüquqi və tənzimləyici mühitin keyfiyyətindəki yaxşılaşma daha yüksək investisiya axınları ilə əlaqələndirilir [14].

Şəffaflıq kateqoriyası investisiya hüququnda iki əsas meyar ilə fərqləndirilə bilər. Birinci meyar kimi “ex ante” xarakter qeyd edilir və sərmayə qərarı verilməzdən əvvəl mövcud olan normativ-institusional mühiti əhatə edir. Burada investisiya qanunvericiliyinin açıq və əlçatan olması, lisenziyalasdırma və qeydiyyat prosedurlarının əvvəlcədən elan edilməsi, təşviq mexanizmlərinin ayrı-seçkilikdən uzaq meyarlarla idarə olunması, inzibati qərarların əsaslandırılması və effektiv müdafiə vasitələrinin mövcudluğu daxildir. İkinci meyar olaraq “ex post” xarakter daşıyır və investor–dövlət mübahisələri yarandıqdan sonra tətbiq olunan prosedur şəffaflığını ifadə edir. Bu mərhələdə iddia barədə məlumatın açıqlan-

ması, dinləmələrin müşahidə edilməsi, proses sənədlərinin və qərarların yayımlanması, habelə üçüncü şəxslərin məhdud çərçivədə iştirak imkanları mühüm rol oynayır.

Beynəlxalq hüquqda şəffaflığın hüquqi əsası yalnız bir mənbədən formalaşmır. Bu əsas, bir tərəfdən, sərt hüquq (hard law) xarakterli qaydalar – UNCITRAL Şəffaflıq Qaydaları, Mavriki Konvensiyası və ICSID-in prosedur qaydaları vasitəsilə, digər tərəfdən isə siyasət yönümlü, lakin hüquqi islahatlara istiqamət verən sənədlərdir. Nümunə kimi UNCTAD-ın Davamlı İnkişaf üçün İnvestisiya Siyasəti Çərçivəsi və OECD-nin “FDI Qualities Policy Toolkit”-i göstərmək olar. [5; 12]. UNCTAD yeni nəsil investisiya siyasətlərinin dövlətin tənzimləmə hüququ ilə investorun müdafiəsi arasında tarazlıq yaratmalı olduğunu vurğulayır [12]. Bu tarazlığın reallaşması isə şəffaflıq olmadan mümkün deyildir. Çünki məhz şəffaflıq hansı müdafiənin hansı ictimai məqsədlə məhdudlaşdırıldığını görünən edir.

Beləliklə, sərmayələrin cəlb edilməsində şəffaflıq təkə inzibati texnika deyil, investisiya hüququnun əsas prinsiplərindən biri kimi çıxış edir. O, investisiya axınlarının artımını birbaşa “zəmanət” altına almasa da investor riskini azaltmaqla qərarvermə mühitini rasionallaşdırır. Bununla da dövlətin bu sahədə olan etibarlılığı yüksəlmiş olur. Məhz buna görə beynəlxalq investisiya hüququnda şəffaflığın prosedur mexanizmləri ilə normativ standartlar arasında əlaqə nəzəri deyil, praktiki nəticələr doğuran hüquqi əlaqədir.

2. UNCITRAL Şəffaflıq Qaydaları və Mavriki Konvensiyası beynəlxalq hüquqi baza kimi

İnvestor–dövlət arbitrajında şəffaflığın ən ardıcıl və sistemli beynəlxalq hüquqi modeli UNCITRAL çərçivəsində formalaşmışdır. Qeyd edilən qaydalar 1 aprel 2014-cü ildən qüvvədə olmaqla investor–dövlət arbitrajında ictimaiy-

yətə çıxışı təmin edən prosedur qaydalar toplusu rolunu oynayır [8]. Qaydalar qüvvəyə minməyi tarixdən etibarən bağlanmış investisiya sazişlərindən irəli gələn və UNCITRAL Arbitraj Qaydaları üzrə başladılan arbitrajlara, tərəflər başqa cür razılaşmadıqca, avtomatik tətbiq edilir [8]. Bu tarixdən əvvəlki sazişlərə isə bu qaydalar yalnız müvafiq saziş tərəflərinin və ya konkret mübahisə tərəflərinin razılığı olduqda tətbiq olunur [8].

UNCITRAL yanaşmasının üstünlüyü ondadır ki, o, investor–dövlət arbitrajını sırf özəl kommersiya mübahisəsi kimi deyil, mühüm ictimai maraq doğuran hüquqi münasibət kimi qiymətləndirir. Şəffaflıq Qaydaları işin mövcudluğu, tərəflər, hüquqi əsas və prosesin mühüm sənədləri barədə məlumatların ictimaiyyət üçün əlçatan olmasına imkan yaradır. Həmçinin, məxfi və qorunan məlumatların mühafizəsi üçün istisnalar nəzərdə tutur. Bu yanaşma arbitrajın effektiv roluna xələl gətirmədən, onun üzərində ictimai nəzarətin minimum çərçivəsini yaradır. Qaydalar əsasında yaradılmış Şəffaflıq Reyestri “treaty-based” – müqavilə əsaslı mübahisələr üzrə məlumat və sənədlərin yayımlandığı mərkəzi repozitar funksiyasını yerinə yetirir [7].

Lakin beynəlxalq investisiya sazişlərinin böyük hissəsi 2014-cü ildən əvvəl bağlandığı üçün yalnız Qaydaların gələcək müqavilələrə avtomatik tətbiqi kifayət etmirdi. Bu ehtiyacdən çıxış edərək BMT Baş Assambleyası səviyyəsində 10 dekabr 2014-cü ildə “Treaty-based Investor-State Arbitration” üzrə şəffaflıq haqqında Konvensiya – Mavriki Konvensiyası qəbul edilmişdir. Adıçəkilən Konvensiyanın 18 oktyabr 2017-ci ildə qüvvəyə minməsi 1 aprel 2014-cü ildən əvvəl bağlanmış investisiya sazişlərinə münasibətdə Şəffaflıq Qaydalarının tətbiqi üçün çevik və mərkəzləşdirilmiş mexanizmin təməlini qoymuşdur. Konvensiyanın əsas normativ üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, yalnız UNCITRAL Arbitraj Qaydaları ilə məhdudlaşmamaqla yanaşı,

arbitrajın hansı prosedur qaydalar üzrə aparılması Konvensiyanın tətbiqinə maneə yaratmır [9].

Mavriki Konvensiyası tərəflərə rezervasiya etmək imkanı versə də, bu institut onun funksional mahiyyətini zəiflətmir. Əksinə, rezervasiya mexanizmi müxtəlif dövlətlərin suveren seçimlərini nəzərə almaqla çoxtərəfli şəffaflıq standartının qəbulunu asanlaşdırır. Konvensiyanın 2-ci maddəsi yalnız iki dövlətin birlikdə tərəf olduğu halları deyil, müəyyən hallarda cavabdeh dövlətin tərəf olması və investorun həmin mexanizmi qəbul etməsi modelini də nəzərə alır [9]. Bu, köhnə sazişlər sisteminin ikitərəfli müzakirələr edilmədən qismən “açılması” üçün hüquqi imkan yaradır.

2025-ci ilin sentyabrında Avropa İttifaqının (Aİ) Konvensiyanı təsdiq etməsi və bununla da 10-cu tərəf kimi qoşulması, şəffaflıq standartlarının siyasi və institusional legitimliyinin genişləndiyinin göstəricisidir. Bununla belə, tərəflərin sayının hələ də məhdud qalması beynəlxalq investisiya arbitrajında tam universal şəffaflıq rejiminin formalaşmadığını göstərir. Deməli, Mavriki Konvensiyası yalnız mətn səviyyəsində deyil, onun qəbuluna siyasi hazırlıq baxımından da mərhələli islahat aləti kimi qiymətləndirilməlidir.

3. ICSID-in 2022-ci il Qaydalarında şəffaflıq standartlarının inkişafı

Investor–dövlət arbitrajı praktikasında ən çox istifadə olunan forumlardan biri olan ICSID-də 2022-ci ildə aparılmış islahatlar şəffaflıq gündəliyinin yeni mərhələyə keçdiyini göstərir. ICSID-in yenilənmiş Qaydaları və Qaydalar Topusu 1 iyul 2022-ci ildən qüvvədədir [4]. Rəsmi izahlarda qeyd olunur ki, bu dəyişikliklərin əsas məqsədlərindən biri prosedurları sadələşdirmək və eyni zamanda işlərin aparılması və nəticələri üzrə ictimai şəffaflığı artırmaq olmuşdur [4].

İstinad edilən qaydaların 10-cu fəslə şəffaflıqla bağlı əsas mexanizmləri sistemli şəkildə tənzimləyir. Arbitraj Qaydasının 62-ci maddə-

sinə əsasən, tərəflərin razılığı olduqda mübahisəyə dair qərarlar və ləğv üzrə qərardadlar dərc edilir. Tərəflərdən heç biri buna dair rəsmi bildiriş aldıqdan sonra 60 gün ərzində yazılı etiraz etmədikdə razılıq prezumpsiyası tətbiq olunur [2]. Tərəflər tam mətni və ya birgə redaktə olunmuş mətni dərc etməyə razılaşa bilər. Əgər belə razılıq yoxdursa, ICSID həmin sənədlərdən çıxarışlar dərc edir [2]. Bu mexanizm əvvəlki, daha qapalı praktika ilə müqayisədə şəffaflığın neytral rejimə yaxınlaşdırılması deməkdir.

Arbitraj Qaydasının 63-cü maddəsi prosesual qərar və sərəncamların dərc edilməsini, 65-ci maddə isə dinləmələrin müşahidə olunmasını nəzərdə tutur. Xüsusilə 65-ci maddəyə görə tribunal, tərəflərdən biri etiraz etmədikcə, 3-cü tərəflərin prosesi müşahidə etməsinə imkan verməlidir [2]. ICSID-in rəsmi izahına əsasən, bu müşahidə veb-yayım, video bağlantı və ya fiziki iştirak formasında həyata keçirilə bilər. Tərəflərdən birinin müraciəti olduqda və digər tərəf etiraz etmədikdə dinləmələrin səs və video yazıları, yaxud stenoqramları da yayımlana bilər [3]. Eyni zamanda tribunal açıq dinləmələr zamanı məxfi və qorunan məlumatların açıqlanmasının qarşısını almaq üçün prosedur qaydaları müəyyən etməlidir [3].

Şəffaflıqla əlaqədar digər mühüm yenilik qeyri-mübahisə tərəflərinin (non-disputing parties) yazılı təqdimatlar verməsi imkanının qorunmasıdır. ICSID Arbitraj Qaydasının 67-ci maddəsi tribunalın bu cür təqdimatlara icazə verib-verməməsini, onların mübahisənin predmetinə aidliyi və tribunala əlavə perspektiv gətirməsi kimi meyarlar əsasında qiymətləndirməsini nəzərdə tutur [2]. Bu mexanizm investisiya arbitrajının ictimai təsirini nəzərə alan açıq prosedur modelinin tərkib hissəsidir. Beləliklə, ICSID sistemi şəffaflığı mütləq aşkarlıq kimi deyil, ictimaiyyətin məlumat alma hüququ ilə dövlətin, investorun və üçüncü şəxslərin qorunan maraqları arasında balans kimi qəbul edir.

UNCITRAL modeli ilə müqayisədə ICSID yanaşması müəyyən məsələlərdə tərəflərin etiraz imkanını daha geniş saxlayır. Buna baxmayaraq, 2022-ci il islahatı göstərir ki, investor-dövlət arbitrajında tam məxfilik artıq dominant normativ yanaşma deyil. Əksinə, hüquqi tendensiya “idarə olunan açıqlıq” modelinə yönəlir. Bu modeldə qərarların, dinləmələrin və əsas proses məlumatlarının mümkün qədər görünən edilməsi legitimlik və institusional etibar üçün zəruri hesab olunur.

4. Azərbaycan üçün hüquqi nəticələr və tətbiq istiqamətləri

Azərbaycanın xarici sərmayələrin cəlbi sahəsində normativ bazası təkcə daxili qanunvericiliklə deyil, geniş investisiya sazişləri şəbəkəsi ilə də xarakterizə olunur. UNCTAD-ın İkitərəfli İnvestisiya Müqavilələrinin (İİM) bazası Azərbaycanın çoxsaylı ikitərəfli investisiya sazişlərinin iştirakçısı olduğunu göstərir [11]. Bu sazişlərin mühüm hissəsi 1990-cı və 2000-ci illərdə bağlandığından, onların bir qismində müasir şəffaflıq standartları birbaşa əks olunmaya bilər [10; 11]. Məhz buna görə Azərbaycan üçün şəffaflığın təmin edilməsi məsələsi yalnız yeni müqavilələr üzrə deyil, mövcud saziş portfelinin yenidən qiymətləndirilməsi prizmasından da baxılmalıdır.

Daxili hüquqi mühit baxımından “Arbitraj haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbulu mühüm mərhələ təşkil edir. Qanun arbitraj sazişi, arbitraj məhkəmələrinin və daimi arbitraj təşkilatlarının təşkili və fəaliyyəti, arbitraj icraatının aparılması, habelə arbitraj qərarlarının tanınması və icrası qaydalarını tənzimləyir [1]. Bu islahat biznes mühitinin və alternativ mübahisə həlli infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi baxımından mühüm olsa da, investisiya mühitinin dayanıqlığı üçün dövlətin investisiya qərarları üzrə şəffaflıq və ardıcıl məlumatlandırma siyasətinin təmin edilməsi zəruridir.

Birinci istiqamət kimi, Azərbaycanın mövcud investisiya sazişləri üzrə inventarlaşdırılması apa-

rılması məqsədəuyğun görünür. Bu inventarlaşdırma sazişlər imzalanma dövrünə, mübahisələrin həlli modelinə, açıqlama öhdəliklərinə, üçüncü şəxslərin iştirak imkanına və dövlətin tənzimləmə hüququnun necə formalaşdırıldığına görə qruplaşdırılmalıdır. Belə sistemləşdirmə hansı sazişlərin interpretativ bəyanatlar vasitəsilə, hansılarının isə danışıqlar yolu ilə yenilənməli olduğunu müəyyən etməyə kömək edir. UNCTAD-ın 2026-cı il sənədində son beş ildə bağlanmış investisiya sazişlərində prosedur təkmilləşdirmələrinin payının artması məhz bu cür hədəfli yenilənmələrin zəruriliyini göstərir [10].

İkinci istiqamət kimi Mavriki Konvensiyasına qoşulmanın hüquqi və siyasi səmərəliliyi ayrıca qiymətləndirilməlidir. Konvensiya 2014-cü ildən əvvəl bağlanmış sazişlərə şəffaflıq standartlarını bir-bir müzakirələrə ehtiyac duymadan tətbiq etmək üçün səmərəli mexanizm təqdim edir [9]. Azərbaycan üçün belə addım, xüsusən enerji, infrastruktur və dövlət tənzimləməsi ilə bağlı potensial mübahisələrdə prosedur legitimliyi artırmaq baxımından əhəmiyyətli ola bilər. Eyni zamanda rezervasiya mexanizmi vasitəsilə həssas sahələr üzrə diferensiasiya aparmaq mümkündür [9].

Üçüncü istiqamət isə investisiyanın təşviqi sahəsində inzibati şəffaflığın dərinləşdirilməsi ilə bağlıdır. İnvestisiya təşviqləri, dövlət dəstəyi və fərdi inzibati qərarlar barədə minimum açıqlama standartları hazırlanmalıdır. Tətbiq meyarları, müraciət müddətləri, qiymətləndirmə kriteriyaları, qərarın əsaslandırılması və anonimləşdirilmiş statistik nəticələr müntəzəm qaydada dərc edilməlidir. Belə standartlar investor üçün “hüquqi signal” funksiyası daşıyır və arbitrajadək mərhələdə etimadı artırır. Dünya Bankının vurğuladığı proqnozlaşdırıla bilən hüquqi mühit məhz bu cür açıqlama infrastrukturunu tələb edir [14].

Dördüncü istiqamət kimi, dövlətin və ya dövlət qurumlarının iştirak etdiyi müqavilə əsaslı

mübahisələr barədə qeyri-məxfi məlumatların sistemli dərc olunması tövsiyə edilə bilər. Mübahisənin adı, tətbiq olunan saziş, işin mərhələsi, dərc olunmuş qərarlar və məxfilik səbəbləri haqqında məlumatların vahid elektron resursda yerləşdirilməsi həm elmi təhlilə, həm də dövlət siyasətinin hesabatlılığına xidmət edir. Bu, investorlar üçün də dövlətin hüquqi davranış modelini anlamağa imkan verir. Lakin belə açıqlama rejimi kommersiya sirri, şəxsi məlumatlar və dövlət təhlükəsizliyi ilə bağlı istisnalarla tənzimlənməlidir. UNCITRAL və ICSID məhz belə balanslaşdırılmış yanaşmanı qəbul edir [2; 3; 9].

Nəticə

Aparılmış təhlil göstərir ki, sərmayələrin cəlb edilməsində şəffaflığın beynəlxalq hüquqi əsası çoxtəbəqəli xarakter daşıyır. Bir tərəfdən, UNCTAD, OECD və Dünya Bankı sənədləri şəffaf, proqnozlaşdırıla bilən və hesabatlı investisiya mühitinin investisiya axınları üçün zəruri institusional əsas olduğunu vurğulayır [5; 12; 14]. Digər tərəfdən, UNCITRAL Şəffaflıq Qaydaları, Mavriki Konvensiyası və ICSID-in 2022-ci il Qaydaları investor–dövlət arbitrajında açıqlığın konkret prosedur mexanizmlərini formalaşdırır [2; 8; 9]. Bu mexanizmlər beynəlxalq investisiya mübahisələrinin “tam məxfilik” modelindən “idarə olunan şəffaflıq” modelinə keçdiyini nümayiş etdirir.

Beləliklə, şəffaflıq sərmayə cəlb ediciliyinin yalnız reputasiya elementi deyil, hüquqi müəyyənlik və institusional etibar yaradan normativ göstəricisidir. Qeyd edilən praktikalar əsasında “stare decisis” prinsipinin, yəni arbitraj tribunallarının eyni və ya oxşar mübahisələrə dair vahid mövqeyinin formalaşmasına zəmin yaradır. Vahid arbitraj yanaşmasının mövcudluğu tərəflərə bu mübahisə həlli mexanizminə güvənməsinə əsas verməkdədir. Azərbaycan üçün prioritet istiqamətlər mövcud investisiya sazişlərinin şəffaflıq baxımından auditinin aparılması, Mavriki Kon-

vensiyasına qoşulmanın məqsəduyğunluğunun qiymətləndirilməsi, 2024-cü il arbitraj islahatının tətbiqinin şəffaf prosedur standartları ilə tamamlanması və investisiya təşviqləri üzrə açığ-lama mexanizmlərinin gücləndirilməsidir. Bu

yanaşma həm dövlətin tənzimləmə hüququnu qorumağa, həm də investorlar üçün daha inandırıcı və dayanıqlı hüquqi mühit yaratmağa xidmət edə bilər.

Cədvəl. Şəffaflıq standartlarının müqayisəli hüquqi xüsusiyyətləri

Mənbə	Əsas şəffaflıq mexanizmləri	Hüquqi nəticə
UNCITRAL Şəffaflıq Qaydaları	Mübahisə barədə ilkin məlumatların, əsas proses sənədlərinin və müəyyən dinləmə məlumatlarının açıqlanması və Şəffaflıq Reyestri vasitəsilə mərkəzləşdirilmiş dərc edilməsi.	İnvestor–dövlət arbitrajında açıqlığın prosedur standartını yaradır.
Mavriki Konvensiyası	1 aprel 2014-dən əvvəl bağlanmış investisiya sazişlərinə Şəffaflıq Qaydalarının tətbiqinə çoxtərəfli mexanizm verməklə rezervasiya (seçim) imkanını yaratmaqdadır.	Köhnənəsil BIT-lərin bütövlükdə yenidən danışıqlar aparılmadan qismən “açılması”na şərait yaradır.
ICSID 2022 Qaydaları	Mükafatların dərcində 60 günlük etiraz mexanizmi, açıq dinləmələrə müşahidə, stenogram və yazıların dərcinə imkan, məxfi məlumat üçün qoruyucu rejim.	Şəffaflığı forum-daxili inzibati standart səviyyəsinə qaldırır və legitimliyi artırır.

Elmi nəticə. Məqalədə əsaslandırılır ki, sərmayələrin cəlb edilməsində şəffaflıq beynəlxalq investisiya hüququnda yalnız inzibati prinsip deyil, “ex ante” və “ex post” komponentləri birləşdirən çoxtərəfli hüquqi standartdır.

Elmi yenilik. Şəffaflıq standartlarının sərmayə cəlb edilişinə təsiri UNCITRAL, Mavriki Konvensiyası və ICSID 2022-ci il Qaydaları kontekstində vahid müqayisəli model kimi

təqdim edilmiş, bu modelin Azərbaycan üçün tətbiq mexanizmləri göstərilmişdir.

Praktik əhəmiyyət. Məqalənin nəticələri investisiya sazişlərinin təkmilləşdirilməsi, arbitraj siyasətinin formalaşdırılması, dövlət orqanlarında açıqlama standartlarının müəyyən edilməsi və magistr dissertasiyasının nəzəri bazasının gücləndirilməsi üçün istifadə oluna bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının “Arbitraj haqqında” Qanunu, 25 yanvar 2024-cü il. URL: <https://president.az>, son müraciət tarixi – 17.03.2026.
2. ICSID. Chapter X: Publication, Access to Proceedings and Non-Disputing Party Submissions. URL: <https://icsid.worldbank.org>, son müraciət tarixi – 17.03.2026.
3. ICSID. Confidentiality and Transparency – ICSID Convention Arbitration (2022 Rules). URL: <https://icsid.worldbank.org>, son müraciət tarixi – 17.03.2026.
4. ICSID. ICSID Rules and Regulations Amendment. URL: <https://icsid.worldbank.org>, son müraciət tarixi – 17.03.2026.
5. OECD. FDI Qualities Policy Toolkit. Paris: OECD Publishing, 2022.
6. UNCITRAL. Status: United Nations Convention on Transparency in Treaty-based Investor-State Arbitration (New York, 2014). URL: <https://uncitral.un.org>, son müraciət tarixi – 17.03.2026.
7. UNCITRAL. Transparency Registry. URL: <https://uncitral.un.org>, son müraciət tarixi – 17.03.2026.

8. UNCITRAL. UNCITRAL Rules on Transparency in Treaty-based Investor-State Arbitration. URL: <https://uncitral.un.org>, son müraciət tarixi – 17.03.2026.
9. UNCITRAL. United Nations Convention on Transparency in Treaty-based Investor-State Arbitration (Mauritius Convention on Transparency). URL: <https://uncitral.un.org>, son müraciət tarixi – 17.03.2026.
10. UNCTAD. IIA Issues Note, No. 3, 2025: The Reform of International Investment Agreements – State of Play. Geneva: UNCTAD, 2025.
11. UNCTAD. International Investment Agreements Navigator: Azerbaijan. URL: <https://investmentpolicy.unctad.org>, son müraciət tarixi – 17.03.2026.
12. UNCTAD. Investment Policy Framework for Sustainable Development. Geneva: UNCTAD, 2015.
13. UNCTAD. World Investment Report 2025: International Investment in the Digital Economy. Geneva: UNCTAD, 2025.
14. World Bank. Investment Rules in Developing Countries: Trends and Approaches. Washington, D.C.: World Bank Group, 2021.

Ализаде Шахин Шакир оглу,
магистрант II курса по специализации «Международное экономическое право»
кафедры международного общего права юридического факультета
Бакинского государственного университета

**МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ СТАНДАРТЫ ПРОЗРАЧНОСТИ В АРБИТРАЖЕ
МЕЖДУ ИНВЕСТОРОМ И ГОСУДАРСТВОМ И ИХ ВЛИЯНИЕ
НА ИНВЕСТИЦИОННУЮ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬ**

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются международно-правовые основы обеспечения прозрачности при привлечении инвестиций через призму арбитража между инвестором и государством. На основе нормативно-правового анализа, сравнительно-правового метода и системного подхода исследуются Правила ЮНСИТРАЛ о прозрачности, Конвенция Маврикия, Правила МЦУИС 2022 года, а также современные программные документы ЮНКТАД, ОЭСР и Всемирного банка. Установлено, что прозрачность выступает не только процедурным механизмом, повышающим легитимность разрешения инвестиционных споров, но и правовой гарантией, создающей для иностранного инвестора правовую определенность, административную предсказуемость и институциональную надежность. Научный вывод состоит в том, что в современном международном инвестиционном праве прозрачность формируется как многоуровневый стандарт, объединяющий ex ante регуляторно-институциональные элементы и ex post компоненты разрешения споров. Научная новизна заключается в обосновании связи между стандартами прозрачности и инвестиционной привлекательностью в рамках единой концептуальной модели и в определении направлений применения этой модели для Азербайджана. Практическая значимость статьи состоит в том, что ее выводы могут быть использованы при совершенствовании инвестиционных соглашений, арбитражной политики и стандартов раскрытия информации в государственных органах.

Alizade Shahin Shakir,

Second-year master's student, "International Economic Law" specialty,
Department of International General Law, Baku State University

**INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS OF TRANSPARENCY
IN INVESTOR–STATE ARBITRATION AND THEIR IMPACT
ON INVESTMENT ATTRACTIVENESS**

SUMMARY

The article analyzes the international legal foundations for ensuring transparency in attracting investments through the prism of investor–State arbitration. Using normative legal analysis, the comparative legal method and a systemic approach, the study examines the UNCITRAL Rules on Transparency, the Mauritius Convention, the 2022 ICSID Rules, as well as contemporary policy documents of UNCTAD, OECD and the World Bank. It is established that transparency is not only a procedural mechanism that enhances the legitimacy of investment dispute settlement, but also a legal safeguard that creates legal certainty, administrative predictability and institutional credibility for foreign investors. The scientific conclusion is that, in modern international investment law, transparency is emerging as a multilayered standard combining ex ante regulatory and institutional elements with ex post dispute-settlement components. The novelty of the study lies in substantiating, within a unified conceptual model, the relationship between transparency standards and investment attractiveness, and in identifying directions for applying this model in Azerbaijan. The practical significance of the article is that its conclusions may be used for improving investment treaties, refining arbitration policy and developing disclosure standards in public authorities.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 23.03.2026

Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 16.04.2026

Çapa qəbul olunma tarixi: 22.04.2026

Vəliyeva Şəms Aslan qızı,

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin II kurs magistrantı

E-mail: shamsvaliyeva2002@gmail.com

UOT 341.44:341.24:343.9

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.362>

BEYNƏLXALQ XARAKTERLİ CİNAYƏTLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏDƏ DÖVLƏTLƏR ARASINDA ƏMƏKDAŞLIĞIN ƏSASLARI

Açar sözlər: *Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, beynəlxalq hüquqi yardım, əməkdaşlıq.*

Ключевые слова: *Международный уголовный суд, транснациональная организованная преступность, международная правовая помощь, сотрудничество.*

Keywords: *International Criminal Court, transnational organized crime, international legal assistance, cooperation.*

Giriş

Müasir dövrdə sürətlə dəyişən və qeyri-sabit beynəlxalq şəraitdə dövlətlərin rifahının və inkişafının təmin olunmasında beynəlxalq əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq əməkdaşlıq, dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında ictimai münasibətlərin müəyyən bir sahəsindəki məsələlərin birgə və razılaşdırılmış şəkildə həlli məqsədilə həyata keçirilən qarşılıqlı əlaqədir. Cinayətkarlığa qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq beynəlxalq münasibətlərin vacib bir sahəsi olmaqla, beynəlxalq hüquqi və daxili hüquqi qaydanı təmin edir və beynəlxalq və milli təhlükəsizliyi təşviq edir.

Cinayətkarlığa qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın əsas formaları aşağıdakılardır:

- cinayətkarlığa qarşı mübarizə tədbirlərinin əlaqələndirilməsi;
- beynəlxalq cinayətlərə və beynəlxalq xarakterli cinayətlərə qarşı mübarizəyə dair müqavilələrin bağlanması;
- cinayət işlərində hüquqi yardım; cinayət əməllərinin qarşısını almaq və cinayətkarları məsuliyyətə cəlb etmək üçün birgə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Cinayətkarlığın müxtəlif formaları mövcuddur. Son illərdə qaçaqmalçılıq geniş yayılmış və bunun bir neçə səbəbi vardır: dövlət sərhədlərindən keçmə prosedurunun sadələşdirilməsi, beynəlxalq münasibətlərin genişləndirilməsi, global integrasiya, xarici ticarət sahəsində dövlət inhisarlarının aradan qaldırılması və s. Bu gün qaçaqmalçılıq cəmiyyətə qarşı təhlükəli bir cinayətdir. Bu, beynəlxalq terrorizm üçün əlverişli imkan, narkotik və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, silah ticarəti, saxtakarlıq və mədəni sərvətlərin qanunsuz ixracı vasitəsidir. Qaçaqmalçılıq yüksək dərəcədə təşkilatlanma, texniki inkişaf və beynəlxalq əlaqələr ilə xarakterizə olunur [1, s. 33].

Cinayətkarlığa qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq

Cinayətkarlığa qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi zərurəti həm də kəmiyyət baxımından dəyişməsi, eləcə də ayrı-ayrı dövlətlərdə törədilən cinayətlərin ümumi kütləsində “transmilli cinayətlərin artması” ilə bağlıdır.

BMT cinayətlə mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın rəhbər orqandır. BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin məzmunundan belə aydın olur ki, bu təşkilat digər vəzifələrlə yanaşı, dövlətlər arasında beynəlxalq əməkdaşlığı təmin etməyə çağırılır. Bu vəzifənin icrası BMT Nizamnaməsinin 10-cu fəslinə uyğun olaraq BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasına həvalə edilmişdir. BMT-də məşvəratçı statusu olan qeyri-hökumət təşkilatları, habelə BMT ilə əməkdaşlıq edən müstəqil beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat olan INTERPOL cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın subyektləri sırasına daxildir.

Hazırda BMT və digər beynəlxalq hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə sahəsində səmərəli beynəlxalq əməkdaşlığın təşkili və həyata keçirilməsi üçün böyük səylər göstərir. Bu təşkilatlar milli və transmilli cinayətlərə qarşı daha səmərəli mübarizə məqsədilə hər bir ölkə tərəfindən istifadə oluna bilən geniş məlumat banklarına, tənzimləyici materiallara, kriminoloji və cinayət-hüquqi, cinayətsiyasi tədqiqat məlumatlarına malikdirlər.

Lakin bu təşkilatların fəaliyyəti cinayətkarlığa qarşı beynəlxalq mübarizəni tənzimləyən çoxsaylı normativ aktlarla çox ciddi şəkildə tənzimlənir [2, s. 23].

Normativ aktların qəbul edilməsi və ratifikasiyası əksər hallarda konkret dövlətlərin suveren səlahiyyətlərinə aid olduğundan, bu təşkilatların resursları və imkanları məhdud olur və onlar hər zaman effektiv fəaliyyət göstərə bilmirlər. Bun-

dan əlavə, həmin təşkilatlar bəzi hallarda ayrı-ayrı dövlətlərdən asılı vəziyyətdə ola bilirlər:

- dövlətlərin onların maliyyələşdirilməsində iştirakına görə;

- konkret dövlətin ərazisində yerləşmə faktoruna görə.

Hazırda cinayətkarlıqla mübarizə və asayişin qorunması, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq üç səviyyədə həyata keçirilir [1, s. 45]:

1) İkitərəfli səviyyədə əməkdaşlıq. Bu cür əməkdaşlıq iki dövlət arasında münasibətlərin xarakteri və maraqlarının daha dolğun nəzərə alınmasına imkan verir. Bu səviyyədə ən geniş yayılmış tədbirlər cinayət işləri üzrə hüquqi yardımın göstərilməsi, cinayətkarların ekstradisiyası, məhkumların cəzalarını vətəndaşı olduqları dövlətə çəkmək üçün göndərilməsidir.

2) Regional səviyyədə dövlətlərin əməkdaşlığı. Bu, bu dövlətlər arasında (məsələn, Avropa Şurası, APEC, MDB və s. üzv ölkələr arasında) münasibətlərin maraqları və xarakteri ilə bağlıdır.

3) Çoxtərəfli sazişlər (müqavilələr) çərçivəsində dövlətlər arasında əməkdaşlıq. Ayrı-ayrı cinayətlərə qarşı birgə mübarizə haqqında çoxtərəfli sazişlərin (müqavilələrin) əsas məzmunu tərəflər tərəfindən öz ərazisində bu əməllərin cinayət kimi tanınması və onların cəzasının qaçılmazlığının təmin edilməsidir.

Beynəlxalq cinayətlərə qarşı mübarizə dövlətlər arasında əməkdaşlığın çoxsaylı sahələrindən biridir. Bütün əməkdaşlıq kimi, o, beynəlxalq hüquqda tarixən formalaşmış onların ünsiyyətinin fundamental və ya ümumi prinsiplərinin vahid əsası əsasında inkişaf edir. Bu prinsiplər normativ olaraq iki böyük sənəd qrupunda müəyyən edilmişdir:

1) Cinayətkarlığa qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın ümumi prinsiplərini və vektorlarını təşkil edən beynəlxalq paktlar, sazişlər

və konvensiyalar. Bu mühitdə BMT-nin qəbul etdiyi sənədlər xüsusi yer tutur.

2) Cinayətkarlığa qarşı birgə mübarizədə dövlətlərin siyasət və təcrübələrini formalaşdıran müqavilələr.

Çoxtərəfli cinayət konvensiyalarının əksəriyyəti nəzərdə tutur ki, onların nəzərdə tutduğu cinayətlər onların ərazisində törədildiyi dövlətin yurisdiksiyasına aiddir və ya onlar həmin Dövlətdə qeydiyyatdan keçmiş gəmi və ya hava gəmisinin göyertəsində törədilibsə və ya cinayət törətdiyi iddia edilən şəxs həmin Dövlətin vətəndaşıdır. Həmçinin, bir çox konvensiyalar ərazisində cinayət törətmiş iddia edilən şəxsin yerləşdiyi dövlətin yurisdiksiyasını nəzərdə tutur.

Eyni zamanda, hazırda beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə təcrübəsinin tam formalaşdığını söyləmək olmaz; əksinə, bir sıra iqtisadi, sosial və siyasi cərəyanların təsiri altında inkişaf edir.

Cinayətkarlığa qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi problemi hazırda inkişaf etmiş ölkələrin hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində ən aktual məsələlərdən biridir. Müasir cinayətkarlıq keyfiyyətcə yeni formalar almış, onun eqoist və transsərhəd istiqaməti artmış, beynəlxalq əlaqələri olan cinayətlərin sayı xeyli yüksəlmişdir. Bunun nəticəsi olaraq, daha çox beynəlxalq cinayət qruplarının fəaliyyəti üzə çıxmaqdadır.

Böyük beynəlxalq təşkilatlar, ilk növbədə, BMT müasir cinayətkarlıqla mübarizədə ən böyük potensiala malikdir. Bu potensial həm tənظیمçisi, həm hüquqi, həm də sosial amillərlə bağlıdır.

Əslində, BMT yarandığı andan etibarən cinayətkarlıqla mübarizə aparən orqanlar sistemi formalaşdırıb. Ümumiyyətlə, BMT-nin cinayətkarlıqla mübarizə aparən əsas orqanları BMT konqresləri, CCPCJ, UNODC və CTC-dir. Bu qurumlar onlara tapşırılan vəzifələri birlikdə operativ şəkildə həyata keçirirlər [1, s. 34].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Narkotiklər və Cinayətkarlıqla Mübarizə İdarəsi cinayətkarlığa qarşı beynəlxalq mübarizənin əlaqələndirilməsində mühüm rol oynayır. Bu təşkilatın fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

1) mütəşəkkil cinayətkarlıq və qeyri-qanuni ticarət;

2) korrupsiya;

3) cinayətlərin qarşısının alınması və cinayət mühakiməsi islahatları;

4) narkomaniyanın qarşısının alınması və sağlamlıq;

5) terrorizmin qarşısının alınması.

UNODC həmçinin cinayət və ədalət mühakiməsi sahəsində yaranan tendensiyaları təhlil edir, məlumat bazaları hazırlayır, qlobal sorğular hazırlayır, məlumatları toplayır və yayır, ölkə üzrə xüsusi ehtiyacların qiymətləndirilməsi və erkən xəbərdarlıq tədbirləri, məsələn, terrorizmin eskalasiyası ilə bağlı tədbirlər həyata keçirir və BMT-nin qanun yaradıcılığında mühüm rol oynayır [2, s. 34].

Hazırda BMT tərəfindən cinayətlərin qarşısının alınması və cinayət ədalət mühakiməsi ilə bağlı hazırlanmış sənədlər beynəlxalq hüququn əsas mənbəyi kimi BMT Nizamnaməsinə əsaslanır və BMT Nizamnaməsinin sosial tərəqqi və inkişaf üçün şəraitin yaradılması, insan hüquqlarına ümumbəşəri hörmət və əməl olunmasının təşviqi üzrə fəaliyyətinin prioritet istiqamətinin ən mühüm nəticəsidir.

Materialların əksəriyyəti BMT-nin əsas orqanlarının qətnamələri ilə təsdiq edilib və tövsiyə xarakteri daşıyır. Eyni zamanda, ILO konqreslərinin materiallarının fərdi tərtibatları beynəlxalq müqavilələrə daxil edilir və ya beynəlxalq adət hüququ normalarının məcmusuna daxil olur, yəni onun birləşməsinə töhfə verir [3, s. 56].

Ekstradisiya beynəlxalq əməkdaşlığın əsas formalarından biridir. O, həm beynəlxalq müqavilələr, həm də daxili qanunvericilik əsasında həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası transmilli mü-təşəkkil cinayətkarlıq və korrupsiyaya qarşı əsas BMT konvensiyalarına qoşulmuşdur. Bu sənədlər ekstradisiya və qarşılıqlı hüquqi yardım sahəsində hüquqi mexanizmləri müəyyən edir. Bu baxımdan ekstradisiyanın yalnız daxili qanunvericiliklə tənzimlənməsi barədə fikir hüquqi baxımdan düzgün deyil və beynəlxalq hüququn müqavilə mexanizmləri ilə birlikdə tətbiq edilməlidir.

Eyni zamanda qeyd etmək olar ki, cinayət mühakiməsi sahəsində hüquqi tənzimləmənin vəziyyətini mükəmməl hesab etmək olmaz. Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində milli qanunvericiliyin ilk növbədə BMT-nin universal standartlarına uyğun birləşdirilməsini davam etdirmək lazımdır. Bu baxımdan, cinayətkarlığın qarşısının alınmasında BMT-nin təcrübəsini, habelə cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətin beynəlxalq əməkdaşlığının mövcud tendensiyalarını nəzərə almaq lazımdır ki, bu da beynəlxalq xarakterli cinayətlərə qarşı uğurlu mübarizənin ən mühüm şərtinin həyata keçirilməsidir.

Narkotik qaçaqmalçılığın qarşı mübarizə

XXI əsrin əvvəllərində bəşəriyyət narkotik qaçaqmalçılığı ilə mübarizə sahəsində effektiv həll yolları axtarmaqda davam edir. Narkotik vasitələrin hüquqi tərfi beynəlxalq səviyyədə BMT konvensiyaları ilə müəyyən edilir və onların qanunsuz istehsalı, dövriyyəsi və ticarəti hüquqi nəzarət obyektinə hesab olunur. Bu tərif psixoloji təsir və ya insan orqanizminə göstərə biləcəyi təsirlərə əsaslanmır, əksinə, beynəlxalq hüquqi nəzarət və cinayətkarlığa qarşı mübarizə baxımından əhəmiyyət kəsb edən xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Dövlətlər bu çərçivədə narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması, cinayətkar fəaliyyətin aşkarlanması və qarşılıqlı hüquqi yardımın göstərilməsi öhdəliklərini yerinə yetirirlər. Bu gün beynəlxalq narkotiklərə nəzarət siyasəti

BMT-nin narkotiklərə nəzarət konvensiyaları ilə müəyyən edilir:

- 1961-ci il Narkotik vasitələr haqqında Vahid Konvensiya (1972-ci il Protokolu ilə düzəliş edilmiş şəkildə);

- 1971-ci il Psixotrop maddələr haqqında BMT Konvensiyası;

- 1988-ci il Narkotik vasitələr və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında BMT Konvensiyası;

- digər BMT sənədləri və bu sahədə əməkdaşlıq haqqında dövlətlər arasında müqavilələr.

Transmilli mü-təşəkkil cinayətkarlıq həm miqyasına, həm də təsirinə görə xüsusi təhlükə yaradır. Bu tip cinayətkarlıq beynəlxalq əlaqələrdən istifadə edir və bir və ya bir neçə xarici ölkədə əlverişli bazar şəraitindən iqtisadi fayda əldə etməyə çalışır. Cinayətkar qruplar korrupsiya və zorakılıqdan istifadə edir, həmçinin müxtəlif ölkələrin cinayət ədalət sistemlərindəki fərqlərdən yararlanaraq sosial nəzarətdən yayınırlar. Onlar milli sərhədlərdən kənarda pul, əşyalar, insanlar və digər maddi və qeyri-maddi aktivlərin qanunsuz hərəkətini təşkil edən, bir çox ölkədə filial şəbəkəsinə malik olan cinayət təşkilatlarıdır [6].

Transmilli cinayətkar təşkilatların beynəlxalq qlobal şəbəkəsi onların ayrı-ayrı ölkələrin hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən həyata keçirilən ən sərt hərəkətlərə belə sürətli uyğunlaşmasını və bir dövlətin milli sərhədlərindən digərinə sosial nəzarətdən asanlıqla yayınma qabiliyyətini təmin edir. Bu sahədə əsas sənəd BMT-nin Transmilli mü-təşəkkil cinayətkarlığa qarşı Konvensiyasıdır [4].

Sənəddə cinayətkar icmaların təşkili və onlarda iştirakı, çirkli pulların yuyulması, korrupsiya və ədalət mühakiməsinə mane olmaq üçün cinayət məsuliyyətinin tətbiqi ilə bağlı müddəalar mövcuddur. Konvensiya həmçinin dövlətləri bu problemlə mübarizə aparmaq üçün daxili

qanunvericilikdə müvafiq cinayətlərin müəyyən edilməsi, qarşılıqlı hüquqi yardım üçün yeni mexanizmlərin yaradılması, ekstradisiya, hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlığının qurulması, texniki yardım və təlimin təmin edilməsi daxil olmaqla bir sıra tədbirlər görməyə məcbur edir [8, s. 122].

Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Cinayətkarlığa qarşı mübarizədə hüquqi tənzimləmə müxtəlif müqavilələrdə (MDB üzv dövlətlərinin qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizədə əməkdaşlığı haqqında Saziş, İnsan alverinin, xüsusən də qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və cəzalandırılması haqqında Protokol, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Korruptsiya əleyhinə Konvensiyası və digərləri) təsbit edilmişdir. Beynəlxalq səviyyədə transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizədə istifadə olunan aşağıdakı əsas əməkdaşlıq formalarını qeyd etmək olar:

- informasiya mübadiləsi, müəyyən əməliyyat məsələləri üzrə əməkdaşlıq;
- şəxslərin axtarışı, cinayətkarın ekstradisiyasını təmin etmək üçün şəxsin həbsə alınması;
- qanunsuz fəaliyyətdən əldə edilən gəlirlərin və digər aktivlərin müsadirə edilməsində qarşılıqlı hüquqi yardım;
- cinayət təqibinin həyata keçirilməsi;
- axtarıqların, müsadirələrin və ekspertizaların aparılması, eləcə də cinayətin törədilməsində istifadə edilən əşyaların itirilməsi;

- sorğu edilən dövlətdə şahidlərin, zərərçəkənlərin, ekspertlərin və prosesdə iştirak edən digər şəxslərin dindirilməsi;

- azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş şəxslərin cəzalarını vətəndaşı olduqları dövlətdə çəkmək üçün həmin ölkəyə köçürülməsi;

- xarici məhkəmələrin hökmlərinin tanınması [5].

Nəticə

Beləliklə, beynəlxalq xarakterli cinayətlərə qarşı mübarizə dövlətlərin təkbaşına fəaliyyətini aşan kompleks prosesdir. Qloballaşma şəraitində transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkotik qaçaqmalçılığı və korruptsiya kimi cinayətlərin yalnız çoxtərəfli əməkdaşlıq mexanizmləri vasitəsilə effektiv şəkildə qarşısı alına bilər.

BMT sistemi, xüsusilə UNODC və CCPCJ çərçivəsində formalaşmış hüquqi və institusional mexanizmlər dövlətlərə vahid standartlar təqdim edir. Beynəlxalq konvensiyalara qoşulma və onların milli qanunvericiliyə implementasiyası cinayət ədalət mühakiməsi sisteminin effektivliyini artırır.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq konvensiyalara qoşulması və milli qanunvericiliyin uyğunlaşdırılması beynəlxalq əməkdaşlıq sisteminin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Birsəl, C. Devletlerarasında Andlaşmalar (3. Kitap). – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, – 2016.
2. Cohen, H. G. Uluslararası hukuka yönelik Amerikan meydan okuması: Tartışma için geçici bir çerçeve. Yale Uluslararası Hukuk Dergisi, 28, – 2003. – 551 s.
3. Denk, E. Uluslararası antlaşmalar hukukunda jus cogens kurallar. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Nisan–Haziran, – 2001. – 158 s.
4. Ekşi, C. A. Uluslararası Ceza Mahkemesinin insanlığa karşı suçlar üzerindeki yargı yetkisi. – Ankara: Seçkin Yayınevi, – 2004. – 310 s.
5. Lee, R. S. (Ed.). Uluslararası Ceza Mahkemesi: Suç unsurları ve usul ve delil kuralları. – New York: Transnational Publishers, – 2001. – 580 s.

6. United Nations Office on Drugs and Crime. Transnational organized crime: The globalized illegal economy, 2022.
7. Волеводз, А. Г. К вопросу о сущности и содержании международного сотрудничества в борьбе с преступностью. Международное уголовное право и международная юстиция, – №1, 2007, 11–20 с.
8. Корчагин, А. Г., Номоконов, В. А., Шульга, В. И. Организованная преступность и борьба с ней. – Владивосток, 2015, – 200 с.

Валиева Шамс Аслан гызы,
магистрант II курса юридического факультета
Бакинского государственного университета

**ПРИНЦИПЫ СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ ГОСУДАРСТВАМИ В БОРЬБЕ
С ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ МЕЖДУНАРОДНОГО ХАРАКТЕРА**

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются международно-правовые основы сотрудничества государств в борьбе с преступлениями международного характера. Особое внимание уделяется роли Организации Объединенных Наций, Управления ООН по наркотикам и преступности и Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности. Рассматриваются механизмы экстрадиции, взаимной правовой помощи и совместных расследований. Делается вывод о необходимости укрепления договорных механизмов и гармонизации национального законодательства с международными стандартами.

Valiyeva Shams Aslan,
Second-year master's student,
Faculty of Law, Baku State University

**PRINCIPLES OF COOPERATION BETWEEN STATES IN THE FIGHT
AGAINST CRIMES OF AN INTERNATIONAL NATURE**

SUMMARY

The article analyzes the international legal framework for state cooperation in combating crimes of an international nature. Particular attention is paid to the role of the United Nations, the UN Office on Drugs and Crime, and the UN Convention against Transnational Organized Crime. Mechanisms for extradition, mutual legal assistance, and joint investigations are examined. A conclusion is reached regarding the need to strengthen treaty mechanisms and harmonize national legislation with international standards.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 25.03.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 07.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 15.04.2026

Yaqubova Günel Qorxmaz qızı,

Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ kafedrasının magistrantı

E-mail: yaqubovagunel17@gmail.com

UOT 341.24:349.6:504

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.367>

AVROPA İTTİFAQINDA İQLİM DƏYİŞİKLİYİ VƏ EKOLOJİ VƏZİYYƏTİN POZULMASI İLƏ MÜBARİZƏNİN HÜQUQİ PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: *Avropa İttifaqında iqlim dəyişikliyi, yüksək ekoloji standartlar, Avropa ekoloji hüququ, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə, ekoloji insan hüquqları.*

Ключевые слова: *изменение климата в Европейском союзе, высокие экологические стандарты, европейское экологическое право, борьба с изменением климата, экологические права человека.*

Keywords: *climate change in the European Union, high environmental standards, European environmental law, combating climate change, environmental human rights.*

İqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin pozulması ilə mübarizənin tənzimlənməsi hazırda Avropa İttifaqının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Bu istiqamətin hüquqi əsasını Avropa İttifaqının qəbul etdiyi aktlar (xüsusən də direktivlər) təşkil edir. Avropa İttifaqının yeni və mürəkkəb sferası kimi Avropa ətraf mühit hüququ bir sıra xüsusiyyətlərlə unikaldır. Yalnız 1986-cı ildə Vahid Avropa Aktı iqlim dəyişikliyi ilə fəaliyyətləri, iqlim dəyişikliyi və onun aradan qaldırılması məsələlərini Avropa İttifaqının qanunvericiliyinə daxil etdi. Av-

ropa ekoloji hüququnun inkişafı təbii sərvətlərin idarə edilməsi və təbiəti mühafizənin kompleks problemlərinin həllinə optimal yanaşmaların təmin edilməsi ilə xarakterizə olunur. Avropa İttifaqı ekoloji təhlükəsizliyin hüquqi tənzimlənməsini daha təhlükəsiz və səmərəli etmək üçün daim yeniliklərlə çıxış edir.

XX əsrin sonlarından başlayaraq təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin pozulması ilə əsas siyasi, iqtisadi və sosial problemlərdən birinə çevrilmişdir. İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə, ətraf mühitin çirklənməsi, təbii ehtiyatların tükənməsi və ekoloji sistemlərin pozulması artıq global problemlərdir. Ayrı-ayrı dövlətlərin, o cümlədən regionların iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin pozulması ilə mübarizənin sağlamaşdırılması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərə baxmayaraq, ekoloji münasibətlər təbiət və cəmiyyət üçün əlverişsiz olaraq qalmaqdadır. Ekologiya problemi həmişə aktual olub, lakin son onillikdə (2017-2018-ci illərdə Fransa və İspaniyada rekord qar yağışı, 2021-ci ildə Almaniya və Belçikada daşqınlar və yüzlərlə digər ekoloji fəlakətlər) bu problem daha da aktuallaşıb. Avropa İttifaqı ölkələri təbiətdən istifadənin global kontekstində müvafiq sahənin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Avropa İttifaqı onilliklər ərzində dünyanın ən yüksək ekoloji standartlarına malikdir. Ətraf mühit siyasəti Aİ iqtisadiyyatının ekoloji cəhətdən daha təmiz olmasına kömək edir, Avropanın təbii ehtiyatlarını və Aİ-də yaşayan insanların sağlamlığını və rifahını qoruyur. Bildiyimiz kimi, Avropa İttifaqında qanunvericilik sistemi əsasən direktivlərdən ibarətdir. Məsələn, 1994-cü ildə qəbul edilmiş Sənaye müəssisələri tərəfindən havanın çirklənməsi ilə mübarizə üzrə Direktiv sənaye emissiyaları ilə mübarizəyə yönəlmiş digər fəaliyyətləri də əhatə etdi. 2015-ci ildə ilk Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi Direktivi də qəbul edilmişdir.

İqlim dəyişikliyinə dair sonrakı Aİ yanaşmalarına “Qablaşdırma və qablaşdırma tullantıları” (2004), “İstifadə müddətini bitirmiş nəqliyyat vasitələri haqqında” (2009), “Genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlər” (2011), “Elektrik və elektron avadanlıq tullantıları” (2010), “Ətraf mühit məsuliyyəti” (2012), Ətraf havanın keyfiyyəti” (2014), “Dəniz ekosistemləri” (2018) kimi direktivləri misal göstərmək olar [6, s. 44].

İnsan hüquqlarının, xüsusilə iqlim dəyişliyində insan hüquqlarının formalaşmasına sahəvi rəhbər başlanğıcların – iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin pozulması ilə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsiplərinin təsiri danılmazdır. Bununla belə, Avropa İttifaqında iqlim dəyişikliyi sferasında da həmin rəhbər başlanğıcları özündə təsbit edən kifayət qədər beynəlxalq sənədlərin mövcudluğuna baxmayaraq, alimlər arasında bu sahədə fikir müxtəlifliyi hələ də davam etməkdədir. Belə ki, bəzi qrup müəlliflər iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin pozulması ilə məsələni və onun aradan qaldırılması problemini ayrıca rəhbər başlanğıc qismində nəzərdən keçirməklə, hətta onu beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri sırasına aid edirlər, iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə mövcud prinsip beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri sırasına aid edilməlidir.

Çünki müvafiq rəhbər başlanğıc təbii resursların optimal istifadəsi üzrə iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin pozulması ilə mübarizənin aparılması, bərpası, yeniləşməsinə dair razılaşdırılmış tədbirlərə ciddi əməl olunması ilə bağlı beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarına yönəlmiş imperativ hüquqi tələbləri ifadə edir. İqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin pozulması ilə əlaqədar fəaliyyət prinsipini beynəlxalq hüququn əsas ümumtanınmış prinsiplərindən biri kimi təhlil edən digər qrup müəlliflər tərəfindən isə həmin rəhbər başlanğıcdan irəli gələn spesifikasi prinsiplərin inkişafı qeyd olunur.

Xüsusi (sahəvi) prinsiplər ətraf mühitdən istifadə və onun mühafizəsinə dair normalar arasındakı əlaqəni təmin edir, həmçinin mövcud sahədə beynəlxalq münasibətlərin harmonizasiyasına, beynəlxalq iqlim dəyişikliyi hüququnun müstəqil institutlarının formalaşmasına yardım göstərir.

Bundan əlavə, müasir Avropa İttifaqı çərçivəsində iqlim dəyişikliyi və onun aradan qaldırılması istiqamətində aşağıdakı müddəaları qeyd etmək olar: 1) təbiətlə harmoniyada hər bir kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ; 2) fasiləsiz sosial-iqtisadi inkişaf prosesində ekoloji hüquqların və insan maraqlarının prioritetliliyi; 3) təbii ehtiyatlar üzərində dövlətin ayrılmaz suverenliyi; 4) davamlı inkişaf (buraya, həmçinin ekoloji-təhlükəsiz, sosial və iqtisadi inkişaf da aid edilir); 5) bərabər ekoloji təhlükəsizlik; 6) ekoloji təcavüzün qadağan olunması; 7) milli və regional səviyyədə ekoloji vəziyyət barədə müntəzəm informasiya mübadiləsi; 8) fəvqəladə iqlim dəyişikliyi zamanı əməkdaşlıq; 9) ətraf mühitə transsərhəd təsirlərlə əlaqədar mübahisələrin dinc yolla həlli; 10) dövlətin yurisdiksiyası və ya nəzarəti altında olan sahələrdə ətraf mühitə dəymiş ziyana görə beynəlxalq məsuliyyət və kompensasiya [5, s. 86].

Avropa İttifaqında iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin pozulması ilə mübarizənin bey-

nəlxalq-hüquqi mühafizəsinin rəhbər başlanğıclarının aşağıdakı əlamətlərini də qeyd etmək olar: onların daha çox hissəsinin beynəlxalq müqavilələrdə, xüsusilə universal xarakterli beynəlxalq-hüquqi aktlarda və beynəlxalq adət formasında təsbit olunması; beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat və konfransların rolunun, o cümlədən onlar tərəfindən işlənilib hazırlanan və qəbul edilən sənədlərin qiymətləndirilməsinin nəzərə alınması; ətraf mühitə dəymiş ziyanın ödənilməsi, həmçinin digər məsələlərlə bağlı mübahisələrə dair beynəlxalq məhkəmə və arbitraj orqanlarının qərarları [4, s. 135].

Həmçinin beynəlxalq ekologiya hüququnun sahəvi prinsiplərinin bəzi funksiyalarının olmasını da xüsusilə vurğulamaq olar: ətraf mühitdən istifadə və onun mühafizəsi sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsi üzrə optimal rejimin yaradılması; proqnozlaşdırma; beynəlxalq iqlim dəyişikliyi hüququ və milli ekologiya hüququnun qarşılıqlı təsir yolları və perspektivlərinin müəyyənəşdirilməsi [2, s. 135].

Stokholm və Rio-de-Janeyro bəyannamələrində təsbit olunmuş rəhbər başlanğıcları təhlil edərək beynəlxalq ekologiya hüququnun bir sıra sahəvi prinsiplərinin (transsərhəd zərərin yolverilməzliyi prinsipi, təbii ehtiyatların ekoloji baxımdan əsaslandırılmış şəkildə rasional istifadəsi prinsipi, Dünya okeanının ekoloji sisteminin mühafizəsi prinsipi, radioaktiv maddələrin istifadəsi ilə əlaqədar həm dinc, həm də müharibə dövründə ətraf mühitə radioaktiv zərərin yolverilməzliyi prinsipi, ətraf mühitə hərbi və ya düşməncəsinə təsirin qadağan edilməsi prinsipi, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi prinsipi, ətraf mühitə dəyən ziyanı görə dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti prinsipi) mövcudluğunu xüsusilə qeyd etmək olar.

Bundan əlavə, hüquq ədəbiyyatında iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin pozulması ilə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri ilə bağlı digər fikirlərə də rast gəlmək

mümkündür. Məsələn, bir sıra hallarda hüquqi qüvvəsinə görə məcburi və qeyri-məcburi olmaq etibarilə, iki qrupda təsnifləşdirilən iqlim dəyişikliyi ilə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri həm hüquq normaları (prinsip-norma), həm də qeyri-hüquqi kateqoriyalar (prinsip-ideyalar) kimi təhlil olunur.

Bir sıra hallarda isə iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin pozulması ilə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri dar mənada, daha dəqiq ifadə etsək, təbii mühafizənin rəhbər başlanğıcları (məsələn, dəniz mühitinin çirkləndirilməsinin qadağan olunması prinsipi, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizənin radioaktiv zəhərlənməsinin yolverilməzliyi prinsipi, təbii mühitə təsir vasitələrinin hərbi və ya digər düşməncəsinə məqsədlərlə istifadəsinin qadağan edilməsi prinsipi) kontekstində nəzərdən keçirilir. İqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsiplərinin təsbit olunmasının beynəlxalq-hüquqi normativ əsası qismində isə 1972-ci ilin iyun ayının 5-16-da keçirilmiş İnsanın iqlim dəyişikliyi problemləri üzrə Stokholm Konfransında qəbul edilmiş Bəyannamənin mühüm rolu xüsusilə göstərilməlidir. İqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə beynəlxalq əməkdaşlığın əsas prinsiplərinin məcmusunu özündə ifadə edən adıçəkilən beynəlxalq sənəd struktur baxımından iki hissədən – preambula və prinsiplər hissəsindən ibarətdir.

Preambulada təsbit olunan iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi və əsas insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi Bəyannamənin 1-ci prinsipində daha da təkmilləşdirilmiş formada əks etdirilmişdir. Müvafiq normada insanın əlverişli iqlim dəyişikliyi hüququndan, həmçinin onun iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə mübarizənin qorunması, yaxşılaşdırılmasına görə məsuliyyətindən bəhs edilir. Bəyannamənin 2–5-ci prinsipləri müxtəlif növ təbii ehtiyatların insan üçün əhəmiyyəti,

onlardan səmərəli istifadə və mühafizəsinin zəruriliyini özündə təsbit edir. Belə ki, 3-cü və 5-ci prinsiplər bərpa olunan və bərpa olunmayan ehtiyatlardan səmərəli istifadəni, 4-cü prinsip isə canlı təbiətin qorunmasına görə məsuliyyəti nəzərdə tutur.

Bir məsələni xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, antropogen amil daim ikili istiqaməti özündə əks etdirmişdir. Belə ki, bir tərəfdən insanın təbii ətraf mühitdəki müsbət fəaliyyəti xüsusilə göstərməli, digər tərəfdən isə insanın təbiətə vurduğu zərər də diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar insanın ətraf mühitə zərər yetirmək riski artmışdır. Çünki son dövrlər təbii obyektlərə təsir metodları intensivləşmişdir ki, bu da həmin obyektlərin özünəməxsus və dəyərli xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanılmasına daha həssas yanaşmağı tələb edir. Müvafiq obyektlərin qorunub saxlanması və bərpası məsələsi isə həm hər bir dövlətin, həm də bütövlükdə bəşəriyyətin ən ümdə vəzifəsidir.

Bəyannamənin 6-cı prinsipində toksik və ətraf mühitə ziyan vurmaq qabiliyyətinə malik digər maddələrin ətraf mühitə tullanılmasını qadağan edən müddəalar nəzərdə tutulur. 7-ci prinsip dövlətləri dəniz mühitinin çirkləndirilməsinin qarşısını almaq üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirməyə çağırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1972-ci il Stokholm Bəyannaməsinin tövsiyə xarakterli olmasına baxmayaraq, 7-ci prinsipin mətnində adətən beynəlxalq müqavilələrdə tətbiq edilən və dövlətlərin öhdəliyini müəyyən edən formuladan istifadə olunmuşdur. 7-ci prinsipdə əks olunmuş müddəalar sonralar iki mühüm beynəlxalq-hüquqi sənəddə – 1972-ci ildə qəbul edilmiş Dənizdə gəmilərin toqquşmasının qarşısının alınmasının beynəlxalq qaydaları haqqında Konvensiya və Dənizin tullantılarıyla digər materiallarla çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında Konvensiyada bir daha möhkəmləndirilmişdir.

Təhlil olunan aktın 8-ci prinsipində iqtisadi və sosial inkişafın iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə mübarizənin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsi olması, həmçinin onun inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqları arasında yaranacaq toqquşmadan qaçmaq üçün imkan yaratması göstərilir. Bəyannamənin 9-cu prinsipində isə ətraf mühitə dair problemlərinin həll edilməsinin mühüm üsulu kimi maliyyə və texniki yardımlar hesabına inkişafın sürətləndirilməsindən bəhs edilir. Bu rəhbər başlanğıcı tamamlayan 12-ci prinsip isə inkişaf etmiş dövlətlərin iqlim dəyişikliyi ilə fəaliyyətlərində onların xahişi ilə beynəlxalq maliyyə və texniki yardım göstərilməsi zəruriliyini birbaşa əlaqələndirir.

Adıçəkilən sənədin digər müddəası, yəni 10-cu prinsipi iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi üzrə keçirilən tədbirlərin beynəlxalq ticarətə təsiri məsələsinə həsr edilmişdir. Bəyannamənin 11-ci prinsipində isə “iqlim dəyişikliyi – inkişaf” sistemində qarşılıqlı fəaliyyətin xarakteri müəyyən edilərək göstərilir ki, bütün dövlətlərin iqlim dəyişikliyi sahəsindəki siyasəti inkişaf etməkdə olan ölkələrin mövcud və gələcək inkişaf potensialını yüksəltməlidir. Müvafiq beynəlxalq sənədin 13-cü prinsipinə əsasən, təbii ehtiyatların rəşional istifadəsi rejiminin təmin edilməsi və iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə mübarizənin yaxşılaşdırılması yalnız ekoloji amilləri nəzərə alan planlaşdırma əsasında mümkündür. İqlim dəyişikliyi və onun aradan qaldırılması üzrə səmərəli planlaşdırmanın həyata keçirilməsi və inkişafın tələbləri arasında meydana çıxan hər hansı uyğunsuzluğu tənzim edən vasitə kimi qiymətləndirilməsi isə 14-cü prinsipin məzmunundan irəli gəlir [9, s. 114].

İqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə mübarizənin qorunması və yaxşılaşdırılmasında elm və texnikanın əhəmiyyətini

xüsusilə vurğulayan 18-ci prinsipdə isə qeyd edilir ki, elmi-texniki tərəqqi öz nailiyyətlərini iqlim dəyişikliyi probleminin həll edilməsinə yönəltməlidir. Həmçinin iqlim dəyişikliyi problemlərinin həllində xüsusi elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işinin mühüm əhəmiyyətinin olmasını əsas norma kimi özündə təsbit edən 20-ci prinsipdə elmi məlumatların, təcrübənin geniş şəkildə mübadiləsi də tövsiyə edilir. Bəyannamənin bir çox prinsipləri, o cümlədən 21–24-cü prinsipləri iqlim dəyişikliyi ilə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin mühüm problemlərinə həsr edilmişdir. Belə ki, Bəyannamənin 21-ci prinsipində dövlətlərin öz ərazisində təbii ehtiyatlar üzərində suverenliyinin mövcudluğundan və digər dövlətlərin təbii ehtiyatlarına, eləcə də beynəlxalq xarakterli təbii ehtiyatlara vurulan zərərə görə məsuliyyətdən bəhs edilir. İqlim dəyişikliyi ilə münasibətlərin tənzimlənməsində məsuliyyət probleminin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alan 22-ci prinsipdə məsuliyyət və vurulmuş zərərin ödənilməsi ilə bağlı beynəlxalq hüquq normalarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlətlərin əməkdaşlığının mühümlüyü vurğulanır. Bəyannamənin 26-cı prinsipi isə çox mühüm qlobal problem olan kütləvi qırğın silahlarının ləğv edilməsi və bu istiqamətdə razılaşmanın əldə edilməsinə dövlətlərin nail olması ilə bağlı müddəanın normativ təsdiqi sayılır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq beynəlxalq sənəddə təsbit olunmuş prinsiplər heç də birmənalı şəkildə qiymətləndirilmir. Stokholm Bəyannaməsində mövcud olan hüquqi məzmunu malik müddəalar (7, 21–24-cü prinsiplər) istisna olmaqla, təsbit olunmuş prinsiplərin əksəriyyəti ümumi fikir, məlumat xarakteri daşıyır. Rus alimi İ.S. İvançenko isə Bəyannamədə təsbit olunmuş prinsiplərin ənənəvi vasitələrlə tətbiq olunmasının qeyri-mümkünlüyünə baxmayaraq, onların dövlətlər tərəfindən nəzərə alınmasının vacibliyini xüsusilə vurğulamışdır. Bunun

la belə, müəllif həmin prinsiplərin beynəlxalq hüququn mənbəyi qismində çıxış etməsi fikrini dəstəkləyir [2, s. 178].

İqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin pozulması ilə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri həmçinin BMT Baş Məclisi tərəfindən 1988-ci ilin oktyabr ayının 28-də qəbul edilmiş Ümumdünya təbiəti mühafizə Xartiyasında təsbit olunmuş və daha da inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, burada aşağıdakı prinsiplər öz əksini tapmışdır: 1) bioloji ehtiyatlar yalnız onların təbii bərpa olunma imkanları daxilində istifadə edilməlidir; 2) torpağın istehsal qabiliyyəti onun uzunmüddətli məhsuldarlığının və üzvi maddələrin parçalanma prosesinin qorunub saxlanması, eroziyanın və öz-özünə dağılmanın istənilən başqa formalarının qarşısının alınması üzrə tədbirlər hesabına saxlanılmalı və yaxşılaşdırılmalıdır; 3) su da daxil olmaqla dəfələrlə istifadə edilən ehtiyatlar təkrar istifadə edilməli və ya onların yenidən dövriyyəsi təmin edilməlidir; 4) bir dəfə istifadə edilən, lakin bərpa olunmayan ehtiyatlar həcmi, istehlak üçün emal olunmasının rəşional imkanları və təbii sistemlərin fəaliyyətinin vəhdəti nəzərə alınmaqla, istismar edilməlidir; 5) radioaktiv və zəhərli tullantıların ətraf mühitə atılmasına yol verməmək məqsədilə xüsusi tədbirlər həyata keçirilməlidir; 6) təbiətə aradan qaldırıla bilməyən zərər vuracaq fəaliyyətdən çəkinmək lazımdır; 7) insanın fəaliyyəti nəticəsində tənəzzülə uğramış regionlar onların təbii potensialı və orada yaşayan əhəlinin rifah halının normal olması tələbi nəzərə alınmaqla bərpa edilməlidir [1, s. 216].

1992-ci ilin iyun ayının 3–14-də Rio-de-Janeyroda keçirilmiş Beynəlxalq Konfransda qəbul edilmiş İqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə mübarizə və inkişaf üzrə qəbul olunmuş Bəyannamə isə dövlətlər, ictimaiyyətin aparıcı bölmələri, insanlar arasında əməkdaşlığın yeni səviyyələrinin yaradılması yolu ilə yeni, ədalətli

və global əməkdaşlığın qurulması məqsədini qarşıya qoymuşdur. Həmin məqsədlərə nail olunması bütün xalqların mənafelərinə hörmət edilməsini, iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin pozulması ilə mübarizənin global sisteminin bütövlüyünün mühafizəsini təmin etməlidir. İqlim dəyişikliyi və inkişaf haqqında Bəyannamə Yer kürəsinin bəşəriyyətin ümumi evi kimi kompleks və qarşılıqlı əlaqədə olan xarakterini əsas tutaraq, iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə, ekologiyadan istifadə və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində yeni prinsipləri təsbit etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aşağıdakı müddəalar üzrə əks olunmuş həmin rəhbər başlanğıclar müasir dövrdə ekoloji məsələlərə dair beynəlxalq əməkdaşlığın əsasını təşkil edir və ekoloji hüquqlarla sıx bağlıdır:

- İnsanlar davamlı inkişafın əsas bələdcisi və qayğı predmetidir. Onlar təbiətlə vəhdət təşkil edən sağlam və məhsuldar həyat tərzini hüququna malikdir.

- İnkişaf hüququ indiki və gələcək nəsillərin inkişaf və iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi sahəsində ehtiyaclarının ədalətli təmin edilə biləcəyi şəkildə həyata keçirilməlidir.

- Davamlı inkişafa nail olmaq məqsədilə iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar qurumların fəaliyyət prosesinin ayrılmaz hissəsini təşkil etməli və onlardan ayrı, müstəqil şəkildə nəzərdən keçirilməməlidir.

- Dövlətlər Yer kürəsinin ekosisteminin bütövlüyünün və sağlamlığının qorunması, mühafizəsi və bərpa olunması məqsədilə global tərəfdaşlıq ruhunda əməkdaşlıq etməlidir. Qlobal iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə mübarizənin vəziyyətinin daha da pisləşməsinə müxtəlif töhfələr nəzərə alınmaqla, dövlətlər ümumi, lakin fərqli məsuliyyət daşıyır. Cəmiyyətin global ətraf mühitə və malik olduqları texnologiyalara, o cümlədən maliyyə ehtiyatlarına göstərdikləri təzyiq nəzərə alınmaqla, inkişaf etmiş ölkələr davamlı inkişafın təmin

olunması üzrə beynəlxalq şəraitdə daşdıqları məsuliyyəti etiraf edir.

- Bütün maraqlı vətəndaşların müvafiq səviyyədə iştirakı zamanı ekoloji məsələlər öz həllini daha səmərəli tapır. Hər bir insan milli səviyyədə icmalarda həyata keçirilən təhlükəli fəaliyyət və materiallar haqqında informasiya da daxil olmaqla, ətraf mühitə dair dövlət orqanlarının malik olduqları informasiyaya lazımi şəkildə çıxış, eləcə də qərarların qəbulu prosesində iştirak etmək imkanına malikdir. Dövlətlər informasiyaya geniş çıxışın təmin olunması yolu ilə əhalinin məlumatlandırılmasına və iştirakına yardım göstərməlidir. Məhkəmə və inzibati sahədə araşdırmalara, o cümlədən hüquqi müdafiənin daxili vasitələrinə səmərəli çıxış üçün təminat verilməlidir.

- Dövlətlər ekoloji sahədə səmərəli qanunvericiliyi həyata keçirməlidir. İdarəetmə sahəsində ekoloji standartlar, məqsədlər, həmçinin prioritetlər iqlim dəyişikliyi və inkişaf sahəsində onlara (yəni, dövlətlərə) qarşı tətbiq olunan şərtləri əks etdirməlidir. Bir qisim ölkələrdə tətbiq olunan standartlar digər dövlətlərdə, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə lazımsız və ya həddən artıq sosial-iqtisadi itkilərlə tamamlana bilər.

- Dövlətlər çirklənməyə və digər ekoloji ziyanı görə məsuliyyət, həmçinin onun qurbanlarına kompensasiyaların ödənilməsinə dair milli qanun işləyib hazırlamalıdırlar. Eyni zamanda, dövlətlərin yurisdiksiyası və ya nəzarəti altında, yaxud onun yurisdiksiyasından kənarda olan fəaliyyətin vurduğu ekoloji ziyanın əlverişsiz nəticəsinə görə məsuliyyət və kompensasiyaya dair beynəlxalq hüququn sonrakı inkişafı məqsədilə dövlətlər səmərəli və qətiyyətli əməkdaşlıq etməlidir.

- Dövlətlər iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə mübarizənin çirklənməsinə səbəb olan və insan sağlamlığı üçün zərərli materialların və fəaliyyətin istənilən növlərinin digər dövlətlərə ötürülməsinin və ya yerləşdirilməsinin

qarşısının alınması yaxud təşviqi üçün səmərəli şəkildə əməkdaşlıq etməlidir.

- Dövlətlər iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi üçün əlverişsiz nəticələrə malik olan fəaliyyət haqqında informasiyanı və xəbərdarlığı potensial təhlükə ilə üzləşən dövlətlərə vaxtında və ya vaxtından əvvəl təqdim edir, belə dövlətlərlə ilkin mərhələdə yaxud könüllü iradə şəraitində məsləhətləşmələr həyata keçirir.

- Bilikləri, həmçinin ənənəvi təcrübələri sayəsində iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə mübarizənin və inkişafın mənimsənilməsində yerli əhali və onların icmaları, eləcə də digər yerli icmalar həyatı əhəmiyyətli rol oynayır. Dövlətlər onların mövcudluğunu, mədəniyyətini və maraqlarını lazımi qaydada tanımalı və dəstəkləməli, həmçinin onların davamlı inkişafa nail olmaq işində səmərəli iştirakını təmin etməlidir.

Beləliklə, sülh, inkişaf, iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə qarşılıqlı əlaqədədir və qeyd olunan prinsiplər 1972-ci il Stokholm Konfransında irəli sürülən iqlim dəyişikliyi üzrə prinsipləri inkişaf etdirmiş və yeni kontekstdə nəzərdə tutmuşdur [3, s. 107].

Ekoloji insan hüquqlarının formalaşması və inkişafına təkcə iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin pozulması ilə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri deyil, həm də onun ayrı-ayrı institutlarının rəhbər başlanğıcları da təsir göstərir. Nümunə qismində İqlim dəyişikliyi haqqında 1992-ci il tarixli Çərçivə Konvensiyasında təsbit olunmuş iqlimin mühafizəsinin prinsiplərini göstərmək olar:

- dövlətlərin ədalətliyyə əsaslanan, həmçinin onların ümumi, lakin fərqli məsuliyyətinə və sahib olduqları imkanlara müvafiq olaraq, indiki və gələcək nəsillərin inkişafı naminə iqlim sistemini mühafizə etmək vəzifəsinin mövcudluğu;

- inkişaf etməkdə olan ölkələrin konkret tələbatlarının və xüsusi vəziyyətlərinin tam şəkildə nəzərə alınmasının vacibliyi;

- iqlim dəyişikliyiinin səbəblərinin proqnozlaşdırılması, qarşısının alınması, minimuma endirilməsi və onun əks təsirlərinin yüngülləşdirilməsi məqsədilə dövlətlər tərəfindən qabaqlayıcı tədbirlərin qəbul edilməsi öhdəliyi;

- müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənədin iştirakçı-dövlətlərinin davamlı inkişaf hüququnun mövcudluğu və dövlətlərin öz fəaliyyətini ona uyğun olaraq həyata keçirməsi;

- əməkdaşlıq prinsipi, o cümlədən birtərəfli tədbirlər də daxil olmaqla, iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin pozulması ilə mübarizəyə dair qəbul edilmiş özbaşına və ya əsaslandırılmamış şəkildə həyata keçirilə bilən tədbirlərin realizə edilməsinin qadağan olunması prinsipi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qlobal ekoloji problemlərin həllində, eləcə də iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin pozulması ilə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsiplərinin formalaşmasında İqlim dəyişikliyi üzrə BMT Proqramının (YUNEP) rolu danılmazdır. Mənzil-qərargahı Nayrobidə (Keniyada) yerləşən YUNEP-in hüquqi təbiəti də mübahisə və fikir müxtəlifliyi yaradan əsas məqamlardan biridir. Məsələn, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların klassik təsis formasını (yəni, hökumətlərarası beynəlxalq sazişin hüquq subyektliliyinin əsası qismində çıxış etməsi) əsas gətirən bəzi müəlliflərin fikrincə, YUNEP BMT Baş Məclisi tərəfindən Nizamnamənin 22-ci maddəsinə uyğun olaraq, təsis edildiyi üçün beynəlxalq təşkilat kimi deyil, yalnız BMT Baş Məclisinin köməkçi orqanı qismində qəbul edilməlidir. Qeyd olunan fikrin əleyhinə çıxış edən N.S. İvançenko isə YUNEP-i universal xarakterli beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat kimi qiymətləndirir [2, s. 244].

Məsələyə tamamilə başqa kontekstdən yanaşan B.V.Yerofeyev hesab edir ki, istər Stokholm konfransının iştirakçıları, istərsə də BMT-nin üzv-dövlətləri ekoloji problemin həllində maraqlı olmalarına baxmayaraq, əsas məsələnin –

dövlətüstü səlahiyyətə malik beynəlxalq ekoloji administrasiyanın yaradılması məsələsini həll etməyiblər [1, s. 87].

Bundan əlavə, YUNEP-in hüquq subyektliliyinin BMT Baş Məclisi vasitəsilə formalaşması onun beynəlxalq ekoloji inzibati ədliyyə funksiyalarının realizə olunması imkanlarını da qeyd edir. Məhz bunu nəzərə alaraq ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən YUNEP-in inzibati funksiyalarının artırılması, onun daha ciddi statusla fəaliyyət göstərməsi təklifləri irəli sürülmüşdür. Məsələn, Böyük Britaniya YUNEP-in BMT-nin ixtisaslaşmış müəssisəsinə (və ya BMT-nin Qəyyumluq Şurasını əvəz edəcək quruma) keçmiş SSRİ isə onun Ekoloji Təhlükəsizlik Şurasına çevrilməsi təklifi ilə çıxış etmişdir.

Ümumiyyətlə, YUNEP-in əlaqələndirici rolu 1992-ci ildə İqlim dəyişikliyi və inkişaf məsələləri üzrə BMT Proqramının qəbulundan sonra daha da güclənməyə başlamışdır. Proqramın prioritet istiqamətləri (BMT iqlim dəyişikliyi sisteminin gücləndirilməsi; ekoloji problemlər haqqında əhəlinin məlumatının artırılması; ekoloji aspektli texnologiyaların məlumat mübadiləsinə kömək etməsi; rəşional inkişaf məsələləri üzrə milli hökumətlərə hüquqi, texniki, institusion yardım göstərilməsi) iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsini şərtləndirən qlobal ekoloji problemlərin həllinə öz töhfəsini bəxş etməkdədir.

YUNEP-in yaradılmasında əsas məqsədlər – beynəlxalq iqlim dəyişikliyi və ekologiya hüququnun proqressiv inkişafı, beynəlxalq hüququn yeni sahəsinin prinsiplərinin hazırlanması, iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə mübarizənin mühafizəsi üzrə beynəlxalq sazişlərin layihələrinin hazırlanmasına yardım etməkdir. YUNEP-in əsas funksiyası – bu sahədə BMT sisteminin müvafiq orqanlarının və digər maraqlı təşkilatların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsidir.

YUNEP-in təbiəti mühafizə fəaliyyətinin ən mühüm istiqamətləri aşağıdakılardır:

- ayrı-ayrı təbiət obyektlərinin mühafizəsi (dəniz mühitinin mühafizəsi, torpağın və şirin suyun qorunması);
- müxtəlif zərərli təsirlərlə mübarizə (dağılma, çirkləndirmə ilə mübarizə);
- təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi;
- iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə mübarizənin vəziyyətinin müşahidəsi üzrə dəniz məlumat xidmətinin (monitorinqin) yaradılması;
- təbiəti mühafizə fəaliyyətinin beynəlxalq-hüquqi əsaslarının işlənilib hazırlanması.

YUNEP adındakı “proqram” termininə baxmayaraq, müəyyən hüquqi “statusa” malik beynəlxalq təşkilat kimi fəaliyyət göstərir. Bunu müvafiq qurum tərəfindən müəyyən problemlərin (atmosferin tərkibində iqlim dəyişiklikləri və ozon qatının zəifləməsi, içməli su ehtiyatı, səhrələşmə, bioloji növlərin ixtisarı, səhiyyə və kimyəvi təhlükəsizlik və s.) öyrənilməsi və nəticədə zəruri tədbirlərin görülməsi də sübut edir.

Bələliklə, iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri ekoloji insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsinə istənilən halda öz təsirini göstərməkdədir. Çünki yalnız ekoloji tarazlığın mövcud olduğu cəmiyyətdə ekoloji insan hüquqları, xüsusilə əlverişli iqlim dəyişikliyi hüququnun təminindən söhbət gedə bilər. Eyni zamanda, iqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin sahəvi prinsipləri, ekoloji insan hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş müddəaları ayrı-ayrı konfranslarda qəbul olunmuş beynəlxalq sənədlərin (1972-ci il tarixli İnsanın ətraf mühiti üzrə Stokholm Bəyannaməsi; 1988-ci il Ümumdünya təbiəti mühafizə Xartiyası; İqlim dəyişikliyi və ekoloji vəziyyətin dəyişməsi ilə fəaliyyətlər və inkişaf üzrə 1992-ci il Rio-de-Janeyro Bəyannaməsi) tərkib hissəsini təşkil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ерофеев Б.В. Экологическое право. Учебник. – М., Юрист, – 2006. – 624 с.
2. Иванченко Н.С. Экология и разоружение в системе международной безопасности. – СПб., Изд-во СПб университета, – 2012. – 321 с.
3. Колбасов О.С. Международно-правовая охрана окружающей среды. – М., Междунар. отношения, – 2014. – 237 с.
4. Butler W.E. Soviet Environmental Law as a model for other countries. Connecticut Journal of Int. – 2018, No.3, – p. 135 -136.
5. Egilson D. The roles and tasks of environmental agencies in Europe, Icelandic Review of Politics & Administration, – 2016, volume 8, No.1, – p. 275 -276.
6. Kiss A. Jh. Survey of Current Developments in International Environmental Law. Morges, 2023, 654 p. Statement of Sir Crispin Tickell. PK Ambassador to United Nations UN ECOSOS, 2019, May 8, p. 6-7.
7. Scotford E. Environmental Principles and the Evolution of Environmental Law, Hart Publishing. – Oregon, –2017, – p.37-38.
8. Smith, Michael L., Jehlička P., Environmental values in Central and Eastern Europe: perspectives from East and West, «Sociologický Časopis/Czech Sociological Review, – 2017, No 48.3, – p. 411-412.
9. Tanja A. Börzel, Buzogány A., “Compliance with EU environmental law. The iceberg is melting”, Environmental Politics, volume 28, No 2, 2019, Routledge publisher, – Abingdon, – p. 317-318.

Ягубова Гюнель Горхмаз гызы,

магистрант кафедры международного частного права и европейского права
Бакинского государственного университета

**ПРАВОВЫЕ ПРИНЦИПЫ БОРЬБЫ С ИЗМЕНЕНИЕМ КЛИМАТА И ДЕГРАДАЦИЕЙ
ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ**

РЕЗЮМЕ

В статье подробно анализируются принципы международно-правовой защиты борьбы с изменением климата на основе важных международно-правовых документов, принятых в этой области, а также изучается вопрос их взаимосвязи. Автор приходит к выводу, что отраслевые принципы международно-правовой защиты борьбы с изменением климата и положения, направленные на защиту экологических прав человека, могут играть важную роль в предотвращении нарушений экологических систем.

Принципы международно-правовой защиты борьбы с изменением климата оказывают влияние на защиту экологических прав человека в любом случае. Потому что только в обществе, где существует экологическое равновесие, мы можем говорить об обеспечении экологических прав человека, особенно права на благоприятное изменение климата.

Yagubova Gunel Gorkhmaz,
Master's student, Department of International Private Law
and European Law, Baku State University

**LEGAL PRINCIPLES OF COMBATING CLIMATE CHANGE AND
ENVIRONMENTAL DEGRADATION IN THE EUROPEAN UNION**

SYMMARY

The article analyzes in detail the principles of international legal protection of the struggle against climate change on the basis of important international legal documents adopted in this field, as well as studies the issue of their mutual correlation. The author concludes that the sectoral principles of international legal protection of the struggle against climate change and the provisions aimed at protecting ecological human rights can play an important role in preventing the violation of ecological systems.

The principles of international legal protection of the struggle against climate change have their impact on the protection and defense of ecological human rights in any case. Because only in a society where ecological balance exists can we talk about ensuring environmental human rights, especially the right to favorable climate change.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 14.04.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 15.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.04.2026

Şəfiyev Fəxrəddin Pərviz oğlu,

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının magistrantı

E-mail: fakhraddinshafiyev@gmail.com

UOT 341.67:343.85:341.232

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.374>

BIOTERROR TƏHDİDLƏRİNƏ QARŞI BEYNƏLXALQ HÜQUQİ MEXANİZMLƏRİN EFFEKTİVLİYİ (BİOLOJİ SİLAHLAR KONVENSIYASI KONTEKSTİNDƏ TƏHLİL)

Açar sözlər. *bioloji silahlar, Bioloji Silahlar Konvensiyası (BSK), Cenevrə Protokolu, insanın bioloji təhlükəsizliyi, bioterrorçuluq.*

Ключевые слова: *биологическое оружие, Конвенция о биологическом оружии (КБО), Женевский протокол, биологическая безопасность человека, биотерроризм.*

Keywords: *biological weapons, Biological Weapons Convention (BWC), Geneva Protocol, human biological safety, bioterrorism.*

Giriş

İnsanın bioloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı məsələlər XX əsrdə olduğu kimi yaşadığımız əsrin geridə qoyduğumuz dördüncü hissəsində də öz aktuallığını itirməmişdir. Başqa bir ifadə ilə bioloji təhlükəsizlik məsələləri milli təhlükəsizliyin, eləcə də şəxslərin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətləri arasında qalmaqda davam edir. Təsəffüf deyil ki, elmi tədqiqatlar qarşıdakı onilliklərdə ekoloji və bioloji təhlükələrin bəşər sivilizasiyasının yaşamasını və qorunmasını təmin etmək üçün dövlətlərin səylərinin əsas

istiqamətini təşkil edəcəyini sübut edir. Belə bir şəraitdə biotəhlükəsizlik məsələlərinin hüquq elmində və praktikasında çox az aktual olduğu anlayışı qəbul edilməzdir. Əksinə, bioloji təhlükə və təhdidlər mənbəyindən və miqyasından asılı olaraq hüquq elminin problematikasi baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Bu aktualıq dünyada və ölkəmizdə bioloji təhlükəsizliyin hüquqi təminatının nəzəri və praktiki məsələlərinin geniş tədqiqinə marağın durmadan artmasını əsaslandırır.

Bu məqalədə bioterror təhdidlərinə qarşı beynəlxalq hüquqi mexanizmlərin effektivliyi 1972-ci ildə imzalanmış “Bioloji silahlar Konvensiyası” kontekstində təhlil olunur.

Bioterrorun təsnifatı və texniki aspektləri

Əksər insanlar terrorizmi partlayışlar və dağıntılar nəticəsində ölümə nəticələnən aktlarla əlaqələndirərsələr də, yaxın gələcəkdə terrorçuların əlində ən təhlükəli silahın canlı sistemlər tərəfindən istehsal olunan yüksək patogen mikroorqanizmlər və toksinlər şəklində olan bioloji silahlar olacağı ciddi narahatlıq doğurur.

Bioterrorizm problemini təhlil edərkən qeyd etmək lazımdır ki, artıq real bioterror faktlarının

mövcudluğuna baxmayaraq, bu günə qədər “bioterrorizm” termininin beynəlxalq səviyyədə tanınmış vahid tərfi yoxdur. Belə təriflərdən birinə görə, virusların, bakteriyaların, göbələklərin, toksinlərin və ya digər patogen materialların hökumət strukturlarına, mülki əhaliyə, heyvandarlığa, əkin sahələrinə və ya cəmiyyətin hər hansı seqmentinə qarşı qanunsuz istifadəsi, bunun nəticəsində isə siyasi, sosial və ya iqtisadi məqsədlərin güdülmesidir.

Kütləvi qırğın silahları ümumi olaraq nüvə, kimyəvi, bioloji və radioloji kimi təsnif edilir [9, s. 90-91]. Müxtəlif növ kütləvi qırğın silahlarının terror silahı kimi qiymətləndirilməsi meyarlarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, ilk növbədə bunlardan ikisini nəzərə almaq vacibdir: bu silahların terrorçular üçün əlçatanlığı və dövlətlərin kütləvi qırğın silahlarından istifadə etməklə terror hücumunun nəticələrini məhdudlaşdırmaq və ya nəzarət etmək qabiliyyəti. Hal-hazırda internet vasitəsilə əldə edilən məlumatların həcmi və müxtəlifliyi olduqca çoxdur ki, terrorizmlə mübarizədə qabaqlayıcı tədbir kimi terror məqsədləri üçün istifadə oluna bilən istənilən silah növünün yaradılmasına imkan verən və ya asanlaşdıran məlumatların internet vasitəsilə yayılmasına görə məsuliyyət sisteminin hüquqi aspektlərinin hazırlanması zəruridir.

Bakterioloji (bioloji) və toksin silahlar haqqında 1972-ci il tarixli Konvensiyanın və BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 1540 sayılı Qərarının müvafiq tələblərinin həyata keçirilməsinə dair Milli Aktda göstərilir ki, “Bioloji və ya toksin silah” dedikdə, mikrobial və ya digər bioloji vasitələr, yaxud toksinlər, onların mənşəyi və ya hazırlanma metodu, həmçinin onların profilaktik, qoruyucu və ya digər dinc məqsədlər üçün istifadəsinə icazə verilməyən növləri və miqdarları, eyni zamanda bu cür vasitələrdən və ya toksinlərdən bədxah məqsədlər üçün və ya silahlı münaqişədə istifadə etmək üçün hazırlanan silahlar, avadanlıq və ya hazırlıq vasitələri nəzərdə tutulur [2, s. 2].

Hansı patogenlər yüksək dağıdıcı təsir göstərməyə qadirdir və onlardan terror təşkilatları və nisbətən zəif inkişaf etmiş təhlükəli rejimli dövlətlər nə dərəcədə istifadə edə bilər? Bir çox ölkələr tərəfindən istifadə olunan bioloji təhlükə dərəcəsinə görə patogenlər və zəhərli maddələrin kifayət qədər standart təsnifatı mövcuddur. Bir sıra xarakterik xüsusiyyətin mövcudluğu, aşağıda göstərilən səbəblərlə bağlı olaraq yoluxucu xəstəlikləri bioloji silah və bioterrorçuluq vasitəsi kimi istifadəyə əlverişli hala gətirir [4, s. 6]. Terrorçular tərəfindən eyni zamanda taun, tul-yaremiya, qarayara törədiciələrindən ibarət resepturaların, eləcə də tərkibində bioloji agentlərlə yanaşı, kimyəvi və radioaktiv maddələrin də olduğu qarışıqların istifadə edilməsi ehtimalı da istisna olunmur.

Beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin təkamülü

Kimyəvi və bioloji silahlar sahəsində ilk addım 1925-ci ildə imzalanan “Cenevrə Protokolu” ilə atılmışdır. Bu protokol ilk dəfə olaraq kimyəvi və bioloji silahların istifadəsini qadağan edirdi. Protokol, zəhərli qazlar və hər növ bakterioloji silahların müharibələrdə istifadəsini ümumilikdə qadağan edirdi [1, s. 570].

1925-ci Cenevrə Protokolunun hüquqi təsirlərinə gəldikdə, protokolda yalnız bakterioloji müharibə vasitələrindən bəhs edilməsi və bakterioloji anlayışının bioloji anlayışdan daha dar çərçivəyə malik olmasından dolayı bəzi şərhçilər bu protokolla bütün bioloji silahların qadağan olunmadığını iddia etsələr də, əksər müəlliflər, xüsusilə protokolun hazırlıq işlərini qiymətləndirərək, protokolun bütün bioloji silahları qadağan etdiyini nəticəsinə gəlirlər [8, s. 589]. Protokolda qəbul edilmiş bakterioloji silahların beynəlxalq silahlı münaqişələrdə qadağan olunması, müasir hüquq nəzəriyyəsində ümumi qəbul olunmuş bir prinsipə dəyərləndirilir.

Cenevrə Protokolundan sonra, böyük dövlətlərin də daxil olduğu 100-dən çox ölkə tərəfindən

imzalanmış 1972-ci il “Bioloji silahlar Konvensiyası” (BSK) bioloji silahların hazırlanmasını, istehsalını və saxlanmasını qadağan edir. Ancaq sazişdə nəzarət mexanizminin olmaması və bioloji silah proqramlarının kimyəvi silahlarda olduğu kimi nisbətən asan gizlədilə bilməsi səbəbindən bir çox dövlət bioloji silahlara sahib olmaq şübhəsi altında qalır [5, s. 289]. Bioloji Silahlar Konvensiyası istənilən ölkənin qoşula biləcəyi, müddətsiz və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilədir. Müqaviləyə 183 dövlət tərəfdir, 10 dövlət isə (Çad, Komorlar, Cibuti, Eritreya, İsrail, Kiribati, Mikroneziya, Namibiya, Cənubi Sudan və Tuvalu) sənədi ya imzalamamış, ya da ratifikasiya etməmişdir. Müqavilə rejimi tərəf dövlətlərin bir-biri ilə məsləhətləşmələr aparmasını və uyğunluqla bağlı narahatlıqları aradan qaldırmaq üçün ikitərəfli və ya çoxtərəfli əməkdaşlıq etməsini nəzərdə tutur.

Digər beynəlxalq müqavilələrlə müqayisədə “Bioloji silahlar Konvensiyası” (BSK) kifayət qədər səthi sənəd hesab olunur. Sənəd qısa bir giriş hissəsindən və cəmi 15 maddədən ibarətdir. O, çox vaxt “Kimyəvi silahlar Konvensiyası” (KSK) ilə müqayisə edilir. Kimyəvi Silahlar Konvensiyası təxminən 200 səhifə həcmindədir və tərəf dövlətlərin öhdəliklərinə uyğun davranıb-davranmadıqlarını yoxlamaq üçün geniş və ətraflı təhqiqat mexanizmlərini özündə ehtiva edir [3, s. 213]. Konvensiyanın ən böyük zəif cəhəti tərəf dövlətlərin öhdəliklərə əməl edib-etmədiyini araşdıracaq mexanizmlərin olmamasıdır. Yenni Rissanen [2003] qeyd edir ki, Sovet İttifaqı 1972-ci ildən etibarən BWC-nin tərəf dövləti statusuna malik olsa da, geniş miqyaslı bioloji silah proqramı həyata keçirdiyi məlum olduğu üçün bu, öhdəliklərin pozulmasının ən diqqətçəkən nümunələrindən biri hesab olunur.

Bioloji təhlükəyə qarşı cavab olaraq, 2007-ci ilin oktyabrında Avropa İttifaqı bioterrorizmlə mübarizə məqsədilə “Biohazırlıq və təhlükəsiz qida haqqında Yaşıl Sənədi”ni qəbul etmiş və

bioterrorizm təhlükəsi ilə mübarizə üçün effektiv tədbirlərin işlənib hazırlanması üzrə məsləhətləşmələr aparmışdır. Avropa Komissiyasının “Ədalət, Azadlıq və Təhlükəsizlik üzrə Komissarı” Franko Frattininin fikrincə, belə tədbirlərə təcili ehtiyac var, çünki XXI əsrdə terrorçular böyük insan itkiləri və iqtisadi ziyan səbəb ola biləcək bioloji silahlardan əsas silah kimi istifadə edə bilirlər [11].

Mövcud hüquqi sistemin zəif tərəfləri

1960-cı illərdə bioloji-kimyəvi silah proqramı aparan dövlətlərin sayı 4, 1990-cı illərdə isə 11 idi. Hazırda isə ən az 17 dövlətin belə proqramlar apardığı barədə etibarlı sübutlar var. Bir çox halda bu fəaliyyətlər “müdafiə məqsədli proqram” adı altında gizlədilir. Lakin belə proqramların hücum strategiyasına çevrilmə riski olduqca yüksəkdir. Bu səbəbdən, səhiyyə qurumları və xəstəxanalar xüsusi məsuliyyət daşıyır. Bioloji və ya kimyəvi təsirə məruz qalmış şəxslərin qəbul və müşahidə strategiyası, təcili yardım bölmələrinin planlanması, izolyasiya və dekontaminasiya tədbirləri əvvəlcədən müəyyənləşdirilməlidir.

Bioloji silahlar həm də ən ucuz kütləvi qırğın vasitələri hesab olunur. Çox kiçik miqdarda bioloji agentlə çoxsaylı insanlara yoluxma yaratmaq mümkündür. Bu səbəbdən bu silah növü bəzən “kasıb ölkələrin atom bombası” adlandırılır. Məsələn, 100 kq şarbon sporları 300 km² əraziyə bir gündə yayılaraq bir milyondan üç milyona qədər insanı öldürmək imkanına malikdir [6, s. 190-191].

Bioloji silah təhlükəsi uzun müddətdir ki, aparıcı ölkələrin təhlükəsizlik gündəliyindədir. ABŞ Dövlət Departamentinin terrorla mübarizə üzrə koordinatoru Henri Krumpton hələ 2006-cı ilin yanvarında bioloji hücumun radioaktiv materiallar olan bombanın partlamasından daha ciddi nəticələrə səbəb ola biləcəyini vurğulayaraq, “Məni təkcə nüvə təhlükəsi deyil, daha çox narahat edirəm. Düşünürəm ki, bioloji silahların

riski artacaq” [10]. Bu məsələ ilə bağlı dünyanın ən mötəbər ekspertlərindən biri Milton Leytenberq bioloji silah məsələlərinə həsr olunmuş monoqrafiyasında öz nöqteyi-nəzərini ətraflı şəkildə ortaya qoymuşdur [7, s. 27-28].

Bioterrorizm mövzusu son on illik dövrdə, xüsusilə COVID-19 Pandemiyası fonunda dünyaya ictimaiyyətinin çox ciddi müzakirə obyektinə çevrildi. Qeyd edək ki, biosilahların dağıdıcı potensialına baxmayaraq, son dövrlərdə onlardan çox nadir hallarda istifadə edilir. Terrorçu üçün, məsələn, aerozollaşma yolu ilə asanlıqla yayılan lazımi agentləri əldə etmək çətindir. Bununla belə, çox primitiv bir çatdırılma sistemi istənilən effekti əldə edə bilər. Senator Sem Nunn dəfələrlə bildirib ki, “Mən bioterrorizmi nüvə təhlükəsinə bərabər və gələcəkdə daha çox ehtimal olunan təhlükə kimi görürəm”. İnterpolun baş katibi Ronald Nobl bunu bir qədər fərqli şəkildə ifadə etdi: “Söhbət bioterrorizmdən gedirsə, bu, törədildikdən sonra açmağa cəhd edə bilməyəcəyimiz yeganə cinayətdir, çünki zərər çox böyük olardı” [9, s. 93].

Aydındır ki, bioterrorizmin qarşısının alınmasında ən mühüm amillərdən biri inkişaf etmiş ölkələrdə təkcə daxili deyil, həm də beynəlxalq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsidir. Silahsızlanma anlayışı ümumiyyətlə mövcud silahların azaldılması və ya məhv edilməsi kimi başa düşülür. Əgər dövlətlər əlindəki silahların sayını azaltsalar, dünyanın daha təhlükəsiz olacağı barədə ümumi bir fikir mövcuddur. Buna görə də silahsızlaşma ideyalarının əsas çıxış nöqtəsi minimum silahlanma və ya maksimum silahsızlaşma olmuşdur. Bu kontekstdə 1921-1934-cü illərdə Millətlər Cəmiyyətinin çərçivəsində müəyyən intervallarla keçirilən müzakirələrin əsas məqsədi silahlanma səviyyələrini müəyyən dərəcədə azaltmaqla beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təmin etmək olmuşdur [1, s. 544]. Eyni

zamanda, silahsızlaşma danışıqlarında əsasən silahların sayı deyil, effektivliyi üzərində dayanılır.

Nəticə və tövsiyələr

Tədqiqatın gedişatında əldə olunan məlumatların təhlili göstərir ki, bioterror XXI əsrdə qlobal təhlükəsizlik arxitekturası üçün ən mürəkkəb və proqnozlaşdırılması çətin olan təhdidə çevrilir.

Hüquqi müstəvidə aparılan araşdırmalar sübut edir ki, 1925-ci il Cenevrə Protokolundan bu günə qədər keçən müddətdə beynəlxalq qanunvericilik ciddi təkamül yolu keçsə də, hələ də fundamental boşluqlar qalır. 1972-ci ildə imzalanmış “Bioloji silahlar Konvensiyası” bioloji silahların hazırlanmasını və saxlanmasını qadağan etsə də, müqavilənin nəzərəçarpan əsas zəif cəhəti effektiv və dövlətlərin öhdəliklərə nə dərəcədə riayət etdiklərinə nəzarət edəcək hüquqi mexanizmin olmamasıdır.

Son illərdə informasiya texnologiyalarının və internetin nəzarətsiz inkişafı bioterror riskini daha da artırır. Patogenlərin izolyasiyası, artırılması və aerozol formasına salınması haqqında məlumatların rəqəmsal platformalarda əlçatan olması, qeyri-dövlət aktorlarının (terror qruplaşmalarının) bu silahlara əlçatanlığını asanlaşdırır.

Yekun olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, bioterrorizm yalnız tibbi və ya texniki problem deyil, hələ də ciddi səviyyədə beynəlxalq hüququn, kəşfiyyatın və strateji kommunikasiyanın ortaq mübarizə sahəsidir. Mövcud konvensiyaların yalnız sülh niyyətinə söykənməsi kifayət deyil, həmçinin beynəlxalq hüquq sistemində “bioşəffaflıq prinsipi” mütləq şəkildə bərqərar edilməli və dövlətlərin bu sahədəki fəaliyyətləri üzərində “dövlətlərüstü” (supramilli) nəzarət gücləndirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Arı T. Uluslararası ilişkiler ve dış politika / T. Arı. – Bursa: Alfa Akademi, – 2017. – 604 s.
2. Bakterioloji (bioloji) və toksin silahlar haqqında 1972-ci il tarixli Konvensiyanın və BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 1540 sayılı Qərarının müvafiq tələblərinin həyata keçirilməsinə dair Milli Akt. London: VERTIC, 2012, – 23 s.
3. Barnaby W. Virüs Saldırıyor: Biyolojik ve Kimyasal Savaşa Doğru / W Barnaby. – İstanbul: Timaş, - 2003.
4. Frinking E., Sweijs T., Sinning P., Bontje E., Frattina C., Abdalla M. The increasing threat of biological weapons. Handle with sufficient and proportionate care // The Hague Centre for Strategic Studies, – 2016. – 38 p.
5. Goldstein J.S., Pevehouse J.C. Uluslararası İlişkiler / J.S. Goldstein, J.C. Pevehouse. – Ankara: BB101, – 2017. – 660 s.
6. Griffiths M. O'Callaghan T., Roach S.C. Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar / M. Griffiths, T. O'Callaghan, S.C. Roach. – Ankara: Nobel, – 2013. – 424 s.
7. Leitenberg M. The Problem of Biological Weapons / M. Leitenberg. - Stockholm: The Swedish National Defence College, - 2004. – 206 p.
8. Pazarcı H. Uluslararası hukuk / H. Pazarcı. – Ankara: Turhan, – 2014. – 726 s.
9. Завриев С., Колесников А. Проблемы биобезопасности и противодействия биотерроризму // Мировая Экономика и Международные Отношения. – 2009. № 12, – с. 90–100.
10. Интерпол призвал к изменению национальных законодательств для борьбы с биотерроризмом/ 07 ноября 2006. URL: <https://www.newsru.com/world/07nov2006/bioterror.html>
11. Муслидинова Е. Еврокомиссия приняла план борьбы с биологическим терроризмом // РИА “Новости”, 2007. 11 Июль.

Шафиев Фахраддин Парвиз оглу,
магистрант кафедры прав человека и информационного права ЮНЕСКО
юридического факультета Бакинского государственного университета

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫХ МЕХАНИЗМОВ
ПРОТИВ УГРОЗ БИОТЕРРОРИЗМА (АНАЛИЗ В КОНТЕКСТЕ
КОНВЕНЦИИ О БИОЛОГИЧЕСКОМ ОРУЖИИ)**

РЕЗЮМЕ

В современную эпоху стремительное развитие биотехнологий и доступность информации превратили биотерроризм в одну из наиболее серьезных угроз глобальной безопасности. В частности, пандемия COVID-19 продемонстрировала, что агенты с высокой способностью к массовому заражению могут парализовать системы здравоохранения и экономики государств. В этом контексте особую актуальность приобретает исследование того, насколько международно-правовые документы, направленные на предотвращение распространения биологического оружия, соответствуют современным вызовам.

Основной целью статьи является анализ существующей международно-правовой базы борьбы с биотерроризмом, в частности эффективности Конвенции о биологическом оружии 1972 года (КБО), а также выявление фундаментальных пробелов в системе.

В ходе исследования использовались методы историко-сравнительного анализа, анализа документов и системного подхода. Положения Женевского протокола 1925 года и КБО были рассмотрены в сравнительном аспекте на фоне современных доктрин безопасности.

В результате исследования установлено, что главным недостатком КБО является отсутствие обязательного и эффективного механизма контроля за соблюдением обязательств государствами-участниками. В статье также рассматриваются правовые аспекты контроля за экспортом «двойного назначения» оборудования и вопросы ответственности за распространение информации о патогенах через интернет в научном контексте. В качестве основного вывода подчеркивается необходимость расширения сферы применения конвенции и создания новой международной системы мониторинга на основе принципа «биопрозрачности» для противодействия биологическим угрозам.

Shafiyev Fakhraddin Parviz,
Master's student, UNESCO Department of Human Rights and
Information Law, Faculty of Law, Baku State University

**EFFECTIVENESS OF INTERNATIONAL LEGAL MECHANISMS AGAINST
BIOTERRORISM THREATS (ANALYSIS IN THE CONTEXT
OF THE BIOLOGICAL WEAPONS CONVENTION)**

SUMMARY

In the modern era, the rapid development of biotechnology and increased access to information have made bioterrorism one of the most serious threats to global security. The COVID-19 pandemic demonstrated that agents capable of mass infection can paralyze national healthcare and economic systems. In this context, assessing how well international legal instruments aimed at preventing the spread of biological weapons respond to contemporary challenges is highly relevant.

The main objective of the article is to analyze the existing international legal framework for combating bioterrorism, particularly the effectiveness of the 1972 Biological Weapons Convention (BWC), and to identify fundamental gaps in the system.

The research employs historical-comparative analysis, document analysis, and a systematic approach. The provisions of the 1925 Geneva Protocol and the BWC are examined comparatively within the framework of modern security doctrines.

The study finds that the major weakness of the BWC is the lack of a binding and effective verification mechanism to ensure compliance by member states. It also evaluates legal aspects of controlling the export of dual-use equipment and issues of responsibility for the online dissemination of information about pathogens. The main conclusion emphasizes the need to expand the scope of the convention and to establish a new international monitoring system based on the principle of "bio-transparency" to counter biological threats.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 17.03.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 10.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 13.04.2026

Barbasteh Aynaz Norouz,

Second-year master's student, "Human Rights Law" specialty, UNESCO Department of Human Rights and Information Law, Faculty of Law, Baku State University

E-mail: aynaz.barbasteh.11@gmail.com

UDC 341.24:349.6

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.376>

PROTECTION OF THE COMMON HERITAGE OF MANKIND: LEGAL AND ETHICAL ASPECTS

Açar sözlər: *ortaq irs, bəşəriyyət, bəşəriyyətin ortaq irsinin etik aspektləri, bəşəriyyətin ortaq irsinin etik və hüquqi aspektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi.*

Ключевые слова: *общее наследие, человечество, этические аспекты общего наследия человечества, взаимодействие между этическими и правовыми аспектами общего наследия человечества.*

Keywords: *the common heritage, mankind, the ethical aspects of the common heritage of mankind, the interplay between ethical and legal aspects of the common heritage of mankind.*

Introduction

Legal debates regarding the global commons began in the 1960 s. Competitions between opposing blocs were leading to initiate new projects to explore and exploit outer space and the deep seabed. In 1967, Maltese Ambassador Arvid Pardo proposed to the United Nations General Assembly (UNGA) that the deep seabed and ocean floor beyond the limits of national jurisdiction should be subject to a new international regime known as the 'common heritage of mankind' (CHM). Elements of the Concept of the Common Heritage of Mankind are non-appropriation, international joint management, sharing of benefits, peaceful use and preserva-

tion for the benefit of future generations. Does this imply that the concept of the CHM has an inherent ethical aspect? The subsequent sections of this research provide a detailed analysis of the ethical implications underlying the CHM principle [9; 6].

The International Seabed Authority is established to manage and supervise all mineral-resources-related activities in the area for the common good of all mankind. The International Seabed Authority (ISA) is an autonomous international organization established under the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS) and the 1994 Agreement relating to the Implementation of Part XI of the United Nations Convention on the Law of the Sea (1994 Agreement). The wide scope of the ISA's responsibilities necessitates a multifaceted institutional structure with authority distributed across distinct entities. A supermajority is applied and rights of objection are exercisable, enabling each chamber to preserve the authority of the interests recognised by the voting chambers—cementing a set of interests that were a priority of the Parties. Vague UNCLOS provisions regarding exploitation regulations necessitate the creation of a comprehensive "Mining Code". The ISA and various stakeholders engaged in the process of initiating the new regulations by exchanging their views. This is the part of the issue on partic-

ipation and transparency since its outset. The Legal and Technical Commission (LTC) originally planned to meet in private, but it faced pressure in order to guarantee individual scientists' participation, thereby fortifying the credibility and validity of the decision-making process. They resisted open discussions, using the risk of politicization and confidentiality of commercial data as excuses. Some meetings regarding the Mining Code were opened to a restricted number of monitors beginning in August 1997, but this evidently has been done reluctantly. It shows how the ISA's adoption of an individualist stakeholder orientation and its deference to commercial expectations of profitability, in the context of growing political attention to the oceans as a source of economic growth, are further transforming the notion of common heritage and benefit sharing and concomitantly undermine the regime's redistributive ambitions. Since pragmatic mechanisms for the protection of the common heritage of mankind are insufficient, an ethical approach becomes crucial [2, para. 1; 1, p. 603].

1.1. Ethical Foundations of the Common Heritage of Mankind.

Elements of the Concept of the Common Heritage of Mankind are non-appropriation, international joint management, sharing of benefits, peaceful use and preservation for the benefit of future generations. These elements themselves and some other related ethical matters are key pillars for ethic establishment of the Common Heritage of Mankind [6].

The non-appropriation principle. The principle is a fundamental tenet of international law asserting that specific global domains, notably Outer Space and the Deep Seabed, are not subject to national sovereignty claims by any state through assertion, occupation, or any other means. The non-appropriation principle ensures equal access for all states and restrains the monopolization of global commons [5].

The international joint management principle. The principle brings an effective new element into the law of the sea by giving control and management of the deep seabed to mankind as a whole. The Authority is the organization through which States Parties shall, in accordance with this Part, organize and control activities in the Area, particularly with a view to administering the resources of the Area. Thus, States Parties act as a kind of trustee on behalf of mankind [7, art 157(1)].

The sharing of benefits principle. The principle ensures that benefits from the common heritage of mankind are divided equally among all states. There are six categories of benefits that are relevant to seabed mining. These are wealth generation and redistribution, advancement of developing States, security of mineral supply, ecosystem services, scientific knowledge, and other uses of the Area [3].

The peaceful use principle. In exercising their rights and performing their duties under this Convention, States Parties shall refrain from any threat or use of force against the territorial integrity or political independence of any State, or in any other manner inconsistent with the principles of international law embodied in the Charter of the United Nations [8, art. 301].

The preservation for the benefit of future generations principle. The principle is profoundly linked to the concept of sustainable development. Humanity has the ability to make development sustainable to ensure that it meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs [10].

1.2. The Integration of Ethics and Law in the Governance of Global Commons.

«As Georg Jellinek stated, law serves as the 'ethical minimum' of social behavior—a system that establishes the fundamental values that a community collectively agrees to avoid disorder.

For a legal system to function effectively, it first needs to be supported by a common ethical understanding within society [4, p. 35].

Changing ethical and legal aspects can be illustrated in a developmental process of slavery: an institution that was once legally permitted and socially accepted. Over time, a penetrating transformation in collective moral perception reconsidered slavery—from a socio-economic practice into a severe violation of human dignity and basic rights. As this ethical reorientation gradually spread, legal systems began to abolish the institution, leading to the Slavery Abolition Act in 1833 in the British Empire. After all, the Slavery Convention was adopted in 1926. In this regard, the law did not generate the moral value itself, but it formalized and institutionalized an already emerging societal consensus.

In the present era, the governance of the Common Heritage of Mankind (CHM) faces a comparable pre-ethical dilemma. The current limitations of practical legal mechanisms largely arise from the fact that the global community has not yet achieved a unified ethical agreement regarding the status and management of these shared resources. Just as the abolition of slavery followed a change in society's moral views, an

effective legal system for the global commons must also be based on a strong ethical commitment that treats these resources not as “spoils of power” but as a shared trust for present and future generations. Until such an ethical foundation becomes firmly established, legal ‘minimums’ will remain impractical to safeguard the long-term interests of humanity.

1.3. Conclusion.

The legal and ethical aspects of the common heritage of mankind are closely intertwined and indispensable. Their integration helps societies become more adaptable and contributes to the development of a civil society. The interaction between these two dimensions demonstrates that law alone is often insufficient; without ethical values it cannot produce long-term results. The emergence of new ethical standards serves as an indicator of future legal norms. In a rapidly changing world, it is essential to strengthen ethical awareness regarding the CHM to safeguard the interests of future generations. Such values may eventually evolve into binding rules. As humanity is responsible for its actions, the common heritage of mankind should be approached as one of the fundamental concerns of humanity.

List of used literature:

1. Feichtner, Isabel. “Sharing the Riches of the Sea: The Redistributive and Fiscal Dimension of Deep Seabed Exploitation”. *European Journal of International Law* 30, no. 2 (2019): 601–633. <https://doi.org/10.1093/ejil/chz022>.
2. International Seabed Authority (ISA). “About ISA”. <https://isa.org.jm/about-isa/>
3. Jaeckel, Aline. «Benefitting from the Common Heritage of Humankind: From Expectation to Reality.» *The International Journal of Marine and Coastal Law* 35, no. 3 (2020): 660–681.
4. Jellinek, Georg. *Die sozioethische Bedeutung von Recht, Unrecht und Strafe*. Vienna: Alfred Hölder, 1878, quoted in Joseph Shatin. “The Notion of a Minimum Content of Natural Law”. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 60, no. 4 (1974): 35.
5. “Non-Appropriation Principle.» *Sustainability Directory*, 2024. <https://lifestyle.sustainability-directory.com/area/non-appropriation-principle/resource/8/> (accessed 1 March 2026).
6. Pardo, Arvid, and Carl Q. Christol. “The Common Interest: Tension Between the Whole and the Parts”. In *The Structure and Process of International Law: Essays in Legal Philosophy, Doctrine and Theory*, edited by R. St. J. Macdonald and Douglas M. Johnston, 654. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1983.
7. United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS). Adopted 10 December 1982, entered into force 16 November 1994. 1833 UNTS 3, Article 157(1).

8. United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS). Adopted 10 December 1982, entered into force 16 November 1994. 1833 UNTS 3, Article 301.

9. United Nations General Assembly (UNGA). Agenda Item 92, Examination of the Question of the Reservation Exclusively for Peaceful Purposes of the Sea-Bed and the Ocean Floor, and the Subsoil Thereof, Underlying the High Seas beyond the Limits of Present National Jurisdiction, and the Use of Their Resources in the Interests of Mankind (General Debate), 22nd Session, First Committee, 1515th Meeting, UN Doc. A/C.1/PV.1515, 1 November 1967.

10. World Commission on Environment and Development (WCED). Our Common Future. Oxford: Oxford University Press, 1987.

Barbasteh Aynaz Norouz,

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının “İnsan hüquqları” ixtisaslaşması üzrə (ingilis bölməsi) II kurs magistrantı

BƏŞƏRİYYƏTİN ORTAQ İRSİNİN QORUNMASI: HÜQUQİ VƏ ETİK ASPEKTLƏR

XÜLASƏ

Məqalə bəşəriyyətin ortaq irsinin hüquqi və etik aspektlərini araşdırır. Hüquqi çərçivə resursların idarə olunmasını təmin edir, lakin yalnız uzunmüddətli nəticələr əldə etmək üçün cəmiyyətə etik dəyərləri tanıması və onlara hörməti aşılamaq lazımdır. Bəşəriyyətin ortaq irsi prinsipləri – mülkiyyətin mənimsənilməməsi, beynəlxalq birgə idarəetmə, resurslardan əldə olunan faydaların ədalətli bölüşdürülməsi, sülh məqsədli istifadə və gələcək nəsillərin maraqlarının qorunması – həm hüquqi, həm etik əsaslarla resursların ədalətli istifadəsini təmin edir.

Etik və hüquqi integrasiya etik dəyərləri qanuniləşdirmək vasitəsilə beynəlxalq birliklər və insanların bu dəyərlərə hörmətini təmin edir. Bəşəriyyətin Ortaq İrsinin qorunması və idarə olunması kollektiv məsuliyyət tələb edir və bu bütün insanlığın borcudur.

Барбастех Айназ Норуз,

магистрант II курса по специализации «Права человека» (английское отделение)
кафедры ЮНЕСКО по правам человека и информации юридического
факультета Бакинского государственного университета

ОХРАНА ОБЩЕГО НАСЛЕДИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА: ПРАВОВЫЕ И ЭТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются правовые и этические аспекты общего наследия человечества. Правовая база обеспечивает управление ресурсами, однако для достижения долгосрочных результатов необходимо, чтобы общество признавало этические ценности и прививало уважение к ним. Принципы общего наследия человечества – непризнание собственности, международное совместное управление, справедливое распределение выгод, использование ресурсов в мирных целях и защита интересов будущих поколений – обеспечивают справедливое использование ресурсов как на правовой, так и на этической основе.

Этическая и правовая интеграция через легализацию этических ценностей обеспечивает уважение международных сообществ и людей к этим ценностям. Охрана и управление общим наследием человечества требуют коллективной ответственности, и это является долгом всего человечества.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 16.03.2026

Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 12.04.2026

Çapa qəbul olunma tarixi: 14.04.2026

Mammadov Alif Namig,

Second-year master's student, Commercial Law specialty, Faculty of Law,

Baku State University

E-mail: alifmammadov2002@gmail.com

UDC 347.4(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.378>

THE MANIFESTATION OF MODERN CONTRACT LAW IN THE AZERBAIJANI LEGAL SYSTEM

Açar sözlər: müqavilə hüququ, müqavilə azadlığı, vicdanlılıq, müqavilənin standart şərtləri, elektron müqavilələr, arbitraj, Azərbaycan, beynəlxalq xüsusi hüquq.

Ключевые слова: договорное право, свобода договора, добросовестность, стандартные условия, электронные договоры, арбитраж, Азербайджан, международное частное право.

Keywords: contract law, freedom of contract, good faith, standard terms, electronic contracting, arbitration, Azerbaijan, private international law.

Contract law is frequently described as the legal infrastructure of a market economy: it enables private actors to plan transactions, allocate risk, and enforce cooperation through legally binding promises. In Azerbaijan, the role of contract law has become more visible as the country's economy has diversified and as domestic enterprises increasingly participate in cross-border trade. At the same time, modern contracting practice challenges the classical picture of two equal parties freely negotiating all terms. Many agreements are concluded through standard forms drafted by repeat players; small businesses and consumers may accept terms un-

der information asymmetry; and digital platforms compress bargaining into a few clicks. These realities make it necessary to examine how modern contract law ideas are reflected in Azerbaijan's legal system and how that system responds to the practical pressures of contemporary commerce.

This article proceeds in two stages. First, it outlines the main modern themes that shape contract law today—party autonomy, mandatory limits, good faith, standard terms control, remedies, and the legal recognition of electronic contracting. Second, it applies that framework to Azerbaijani private law, focusing on the Civil Code's architecture and on supporting legislation relevant to commercial transactions. The analysis distinguishes a descriptive account of statutory rules from a normative evaluation of how these rules should be applied in practice, especially where bargaining is uneven or performance is disrupted. Comparative references are used selectively to clarify concepts and highlight doctrinal options rather than to propose direct legal transplants.

A first pillar of modern contract doctrine is freedom of contract. In civil-law systems this principle expresses the idea that parties may decide whether to contract and may shape the content of their agreement, provided that they do not violate mandatory rules. The Azerbaijani Civil

Code reflects this approach by listing contractual freedom among the foundational principles of civil legislation and by allowing persons to acquire and exercise civil rights according to their will. The Code also clarifies that parties may freely determine contractual terms that do not contradict legislation and public policy. These rules create a baseline of private autonomy while preserving the state's capacity to protect public interests and weaker parties [1].

Modern doctrine, however, recognizes that autonomy is not absolute. Mandatory norms remain a central feature of contract law because certain interests—market integrity, consumer protection, and the prevention of abuse—cannot be fully delegated to private ordering. Azerbaijani law captures this balance through the Civil Code's distinction between dispositive rules, which parties may modify, and imperative rules, which cannot be excluded by agreement. In practice, the key legal question is rarely whether contractual freedom exists in the abstract; the question is which contractual clauses are legitimate exercises of autonomy and which clauses amount to an impermissible circumvention of mandatory protections [1].

Good faith is the most important doctrinal tool used to connect contractual enforcement with standards of legitimacy. Modern contract systems increasingly treat good faith not merely as an interpretive preference but as a substantive constraint against opportunism and abuse. The Azerbaijani Civil Code requires subjects of civil relations to act in good faith and to exercise rights and obligations reasonably. This affects the entire life of a contract: negotiation, formation, performance, and termination. A disciplined good-faith analysis is fact-sensitive. It focuses on concrete behavior—concealment of material information, contradictory conduct, abuse of discretionary rights, or strategic delay—rather than on broad moral assertions [1].

A major manifestation of modern contract law is the legal treatment of standard terms and standard form contracts. In contemporary markets, efficiency often depends on pre-drafted terms, but these terms create risks of one-sided drafting. Azerbaijani law addresses this through a structured regime on standard contractual terms. The Civil Code regulates incorporation of standard terms, excludes unusual clauses that the other party could not reasonably foresee, and adopts a *contra proferentem* approach for ambiguous clauses: ambiguity is interpreted against the party that proposed the term. The Code also identifies categories of invalid standard terms in contracts used against individuals who are not engaged in entrepreneurship. This framework allows mass contracting while constraining surprise and unfairness [1].

The practical importance of these rules becomes clear in common commercial settings. Supply agreements, logistics contracts, leasing arrangements, and service contracts are often concluded on templates that allocate risk through limitation-of-liability clauses, penalty clauses, and unilateral change mechanisms. The incorporation and transparency questions therefore matter: did the other side have a real opportunity to understand the term, and was the clause reasonably foreseeable in context? If the answer is negative, Azerbaijani doctrine provides multiple routes to control the clause—exclusion as an unusual term, interpretation against the drafter, or invalidity where consumer protections are implicated. The result is a layered methodology that can remain predictable if courts apply it step-by-step, starting with incorporation and transparency before turning to substantive control.

Consumer protection policy reinforces the Civil Code's control of standard terms. Public guidance emphasises that contractual clauses restricting statutory consumer rights are invalid

and may trigger enforcement measures. From a doctrinal standpoint, the interaction between Civil Code mechanisms and consumer-law invalidity rules helps protect parties in a relatively weaker bargaining position without abandoning freedom of contract as the general baseline. In commercial practice, this means that businesses that contract with consumers must treat transparency and fairness as compliance requirements rather than as optional ethical considerations [6].

Another core manifestation of modern contract law is the sophistication of remedies for breach. Modern doctrine aims to protect the injured party's expectation interest—placing that party, as far as possible, in the position it would have occupied if the contract had been properly performed. Azerbaijani law provides remedies such as damages, specific performance in appropriate cases, and termination where breach is significant. The Code also recognises statutory consequences for late monetary performance through default interest rules. These remedial rules are not merely technical: they shape how parties allocate risk, price contracts, and structure performance incentives [1].

Issues of duration and delay illustrate how statutory design influences commercial behavior. Article 399 of the Civil Code allows parties to stipulate whether expiry of a contractual term ends contractual obligations, and it clarifies that expiry does not release parties from liability for breaches committed before expiry. When combined with default interest rules for late payments, these provisions create predictable consequences for performance failure while still allowing parties to customize duration where the nature of the transaction requires it. Azerbaijani judicial practice has relied on the Constitutional Court's legal position in interpreting these provisions, which helps reduce inconsistency in contract litigation [3; 4].

Electronic contracting is another defining feature of modern contract law. Digital platforms,

electronic communications, and automated procurement systems have shortened negotiation cycles and increased transaction volume. For legal systems, the doctrinal issue is whether electronic form can generate the same legal certainty as written signatures and paper documents. Azerbaijani legislation on electronic signature and electronic document establishes that qualified electronic signatures are legally valid and, in most contexts, equivalent to handwritten signatures. This recognition supports e-commerce and modern procurement while preserving evidentiary reliability. For contract practice, the key is to ensure proper authentication, integrity of records, and retention of electronic evidence [5].

Digitalisation also raises doctrinal questions about consent and transparency. Click-wrap and browse-wrap models can reduce the visibility of standard terms, which makes incorporation rules and good faith standards especially relevant. A coherent approach is to treat digital convenience as compatible with legal certainty only when the user has a meaningful opportunity to review terms, when consent is clearly recorded, and when the platform design does not manipulate choice. In this sense, modern contract law does not reject digital form; it demands that digital form preserve the functional conditions of consent and reliable proof.

Modern contract law also places stronger emphasis on the formation process itself. In commercial practice, disputes often arise not because parties deny that they negotiated, but because they disagree on whether a binding contract was concluded and what the "essential terms" were. The Civil Code's general architecture supports a consent-based model: a contract requires agreement on essential terms and a legally valid expression of intention. In drafting, this pushes parties to state scope, price mechanisms, delivery terms, acceptance procedures, and liability limits with sufficient clarity. In litigation, it encourages

courts to distinguish between preliminary negotiations and final agreement, and to examine whether the parties' conduct demonstrates a mutual intention to be bound [1].

A related issue is the legal effect of correspondence and pre-contractual communications. Email chains, messaging platforms, and exchanged drafts can create reliance even where the final text is not signed. Modern doctrine treats this as a question of evidence and good faith: where one party induces reasonable reliance and then withdraws opportunistically, legal systems may respond through liability rules or through interpretation that preserves the deal the parties reasonably attempted to make. Azerbaijani law's general good-faith obligation provides the conceptual vocabulary for controlling such opportunism, but predictability requires courts to articulate clear indicators of reliance, representation, and causation [1; 7, Article 1.7].

Interpretation is another area where modern doctrine becomes visible. Commercial contracts often contain technical clauses, cross-references, and incomplete provisions that are later supplemented by practice. A purely literal approach may defeat the contract's economic function, while a purely purpose-based approach can become unpredictable. A disciplined interpretive method starts with the text read as a whole, then uses context—trade usage, established course of dealing, and the parties' subsequent performance—to clarify ambiguity. Where a clause remains unclear, the Civil Code's approach to interpretation against the drafter in standard terms (*contra proferentem*) offers a structured solution that is both fair and predictable [1].

Penalty clauses and liquidated damages illustrate the need for balance between deterrence and proportionality. In commercial contracts, penalty clauses can reduce enforcement costs because they avoid complex proof of loss. At the same time, excessive penalties can become an instru-

ment of pressure rather than compensation, especially where bargaining power is uneven. Modern doctrine typically preserves the parties' right to agree on a penalty but allows judicial control where the penalty is manifestly disproportionate to the protected interest. Azerbaijani private law has analogous balancing mechanisms, and a predictable practice requires courts to explain when a penalty protects legitimate reliance and when it becomes punitive opportunism [1].

Changed circumstances, disruption, and force majeure provide another test of modern contract doctrine. Long-term projects—construction, supply chains, and credit arrangements—operate under uncertainty. Modern contract systems increasingly accept that adaptation and renegotiation may be normal rather than exceptional, but they also insist on clear thresholds to avoid undermining legal certainty. In Azerbaijani practice, well-drafted force-majeure and hardship clauses are crucial because they translate general legal concepts into operational rules: notice timelines, mitigation duties, and allocation of delay costs. Good faith becomes relevant here as well, because a party that invokes disruption must do so honestly and must avoid using the event as a pretext for opportunistic exit [1; 7, Article 1.7].

Corporate contracting adds an institutional dimension to contract law. Modern transactions are frequently concluded by legal entities through directors, managers, or authorised representatives. Disputes can arise when internal approval requirements are breached or when a representative exceeds authority. Modern doctrine attempts to protect transactional security by balancing internal corporate rules against the protection of good-faith third parties. For counterparties, this translates into practical due diligence: verifying signatory authority, checking corporate documents, and documenting approvals for significant transactions. For courts, it requires careful reasoning on whether a third party knew

or should have known about the limitation, and whether reliance on apparent authority was reasonable in the circumstances [1].

Banking and finance relationships further demonstrate modern contract law's functional character. Credit agreements, guarantees, and security documents are highly standardised, heavily regulated, and sensitive to information asymmetry. Contract doctrine matters because it determines how security is interpreted, how default is defined, and how enforcement mechanisms operate. In particular, a reliable doctrine of good faith and standard-term control helps ensure that enforcement remains legitimate without disabling the efficiency that credit markets require. Even in sophisticated transactions, transparency of key economic terms—interest calculation, fees, events of default, and dispute resolution—remains essential for legal certainty and for the credibility of enforcement [1].

Cross-border commerce adds enforcement, applicable-law, and evidence challenges beyond ordinary domestic contracting. In Azerbaijani law, the Law on Private International Law provides the conflict-of-laws framework for private-law relations with a foreign element and supports party autonomy in determining the law applicable to contractual relations where the statutory requirements are met [2]. Parties may choose arbitration to manage jurisdictional uncertainty, but enforcement still depends on predictable court support, procedural fairness, and clear documentation. Modern contract drafting therefore treats dispute-resolution clauses and evidence management as part of the contract's core governance design. This is particularly important in digital transactions, where evidence is often electronic, dispersed, and vulnerable to manipulation. A coherent legal regime for electronic signatures and electronic records, combined with clear procedural rules on admissibility, strengthens Azerbaijan's attractiveness as a pla-

ce to do business and reduces transaction costs for international partners [5; 8].

One practical area where modern doctrine meets everyday business reality is contract management after signing. Many disputes emerge not from the initial bargain but from weak documentation of variations, additional work, and acceptance of performance. A modern approach treats the contract as a governance framework rather than a one-time exchange: parties are expected to record changes, issue timely notices, and preserve evidence of delivery and acceptance. Azerbaijani contract practice can benefit from internal compliance routines that mirror this logic, such as written change orders, standardized acceptance acts, and escalation protocols. These measures reduce the evidentiary burden in disputes and make the good-faith standard easier to apply because behavior becomes documentable and auditable [1].

Standardisation also matters for international supply chains, where contracts are often integrated with logistics documents, customs formalities, and payment instruments. In these settings, legal certainty depends on consistent terminology across the contract, invoices, and shipping documents, and on clear rules for discrepancies in quantity or quality. A well-designed acceptance procedure—timelines for notification, rules for independent inspection, and remedies such as replacement, price reduction, or set-off—reduces opportunism on both sides and supports smoother performance. The Civil Code's general remedial framework is flexible enough to accommodate these arrangements, but predictability increases when parties translate general legal concepts into operational clauses [1].

Finally, the relationship between doctrinal standards and professional drafting cannot be overstated. Many legal risks in Azerbaijani commerce arise from imported templates that do not match domestic mandatory rules or that use am-

biguous language. Modern contract law scholarship therefore has an applied task: to translate doctrinal concepts—freedom of contract, good faith, standard-term control, and mandatory limitations—into drafting guidance that practitioners can implement. This closes the gap between theory and practice and supports a contract culture in which enforcement reflects not only formal validity but also transparent allocation of risk and legitimate expectations [1].

The normative tension remains constant throughout these areas: how to combine predictable enforcement with protection against abuse. The most realistic answer is not to choose a single doctrinal theory, but to adopt a structured combination. Contractual freedom should remain the baseline in commercial relations; standard-term control should operate through transparency and foreseeability; and good faith should function as a targeted safety valve against demonstrable opportunism. In this way, courts can explain intervention through identifiable legal steps rather than through broad appeals to fairness, and commercial actors can plan their transactions with reasonable confidence.

Viewed as a whole, Azerbaijan's legal framework already contains the main building blocks of modern contract doctrine. The remaining work is operational. Legislation provides general standards, but predictability depends on consistent judicial reasoning, clear evidentiary

requirements, and careful drafting practice by lawyers and businesses. Academic analysis that separates descriptive statutory architecture from normative evaluation can help clarify the role of good faith, standard terms, and mandatory rules, and can support the development of an adjudicative culture that is both principled and commercially realistic.

Conclusion

Modern contract law is defined not only by the enforcement of private promises but also by the legal techniques used to preserve legitimacy in complex markets. Azerbaijan's contract law reflects these modern themes through the Civil Code's endorsement of freedom of contract, its good-faith requirement, and its structured control of standard terms. Supporting legislation on electronic signature [5] and private international law [2] further demonstrates the system's responsiveness to digital commerce and cross-border transactions. The practical challenge is to apply these mechanisms in a disciplined way that protects weaker parties and constrains opportunism without sacrificing commercial predictability. A careful separation of descriptive legal analysis from normative evaluation, combined with targeted comparative insight, can strengthen both scholarship and adjudication and support the continued evolution of Azerbaijani contract doctrine.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi (28.12.1999, № 779-IQ): [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/1>
2. Azərbaycan Respublikasının “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunu (06.06.2000, № 889-IQ): [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/509>
3. “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 399.3, 399.4, 445 və 449-cu maddələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Qərarı (24.12.2014): [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/29077>
4. “Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Bülleteni”, 2021/2 (PDF): [Elektron resurs]/URL: <https://supreme-court.gov.az/storage/pages/876/bulleten-2021-2.pdf>

5. Azərbaycan Respublikasının “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Qanunu (09.03.2004, № 602-IIQ): [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/7704>

6. İstehlakçı portalı (istehlakchi.gov.az), “İstehlakçı hüquqlarını məhdudlaşdıran şərtlərin müqavilələrə daxil edilməsi”: [Elektron resurs]/URL: <https://istehlakchi.gov.az/az/istehlakciyam-huququm-var/istehlakci-huquqlarini-mehdudlasdiran-sertlerin-muqavilelere-daxil-edilmesi>

7. UNIDROIT, Principles of International Commercial Contracts (2016), Article 1.7 (Good faith and fair dealing), Official PDF: : [Electronic resource] /URL: <https://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2016/principles2016-e.pdf>

8. UNCITRAL, Model Law on International Commercial Arbitration (as amended in 2006), Official text: [Electronic resource] /URL: https://uncitral.un.org/en/texts/arbitration/modellaw/commercial_arbitration

Məmmədov Əlif Namiq oğlu,

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin

“Kommersiya hüququ” ixtisaslaşması üzrə II kurs magistrantı

MÜASİR MÜQAVİLƏ HÜQUQUNUN AZƏRBAYCAN HÜQUQ SİSTEMİNDƏ TƏZAHÜRÜ

XÜLASƏ

Məqalə müasir müqavilə hüququnun əsas tendensiyalarının (müqavilə azadlığı, vicdanlılıq, standart şərtlərə nəzarət, pozuntular üzrə müdafiə vasitələri, elektron müqavilələr və rəqəmsal sübut, habelə beynəlxalq xüsusi hüquqda seçim azadlığı) Azərbaycan hüquq sistemində necə ifadə olunduğunu izah edir. Təhlildə əvvəlcə konseptual çərçivə təqdim olunur, daha sonra Mülki Məcəllənin müvafiq müddəaları, istehlakçı müdafiəsi mexanizmləri və elektron imza rejimi üzərindən tətbiqi nəticələr göstərilir. Məqalə normativ və təsviri yanaşmanı ayıraraq, məhkəmə təcrübəsində proqnozlaşdırıla bilən nəticələr üçün vicdanlılıq və standart şərt nəzarətinin mərhələli tətbiqinin vacibliyini vurğulayır.

Мамедов Алиф Намиг оглу,

магистрант II курса по специализации «Коммерческое право»

юридического факультета Бакинского государственного университета

ПРОЯВЛЕНИЕ СОВРЕМЕННОГО ДОГОВОРНОГО ПРАВА В ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

В статье объясняется, как ключевые элементы современного договорного права (свобода договора, добросовестность, контроль стандартных условий, средства защиты при нарушении, электронные договоры и цифровые доказательства, а также автономия воли в международном частном праве) проявляются в правовой системе Азербайджана. Сначала предлагается концептуальная рамка, затем анализируются положения Гражданского кодекса, механизмы защиты потребителей и режим электронной подписи. Подчеркивается необходимость дисциплинированного применения принципа добросовестности и контроля стандартных условий для обеспечения предсказуемости судебной практики.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 12.03.2026

Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 09.04.2026

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.04.2026

İbrahimova Nəzrin Ramiz qızı,

Bakı Dövlət Universitetinin “Mülki və təsərrüfat hüququ” ixtisaslaşması üzrə II kurs magistrantı

E-mail: nezrin.02012002@gmail.com

UOT 349.23

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.380>

YAŞI 18-DƏN AZ OLAN İŞÇİLƏRİN ƏMƏYİNİN TƏTBİQİ İLƏ BAĞLI MÖVCUD PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ QAYDASI

Açar sözlər: *əmək münasibətləri, dövlət nəzarəti, əmək hüququnun qorunması, məşğulluq, sosial təminat.*

Ключевые слова: *трудовые отношения, государственный контроль, защита трудовых прав, занятость, социальное обеспечение.*

Keywords: *labor relations, state control, protection of labor rights, employment, social security*

Giriş

Müasir dövrdə əmək bazarındakı sosial-iqtisadi dəyişikliklər yaşı 18-dən az olan şəxslərin də iş fəaliyyətinə cəlb edilməsini zəruri edən amillərdən biridir. Lakin azyaşlıların əmək münasibətlərinə qoşulması onların fiziki, psixoloji və sosial inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Bu yaşda olan şəxslər hələ tam formalaşmadıqları üçün əmək mühitində istismara məruz qalma, sağlamlığa zərər dəyməsi və təhsil imkanlarının məhdudlaşması kimi risklərlə qarşılaşırlar. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində uşaqların əməyinin tənzimlənməsi xüsusi qaydalarla müəyyən edilmişdir.

Bununla belə, real həyatda azyaşlı işçilərin hüquqlarının pozulması halları, xüsusilə də əmək müqaviləsi olmadan işlədilmə, təhlükəsiz olmayan iş şəraiti və uzun iş saatlarının tətbiqi hələ də aktual problemlər kimi qalmaqdadır. Uşaq əməyindən istifadənin genişlənməsi həm də gələcək kadr potensialının zəifləməsinə, sosial bərabərsizliyin artmasına və cəmiyyət üçün mənfi sosial nəticələrin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan, yaşı 18-dən az olan işçilərin əməyinin tətbiqi ilə bağlı problemlərin araşdırılması, onların hüquqi müdafiə mexanizmlərinin təhlili və həll yollarının müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Məqalənin əsas məqsədi mövcud vəziyyəti analiz etmək, riskləri müəyyənləşdirmək və uşaqların hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş təkliflər irəli sürməkdir.

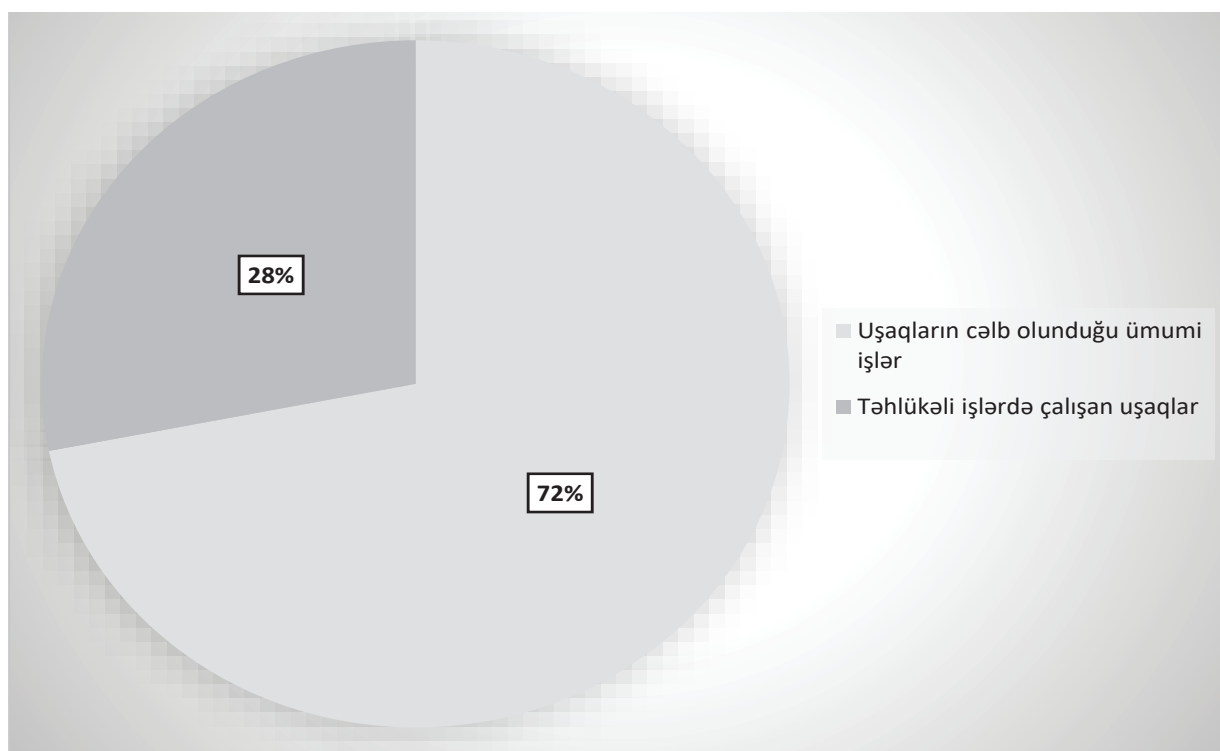
Əsas hissə

Uşaq əməyindən (child labour) istifadə – uşaqların yaşı, inkişaf səviyyəsi və hüquq normalarına uyğun olmayan, onların fiziki-psixoloji sağlamlığına və təhsil imkanlarına təhlükə törədən əməyin tətbiqini ifadə edir. UNICEF-in tərifinə görə, “uşaqlar üçün çox ağır, təhlükəli və onların inkişafına zərər verə biləcək” işlər uşaq əməyidir. Dünyada 2024-cü il üçün hesabatlara görə təxminən 138 milyon uşaq əməyə cəlb olu-

nub; onlardan təxminən 54 milyonu sağlamlıq, təhlükəsizlik və inkişaf baxımından “təhlükəli işlər”də çalışır. Son məlumatlar göstərir ki, 2016–2020-ci illər arasında baş verən həyəcan verici artımı nəzərə alsaq, 2020-ci ildən bəri,

ümumilikdə, əməyə cəlb olunan uşaqların sayı 20 milyondan çox azalıb. Bu müsbət tendensiya baxmayaraq, dünya 2025-ci ilə qədər uşaq əməyinin aradan qaldırılması hədəfinə nail ola bilməmişdir [4].

Şəkil. 2024-cü il üçün dünyada uşaq əməyinə cəlb olunanların statistikasi [8].

Məlumatlara görə, kənd təsərrüfatı uşaq əməyinin ən böyük sektoru olaraq qalır və bütün halların 61%-i təşkil edir, bundan sonra ev işləri və bazarlarda mal satışı kimi xidmətlər (27%) və mədəncilik və istehsal da daxil olmaqla sənaye (13%) gəlir. Asiya və Sakit Okean regionu 2020-ci ildən bəri yayılmada ən əhəmiyyətli azalmaya nail olmuşdur. Bu regionda uşaq əməyinin səviyyəsi 6%-dən 3%-ə (49 milyondan 28 milyona) düşüb.

Hesabatda qeyd olunur ki, Latin Amerikası və Karib dənizində uşaq əməyinin yayılma səviyyəsi son dörd ildə eyni qalsa da, bu haldan təsirlənən uşaqların ümumi sayı 8 milyondan təxminən 7 milyona enmişdir. Saxaraaltı Afrika isə ən çox təsirlənən regiondur və uşaq əməyinə cəlb olunan bütün uşaqların təxminən üçdə ikisi-

ni, yəni təqribən 87 milyonu təşkil edir. Yayılma səviyyəsi 24 %-dən 22%-ə düşsə də, əhali artımı, davam edən və yeni yaranan münaqişələr, dərin yoxsulluq və zəifləmiş sosial müdafiə sistemləri fonunda ümumi say demək olar ki, dəyişməz qalmışdır.

Uşaq əməyi uşaqların təhsilini təhlükəyə atır, onların hüquqlarını və gələcək imkanlarını məhdudlaşdırır, eyni zamanda, onların fiziki və zehni zərər görmə riski artır. Bu, həmçinin yoxsulluğun və keyfiyyətli təhsilə çıxışın olmamasının nəticəsidir. Belə ki, ailələr uşaqlarını işə göndərməyə məcbur olur və nəticədə uşaqlar da təhsil almaq, öz layiqli gələcəyini qurmaq imkanından məhrum olur. 2000-ci ildən bəri uşaq əməyi təxminən iki dəfə azalaraq 246 milyondan 138 milyona enmişdir. Lakin mövcud irəliləyiş

templəri hələ də kifayət qədər aşağıdır və dünya 2025-ci il üçün qlobal aradan qaldırma hədəfinə çatmaqda geri qalır. Növbəti beş il ərzində buna son qoymaq üçün mövcud irəliləyiş templəri 11 dəfə artırılmalıdır [5].

Bir çox azyaşlı işçilər rəsmi əmək müqaviləsi olmadan çalışır. Bu halda isə onlar qanunvericilikdə nəzərdə tutulan əmək hüquqları, sosial müdafiə, sosial sığorta və digər sosial təminatlardan məhrum olur. Azərbaycanda bu kimi halları tənzimləyən qanunvericilik normaları olsa da, bir çox sahələrdə, xüsusilə riskli sahələrdə (ağır fiziki işlər, gecə işləri, zərərli istehsalatlar) azyaşlıların iştirakı qeydə alınır [2].

Uşaq əməyində uşağın fiziki cəhətdən hazır olmadığı ağır yüklərin daşınması, zərərli mühitdə işləməsi, təhlükəli maşın və alətlərlə təmasda olması kimi hallar onun inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Təhlükəli iş şəraiti həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli sağlamlıq problemlərinə, xəsarətlərə, psixoloji travmalara səbəb ola bilər. Uşaq əməyinin məşğulluq baxımından geniş yayılması uşaqların məktəbə davamiyyətini azaldır və təhsil alma imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu isə öz nəticə etibarilə gələcək peşə seçimlərini daraldır və sosial mobilliyini zəiflədir.

Beləliklə, gələcəkdə lazımı peşə bilikləri olmayan, bacarıqsız, aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsi formalaşır ki, bu da tək fərd üçün deyil, cəmiyyət üçün də mənfi nəticələr doğurur. Uşaq əməyinin kökündə sosial-iqtisadi səbəblər durur: yoxsulluq, ailənin əsas qazanc mənbəyi ola biləcək yetkin şəxsin işsizliyi və s. Bu vəziyyətdə ailələr uşaqları əmək fəaliyyətinə yönəldə bilirlər. Belə hallarda uşaqların gələcəyi qurban verilir – qısa müddətli maddi ehtiyac üçün onların uzunmüddətli inkişafı və hüquqları təhlükəyə atılır [1].

Azərbaycan qanunvericiliyi – Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi və “Uşaq hüquqları haqqında” Qanun – 18 yaşdan az şəxslərin dövlət nəzarəti olmadan ağır, zərərli,

əxlaqa zidd işlərdə çalışmasını qadağan edir. 15-dən 18-ə qədər yaş qrupu üçün əmək müqaviləsi bağlandıqda valideynlərdən (və ya qəyyumlardan) birinin yazılı razılığı tələb olunur. Dövlət orqanları – Dövlət Əmək Müfəttişliyi Xidməti vasitəsilə – uşaq əməyinin istismarına qarşı kampaniyalar, monitorinq və maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirir. Buna baxmayaraq, Azərbaycanda azyaşlıların qeyri-rəsmi və ya qadağan olunmuş sahələrdə (xüsusilə kənd yerlərində, yay aylarında, ailə yardımında) çalışması halları hələ də mövcuddur [7].

Dövlət Əmək Müfəttişliyi Xidməti real yoxlamaları artırmalıdır ki, qanunvericiliyə zidd halların, o cümlədən uşaqların ağır və zərərli işlərə cəlb olunmasının qarşısı alınsın. Həmçinin, qeyri-rəsmi məşğulluğun qarşısını almaq üçün sanksiyalar, ictimai-hüquqi mexanizmlər tətbiq edilməlidir. Yoxsulluqdan əziyyət çəkən ailələr üçün sosial müdafiə, yardım paketləri, sosial kömək göstərilməsi də uşaq əməyinə məcburiyyətin əsas səbəblərindən birini aradan qaldıra bilər. Ailə universitetləri, icma layihələri, qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsilə ailələr maarifləndirilməli, uşaqların təhsili əsas prioritet kimi qəbul edilməlidir [3].

Təəssüf ki, Azərbaycanda azyaşlı – xüsusilə “uşaq əməyinə cəlb olunmuş uşaqlar” haqqında müasir, etibarlı və geniş statistik məlumatların tam şəkildə açıqlanmış mövcud deyil. ABŞ Əmək Departamenti (U.S. Department of Labor) 2005-ci ildə aparılmış sorğuya əsasən göstərir ki, Azərbaycanda 5–14 yaş aralığında uşaqların təxminən 4.5%-i (təxminən 70 034 uşaq) uşaq əməyinə cəlb olunmuşdur. Bu uşaqların əksəriyyəti kənd təsərrüfatı sektorunda çalışmışdır. Sorğuya görə, 5–14 yaşda işləyən uşaqların təqribən 91.9%-i kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərmişdir.

Eyni mənbəyə əsasən, 5–14 yaşlı uşaqların çoxu – təxminən 94.3%-i məktəbə davam etmişdir; yəni əməyə cəlb olunan uşaqların bir hissəsi

təhsil ilə işi paralel şəkildə davam etdirmişdir. İnteqrasiya olunmamış və qeyri-rəsmi işlərdə (xüsusilə kənd təsərrüfatı, yayda sezon işləri, “küçə işləri”, dilənçilik və s.) çalışan uşaqların sayı isə rəsmi statistikada əks olunmadığından dəqiq müəyyən edilmir.

Beləliklə, hazırda ölkə üzrə uşaq əməyinə cəlb olunanların real sayı haqqında geniş qəbul olunmuş və etibarlı statistik baza mövcud deyil; mövcud məlumatlar əsasən təxminlər və məhdud sorğu nəticələrinə əsaslanır [6].

Nəticə və təkliflər

Yaşı 18-dən az olan şəxslərin əməyə cəlb olunması həm hüquqi, həm də sosial baxımdan ciddi problemlər yaradan aktual məsələlərdən biridir. Uşaq əməyinin tətbiqi əksər hallarda sosial-iqtisadi səbəblərdən irəli gəlir və bu hal uşaqların təhsil hüququnun məhdudlaşdırılması, sağlamlıq və təhlükəsizlik risklərinə məruz qalması ilə nəticələnir. Qeyri-rəsmi məşğulluğun geniş yayılması, dövlət nəzarətinin bəzi hallarda yetərsizliyi və maarifləndirmə səviyyəsinin aşağı olması problemi daha da dərinləşdirir. Bu baxımdan uşaq əməyinin qarşısının alınması dövlət, cəmiyyət və ailənin birgə səylərini tələb edən kompleks yanaşma zərurəti kimi çıxış edir. Uşaqların inkişafı, gələcək həyat keyfiyyəti və cəmiyyətin dayanıqlı gələcəyi isə məhz onların hüquqlarının təmin olunmasından asılıdır.

Təkliflər:

- Statistik məlumatların toplanması və şəffaflığın artırılması – Dövlət orqanlarının (məsələn, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Əmək Müfəttişliyi Xidməti, sosial xidmətlər) uşaq əməyinə dair mütəmadi və müasir statistik sorğular keçirməlidir.

- Əmək qanunvericiliyinə nəzarətin gücləndirilməsi – Dövlət Əmək Müfəttişliyi və digər nəzarət qurumları tərəfindən monitorinqlər intensivləşdirilməli, uşaq əməyinin istismarı aşkarlandığında ciddi inzibati və hüquqi tədbirlər görülməlidir.

- Maarifləndirmə işlərinin artırılması – Valideynlər, işəgötürənlər və ictimaiyyət arasında uşaq əməyinin mənfi təsirləri barədə geniş miqyaslı maarifləndirmə proqramları həyata keçirilməlidir.

- Sosial dəstək proqramlarının genişləndirilməsi – Maddi çətinlik yaşayan ailələrə ünvanlı sosial yardım və sosial xidmətlərin artırılması uşaqların məcburi əməyə cəlb olunmasının qarşısının alınmasına töhfə verə bilər.

- Təhsil sisteminin dəstəklənməsi və məktəbdə davamiyyətin təmin edilməsi – Məktəbdən yayınma riski olan uşaqlar üçün xüsusi monitorinq mexanizmləri yaradılmalı, təhsildən yayınma və uşaq əməyinə cəlb olunma halları erkən mərhələdə müəyyən edilməlidir.

- Yüngül və təhlükəsiz əmək imkanlarının hüquqi çərçivədə tənzimlənməsi – 15 yaşdan yuxarı şəxslərin yalnız qanunla icazə verilmiş yüngül işlərdə, qısaltılmış iş vaxtı rejimi ilə və sağlamlıq və təhlükəsizlik tələblərinə uyğun şəraitdə məşğulluğuna şərait yaradılmalıdır.

- QHT və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq – UNICEF, ILO və yerli QHT-lərlə əməkdaşlıq çərçivəsində layihələr işlənəli və uşaq əməyinin azaldılması sahəsində beynəlxalq təcrübə tətbiq olunmalıdır.

- İctimai nəzarət və media rolunun gücləndirilməsi – Uşaq əməyinə halların ictimaiyyətə çatdırılması təmin edilməli, media araşdırmalarına və ictimai nəzarət mexanizmlərinə dəstək artırılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi // Azərbaycan Respublikasının 1 fevral 1999-cu il tarixli 618-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs] /URL: <https://e-qanun.az/framework/46943>

2. Azərbaycan Respublikasının “Uşaq hüquqları haqqında” 15 aprel 2026-cı il tarixli Qanunu: [Elektron resurs] / URL: <https://e-qanun.az/framework/61671>
3. International Labour Organization (ILO). (2024). Global estimates of child labour: Results and trends, 2020-2024. Geneva: ILO. <https://www.ilo.org/global/topics/child-labour/lang--en/index.htm>
4. UNICEF. (2024). Child labour: Key facts and figures. New York: United Nations Children’s Fund. <https://www.unicef.org/child-rights-convention/child-labour>
5. U.S. Department of Labor. (2005). Findings on the worst forms of child labor: Azerbaijan. Washington, DC: Bureau of International Labor Affairs. <https://www.dol.gov/agencies/ilab>
6. World Bank. (2022). Ending child labour: Global trends and policies. Washington, DC: World Bank Publications. <https://www.worldbank.org/en/topic/child-labour>
7. Həsənov, R. & Məmmədova, S. (2021). Uşaq əməyinin qarşısının alınmasında sosial və hüquqi tədbirlər: Azərbaycan təcrübəsi. Azərbaycan Hüquq Jurnalı, 3(1), 45–62. <https://doi.org/10.1234/azhj.2021.03.001>
8. <https://azedu.az/az/news/92864/beynelxalq-emek-teshkilati-dunyada-137-milyon-ushaq-emeye-celb-olunub>.

Ибрагимова Назрин Рамиз гызы,
магистрант II курса по специализации «Гражданское и
экономическое право» Бакинского государственного университета

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПРИМЕНЕНИЕМ ТРУДА РАБОТНИКОВ,
НЕ ДОСТИГШИХ 18 ЛЕТ, И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ**

SUMMARY

В данной статье рассматриваются актуальные социально-экономические проблемы, связанные с привлечением к трудовой деятельности работников в возрасте до 18 лет, и пути их решения. Несмотря на то, что участие несовершеннолетних в трудовых отношениях защищено строгими законодательными ограничениями, широко распространены такие ситуации, как неформальная занятость, отсутствие безопасных условий труда, ограничение права на образование и слабая социальная защищенность. В результате исследования установлено, что устранение этих проблем возможно только путем усиления государственного контроля, просвещения родителей и молодежи, расширения программ социальной поддержки и создания условий труда, соответствующих развитию детей. Защита трудовых прав несовершеннолетних имеет большое значение для их здорового развития, качественного образования и обеспечения будущих карьерных возможностей.

Ibrahimova Nazrin Ramiz,
Second year master’s student, “Civil and
Economic Law” specialty, Baku State University

**CURRENT PROBLEMS RELATED TO THE APPLICATION OF LABOR
OF WORKERS UNDER 18 YEARS OF AGE AND THEIR SOLUTIONS**

SUMMARY

The article examines the current socio-economic problems related to the involvement of workers under the age of 18 in labor activity and the directions for their solution. Although the participation of minors in labor relations is protected by strict legal restrictions, situations such as informal employment, lack of safe working conditions, limited right to education, and weak social security are widespread. As a result of the study, it was determined that the elimination of these problems is possible only by strengthening state control, educating parents and youth, expanding social support programs, and creating working conditions appropriate to the development of children. The protection of the labor rights of minors is of great importance in terms of their healthy growth, quality education, and ensuring future career opportunities.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 01.04.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 18.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.04.2026

Malikov Anar Shaig,

Master's Student in Tax Law (English track), Baku State University

E-mail: melikovanar357@gmail.com

UDC 347.73; 336.22

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.383>

CARBON PRICING AND GREEN TAX INCENTIVES AS TOOLS FOR ECONOMIC DIVERSIFICATION IN AZERBAIJAN: A POST-COP29 PERSPECTIVE

Açar sözlər: karbonun qiymətləndirilməsi, ekoloji vergitutma, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, COP29, CBAM, bərpa olunan enerji təşviqləri, yaşıl iqtisadiyyat.

Ключевые слова: ценообразование на углерод, экологическое налогообложение, диверсификация экономики, COP29, CBAM, стимулы для возобновляемых источников энергии, зеленая экономика.

Keywords: carbon pricing, green taxation, economic diversification, COP29, CBAM, renewable energy incentives, green economy.

The global trend toward decarbonization has placed unprecedented pressure on fossil-fuel-dependent economies to reconstitute their fiscal and economic policies. Carbon pricing is recognized as one of the most powerful climate-related policy instruments to reduce emissions in a flexible manner [1]. For developing and transitional economies built around natural resource extraction, the global push for environmental taxation creates a fundamental tension: reconciling climate policy with the need for economic diversification. Azerbaijan provides a compelling example in this context. Oil

and gas make up two-thirds of its GDP, ranking it among the top 10 countries most dependent on fossil fuels globally. Hydrocarbons account for 90% of export income and 60% of government revenue [2]. While the country's development approach has resulted in noticeable prosperity, the recent economic growth has mostly relied on the oil and gas industry. This reliance on fossil fuels has had environmental and social costs: pollution impacts Azerbaijan's land, soil, and air, while progress in human capital development and other economic sectors has fallen behind [3]. The hosting of COP29 in Baku in November 2024 marked a significant milestone. Azerbaijan, often seen through the lens of its oil and gas wealth, is increasingly repositioning itself as an active participant in the global climate agenda, aligning its national development goals with climate mitigation efforts despite its hydrocarbon legacy [4].

This article explores the connection between green fiscal policy and economic diversification in Azerbaijan. It covers several related areas: first, an assessment of Azerbaijan's reliance on fossil fuels and the need for diversification; second, a review of existing green tax incentives and their effectiveness; third, an evaluation of Azerbaijan's preparedness for formal carbon

pricing; fourth, an analysis of external pressures, especially the EU CBAM; and finally, a set of evidence-based policy recommendations. This study employs a qualitative policy-analysis methodology based on documentary review of official Azerbaijani strategies, international reports from the World Bank, OECD, EDB/CAREC and IEA, and comparative benchmarking with other resource-dependent economies.

The economic foundation for environmental taxation is based on the Pigouvian approach, which argues that taxes on activities causing negative externalities can correct market failures by aligning private costs with social costs [5]. In the case of greenhouse gas (GHG) emissions, carbon pricing—whether through direct carbon taxes or cap-and-trade systems—aims to incorporate the environmental costs of carbon-intensive production and consumption. The dual-dividend hypothesis, proposed by Goulder (1995) and Bovenberg and de Mooij (1994), suggests that environmental taxes can offer a «double benefit»: lowering environmental damage while also generating revenue that can be used to reduce distortionary taxes on labor and capital, thus promoting economic efficiency and growth [6, 7]. This framework is especially relevant for resource-dependent economies, where reliance on volatile commodity revenues creates structural vulnerabilities that green taxation could help mitigate. Recent research has highlighted that environmental taxation serves multiple roles beyond just reducing emissions. It is seen as a vital fiscal tool that discourages harmful consumption by addressing negative externalities and encouraging the use of renewable energy [8].

The global landscape of carbon pricing has grown considerably in recent years. As of the latest assessments, 75 carbon pricing instruments (CPIs) are in use worldwide [1]. The OECD's Effective Carbon Rates 2025 report provides detailed 2023 data with updates through 2025,

covering 79 countries that together account for 82% of global greenhouse gas emissions [9]. Green tax incentives serve as a complementary fiscal strategy to carbon pricing—rather than penalizing emissions, they encourage clean investment and production. Emerging and developing economies face a USD 2.2 trillion annual investment gap for financing the energy transition, and green tax incentives such as income tax holidays, accelerated depreciation, and import duty relief on clean technologies can help attract vital investment [10]. The International Institute for Sustainable Development (IISD) has conducted thorough assessments that reveal key patterns. Green tax incentives are most effective when governments combine them with other policies such as national energy plans, power purchase agreements, local content requirements, and affordable financing through public or development banks [10].

The literature on resource-dependent economies has long identified the «resource curse» or «paradox of plenty» as a phenomenon where natural resource wealth can paradoxically hinder broader economic development [11, 12]. Recent empirical research specific to Azerbaijan confirms these trends. Results show that the oil sector's share of GDP has decreased from 41% to 27.5%, while non-oil exports and R&D expenditures have been increasing; however, the high proportion of oil revenues in the state budget remains, indicating that full diversification of the fiscal structure has not yet been achieved [13]. The World Bank has warned that Azerbaijan's development path remains vulnerable to fluctuations in global energy markets and that the country will struggle to fulfill its strategic goals if it continues to depend on oil and gas rents, noting challenges from global decarbonization [3].

Azerbaijan's economy has been characterized by deep structural dependence on oil and gas

since the development of major Caspian energy resources in the 1990s. The oil and gas sector accounts for approximately 90% of the country's exports and between 30% and 50% of its GDP depending on oil prices, and the dynamics of this sector substantially influence economic growth through both industrial activity and consumer spending linked to employment and salaries [14]. More recent data from Climate Strategies confirms that fossil fuels remain the backbone of the Azerbaijani economy, with the oil and gas sector representing 35.3% of GDP in 2023 and oil and gas revenues comprising 51.5% of total budget income [15]. The Azerbaijani government has articulated diversification as a core strategic priority. The country has adopted Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development as its main framework for policy reforms [16]. Yet diversification progress remains limited. Economic diversification still has far to go, and dependence on the oil and gas industry will persist for years [14]. Based on current estimates, the country's oil reserves are expected to be depleted within the next 25 years [3], creating an urgent timeline for transformation.

Azerbaijan has the potential to be a renewable energy powerhouse, with offshore wind potential in the Caspian Sea estimated at 157 GW—vastly exceeding its current total power capacity of 8 GW from all sources [17]. The government has set increasingly ambitious targets: while the initial target was a 30% share of renewables by 2030, the country now aims to integrate approximately 2.7 GW of solar and wind capacity by 2035, which would elevate green energy's share to between 40–45% of total installed capacity [18]. Fiscal policy—through both carbon pricing and green tax incentives—represents a critical enabler for translating this potential into reality.

Azerbaijan has progressively expanded its portfolio of green tax incentives, particularly in

the renewable energy sector. In the tax reforms of the last five years, Azerbaijan has introduced several tax incentives to support the transition to a green economy, covering not only consumer vehicles such as electric cars and their chargers but also the transition of industries to renewable energy [19]. The current incentive framework for renewable energy producers is comprehensive. Azerbaijan offers the following tax incentives: exemption for income of private electricity production by residential consumers from renewable energy sources with a capacity limit of up to 150 kW; profit of renewable energy producers based on Public Private Partnership or Power Purchase Agreements up to 30 years is exempted from income tax; and VAT and customs duties for the import of machinery, technological equipment, and devices by renewable energy producers are waived [20]. Additional incentives have been documented. Renewable electricity producers are exempt from property tax imposed on legal entities for renewable energy installations with a nominal capacity of 0.1 MW and above for ten years from the date of their commissioning, and are similarly exempt from land tax for land plots occupied by such installations for the same period [21]. Furthermore, at the end of 2024, the government included responsibility for procurement in the support mechanism and provided 30-year tax incentives to encourage investment not only in green projects but also in broader economic activities [22]. In late 2024, the government also proposed exempting entrepreneurs engaged in renewable energy production from income tax, corporate tax, property tax, and land tax [22].

As of early 2026, Azerbaijan has not yet implemented a formal carbon pricing instrument—neither a carbon tax nor an emissions trading system. However, active policy discussions and international technical assistance programs are underway to evaluate options and build insti-

tutional capacity. The Partnership for Market Implementation (PMI) Program in Azerbaijan is supporting the country to strengthen its readiness for domestic carbon pricing and participation in international carbon markets under Article 6 of the Paris Agreement, including assessing existing carbon price incentives, evaluating instruments, and developing recommendations on the most suitable options [16]. A significant milestone was the International Forum on Carbon Pricing held in Baku in September 2024, organized by IOTA in collaboration with Azerbaijan's State Tax Service [23]. The World Bank recommends that Azerbaijan start with an upstream carbon tax levied on the carbon content of all fuels at the point they enter the economy, utilizing the existing excise duty system, which would cover 60% of all emissions; over time, Azerbaijan could consider expanding the scope of the tax and transitioning to an emissions trading system, with an essential component being the use of revenue to support low-income households through cash transfers [24].

The European Union's Carbon Border Adjustment Mechanism represents a paradigm shift in international climate and trade policy. The CBAM is the EU's tool to put a fair price on carbon emitted during the production of carbon-intensive goods entering the EU, and to encourage cleaner industrial production in non-EU countries [25]. For Azerbaijan, the CBAM creates both risks and strategic opportunities. If importers can prove that a carbon price has already been paid during the production of imported goods, the corresponding amount can be deducted [25]. This creates a powerful fiscal incentive for Azerbaijan to implement domestic carbon pricing: doing so would allow the country to retain carbon revenues domestically rather than ceding them to the EU [26].

Any analysis of green fiscal policy in Azerbaijan must reckon with the scale of fossil fuel

subsidies. Reducing fossil-fuel subsidies can lower the burden on the budget and help reduce the budget deficit, with savings that can be re-allocated to other more urgent social and environmental priorities [27]. Azerbaijan has made commitments to subsidy reform. As part of its climate commitments under the Paris Agreement, Azerbaijan has pledged to reduce emissions by 35% by 2030 and is working towards the gradual elimination of fossil fuel subsidies by the same year [16].

Drawing on the preceding analysis, the following policy recommendations are offered for Azerbaijan's policymakers: Consistent with World Bank recommendations [24], Azerbaijan should introduce an upstream carbon tax levied on the carbon content of fuels at the point of entry into the economy, utilizing the existing excise duty framework. An initial rate of \$4–10 per ton of CO₂, with a pre-announced escalation pathway, would provide price certainty for investors while allowing gradual adjustment. Over time, consideration should be given to transitioning toward an emissions trading system as institutional capacity develops. Azerbaijan should develop a concrete roadmap for phasing out fossil fuel subsidies, as committed under its Paris Agreement pledges [16]. Subsidy savings and carbon tax revenues should be partially redirected to direct cash transfers for vulnerable households, investment in energy efficiency for low-income residences, and green skills training programs for workers transitioning from fossil fuel industries. The current portfolio of renewable energy tax incentives [20, 21] should be consolidated into a transparent, time-bound incentive framework with clear eligibility criteria and sunset clauses. Additional incentives should be considered for energy efficiency investments, green hydrogen production, and electric vehicle manufacturing. Importantly, incentives should be designed to complement—not substitute for—carbon pricing, ensuring

coherent price signals across the fiscal system. Azerbaijan should establish a dedicated inter-ministerial working group to assess the country's exposure to the EU CBAM across all covered sectors [25], develop monitoring, reporting, and verification (MRV) systems for industrial emissions, and explore how domestic carbon pricing revenues can be structured to qualify for CBAM deductions. Revenues from carbon pricing and fossil fuel subsidy reform should be channeled into a dedicated Green Fiscal Revenue Fund, modeled partially on Norway's sovereign wealth fund principles but oriented specifically toward financing the green transition. Azerbaijan should establish clear institutional mandates for carbon pricing implementation, improve energy statistics and GHG emissions data collection, and develop transparent reporting mechanisms for green fiscal policies.

Azerbaijan stands at a consequential juncture. The confluence of depleting fossil fuel reserves, growing international climate governance mechanisms like the EU CBAM, and the political momentum generated by COP29 creates both urgency and opportunity for a fundamental recalibration of the country's fiscal framework. This study has demonstrated that while Azerbaijan has taken meaningful steps in establishing green tax incentives for renewable energy [20, 21, 22], the absence of a formal carbon pricing mechanism represents a significant gap in its green fiscal toolkit. The persistence of substantial fossil fuel subsidies [27] further undermines

the effectiveness of existing incentives by maintaining distorted energy price signals. Carbon pricing, when designed appropriately with attention to revenue recycling, social protection, and institutional capacity [24], can serve as a powerful instrument for economic diversification. It generates a new, non-extractive revenue stream; it creates market incentives for investment in clean technologies; it enhances export competitiveness in an era of border carbon adjustments; and it signals Azerbaijan's credibility as a committed partner in global climate governance. The pathway forward requires careful sequencing: beginning with an upstream carbon tax at modest rates [24], gradually reforming fossil fuel subsidies [27], strengthening green tax incentives [10], and building toward participation in international carbon markets [1]. To be globally competitive, Azerbaijan needs to focus on decarbonization, innovation, human capital, and diversification, and greening a number of sectors can propel Azerbaijan's economy towards these objectives while reducing greenhouse gas emissions [3]. The post-COP29 era offers Azerbaijan a unique window to translate symbolic climate leadership into structural economic transformation. Whether the country seizes this opportunity will depend on the political will to implement the fiscal reforms analyzed in this study—reforms that are not merely environmental in character, but foundational to Azerbaijan's long-term economic resilience and prosperity.

List of used literature:

1. Eurasian Development Bank (EDB) & CAREC Institute (2025). Carbon Pricing Policy Opportunities in Central Asia and Azerbaijan. Almaty: EDB/CAREC Institute, 30 September 2025. Available at: <https://eabr.org/en/analytics/special-reports/carbon-pricing-policy-opportunities-in-central-asia-and-azerbaijan/>
2. World Bank (2025). Azerbaijan – Country Partnership Framework for the Period FY25–29. Washington, DC: World Bank. Available at: <https://hdl.handle.net/10986/42802>
3. Eichberger, S. & Michael, S.G. (2022). Green Growth: Mirage or Reality for Azerbaijan's Future? World Bank Blogs, 23 November 2022. Available at: <https://blogs.worldbank.org/en/europeandcentralasia/green-growth-mirage-or-reality-azerbajians-future>

4. Abdul, N. (2025). World Bank supports Azerbaijan's climate transition with carbon market roadmap. Azernews, 31 May 2025. Available at: <https://www.azernews.az/analysis/242610.html>
5. Pigou, A.C. (1920). *The Economics of Welfare*. London: Macmillan.
6. Goulder, L.H. (1995). Environmental taxation and the double dividend: A reader's guide. *International Tax and Public Finance*, 2(2), 157–183.
7. Bovenberg, A.L. & de Mooij, R.A. (1994). Environmental levies and distortionary taxation. *American Economic Review*, 84(4), 1085–1089.
8. Chavda, P. & Mehta, D. (2025). Assessing the impact of fossil fuel subsidies and environmental tax on renewable energy consumption of OECD countries: A panel quantile approach. *Sustainable Futures*, 8, 100313. Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2949821X25000766>
9. OECD (2025). *Effective Carbon Rates 2025: Recent Trends in Taxes on Energy Use and Carbon Pricing*. Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/a5a5d71f-en. Available at: https://www.oecd-ilibrary.org/en/publications/effective-carbon-rates-2025_a5a5d71f-en.html
10. Mataba, K. (2025). *The Use of Green Tax Incentives for Renewable Energy Deployment in Emerging and Developing Countries*. Winnipeg: IISD, 18 September 2025. Available at: <https://www.iisd.org/publications/report/green-tax-incentives-renewable-energy>
11. Ross, M.L. (2012). *The Oil Curse: How Petroleum Wealth Shapes the Development of Nations*. Princeton: Princeton University Press.
12. Sachs, J.D. & Warner, A.M. (1995). *Natural Resource Abundance and Economic Growth*. NBER Working Paper No. 5398. Cambridge, MA: NBER.
13. Jabbarova, A., Ashurbayli-Huseynova, N., Akbarova, A., Orucova, M. & Celik, L. (2026). Oil- and Gas-Rich Azerbaijan's Economic Diversification: Analysis of Global Experiences and Prospects for Application. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 16(2), 275–285. DOI: 10.32479/ijeep.22200
14. Javadov, S. (2025). World Bank, Azerbaijan review opportunities for joint action on carbon pricing. *Trend News Agency*, 30 May 2025. Available at: <https://www.trend.az/business/4051065.html>
15. Climate Strategies (2025). *Prosperity Post Fossil Fuels Briefing: Azerbaijan*. London: Climate Strategies. Available at: <https://climatestrategies.org/publication/prosperity-post-fossil-fuels-briefing-azerbaijan/>
16. Government of Azerbaijan (2021). *Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development*. Approved by Presidential Order No. 1, 2 February 2021. Available at: <https://president.az/en/articles/view/50474>
17. International Energy Agency (IEA) (2021). *Azerbaijan 2021: Energy Policy Review*. Paris: IEA. Available at: <https://www.iea.org/reports/azerbaijan-2021>
18. Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan (2025). *Plans for renewable energy capacity expansion (2.7 GW target)*. Available at: <https://minenergy.gov.az/en/xeberler-arxivi/00621>
19. PwC (2026). *Azerbaijan – Corporate – Tax credits and incentives*. PwC Worldwide Tax Summaries, last reviewed 9 January 2026. Available at: <https://taxsummaries.pwc.com/azerbaijan/corporate/tax-credits-and-incentives>
20. Renewables.az (2025). *Azerbaijan introduces tax incentives to support public-private partnership and green economy projects*, 9 January 2025. Available at: <https://renewables.az/en/news/azerbaijan-introduces-tax-incentives-to-support-public-private-partnership-and-green-economy-projects>
21. Abdul, N. (2024). *Azerbaijan introduces tax incentives for renewable energy projects*. Azernews, 19 September 2024. Available at: <https://www.azernews.az/business/231473.html>
22. Government of Azerbaijan (2024). *Law on Amendments to the Tax Code of the Republic of Azerbaijan (27 December 2024, effective 1 January 2025)*. Available at: <https://e-qanun.az/framework/60790>
23. IOTA (2024). *International Forum on Carbon Pricing (Baku, Azerbaijan, 25–26 September 2024)*. Available at: <https://www.iota-tax.org/news/international-forum-on-carbon-pricing>
24. World Bank (2025). *Recommendations on carbon pricing implementation (Baku workshop, 29–30 May 2025)*. Cited in Report.az, 30 May 2025. Available at: <https://report.az/en/energy/wb-recommends-azerbaijan-to-start-carbon-pricing-with-carbon-tax/>
25. European Union (2023). *Regulation (EU) 2023/956 of the European Parliament and of the Council establishing a carbon border adjustment mechanism*. Official Journal of the European Union, L 130, 16 May 2023.

26. Sandler, E. & Schrag, D. (2024). Leveraging Border Carbon Adjustments for Climate Finance. Cambridge, MA: Harvard Kennedy School / Belfer Center, 2 December 2024. Available at: <https://www.belfercenter.org/research-analysis/cbam-climate-finance>

27. OECD (2021). Fossil-Fuel Subsidies in the EU's Eastern Partner Countries: Estimates and Recent Policy Developments. Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/38d3a4b5-en.

Məlikov Anar Şaiq oğlu,
Bakı Dövlət Universitetinin "Vergi hüququ" ixtisası
(tədris ingilis dilində) üzrə magistrantı

**AZƏRBAYCANDA İQTİSADİYYATIN DİVERSİFİKASIYASI MEXANİZMLƏRİ KİMİ
KARBONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ YAŞIL VERGİ STİMULLARI:
COP29-DAN SONRAKİ DÖVRÜN PERSPEKTİVLƏRİ**

XÜLASƏ

Məqalənin məqsədi COP29-dan sonrakı dövrdə Azərbaycanda karbonun qiymətləndirilməsi və yaşıl vergi təşviqlərinin iqtisadi diversifikasiyada rolunu təhlil etməkdir. Tədqiqat çərçivəsində ekoloji vergitutma mənzərəsi, karbon qiymətləndirməsinə hazırlıq və Aİ-nin Karbon Sərhəd Tənzimləmə Mexanizminin (CBAM) təsiri qiymətləndirilir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti isə iqlim siyasəti və CBAM tələblərinə uyğun konkret vergi islahatları üzrə yol xəritəsinin təqdim edilməsindən ibarətdir.

Меликов Анар Шаиг оглу,
магистрант по специальности «Налоговое право» (обучение на английском языке)
Бакинского государственного университета

**ЦЕНООБРАЗОВАНИЕ НА УГЛЕРОД И ЗЕЛЕННЫЕ НАЛОГОВЫЕ СТИМУЛЫ КАК
МЕХАНИЗМЫ ДИВЕРСИФИКАЦИИ ЭКОНОМИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ:
ПЕРСПЕКТИВЫ ПОСТ-COP29 ПЕРИОДА**

РЕЗЮМЕ

Целью статьи является анализ роли ценообразования на углерод и зеленых налоговых стимулов в диверсификации экономики Азербайджана в пост-COP29 период. Оценивается ландшафт экологического налогообложения, готовность к углеродному ценообразованию и влияние пограничного углеродного корректирования ЕС (CBAM). Практическая значимость состоит в разработке дорожной карты налоговых реформ, соответствующих климатическим целям и требованиям CBAM.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 30.03.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 18.03.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 07.04.2026

Qocayeva Leyla Adil qızı,

Bakı Dövlət Universitetinin Cinayət hüququ, cinayət prosesi, kriminalistika və məhkəmə ekspertizası kafedrasının II kurs magistrantı

E-mail: adil2002a@icloud.com

UOT 343.23:34

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.385>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ XARİCİ ÖLKƏLƏRİN PRAKTİKASINDA TƏQSİRİN İKİ FORMASI İLƏ TÖRƏDİLMİŞ CİNAYƏTLƏRİN HÜQUQİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: təqsirin iki forması, nəticə səbəbi ilə ağırlaşdırılmış cinayətlər, qəsd və ehtiyatsızlıq, roman-german hüquq sistemi, müqayisəli hüquq, məhkəmə təcrübəsi.

Ключевые слова: преступления с двумя формами вины, преступления, отягчённые наступлением последствий, умысел и неосторожность, романо-германская правовая система, сравнительное право, судебная практика.

Keywords: two forms of guilt, result-aggravated crimes, intent and negligence, romano-germanic legal system, comparative law, judicial practice.

Məlum olduğu kimi, hər hansı bir ölkənin hüquq sistemi məhz həmin ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi, milli, tarixi ənənələrinin, həmçinin əhalinin əxlaq dəyərləri, ictimai inkişaf səviyyəsi və hüquqi düşüncə tərzinin təsiri altında formalaşır və öz xüsusi spesifikasiyi ilə səciyyələnir. Bununla belə, ayrı-ayrı ölkələrin hüquq sistemlərinin dərinədən öyrənilməsi onların arasında ümumi cəhətlərin mövcudluğu-

nu üzə çıxarmışdır. Hüquq sistemlərinin ümumi cəhətlərinin olması onların müəyyən hüquq ailələrində birləşməsinə şərtləndirir. Əlbəttə ki, hüquq sistemlərinin vahid hüquq ailələrində birləşməsi onların tam eyniliyini ifadə etmir. Hər bir hüquq sistemi ümumi xüsusiyyətlərlə yanaşı, özünəməxsus fərqləndirici əlamətlərə malikdir.

Müasir hüquq ədəbiyyatında ümumqəbul olunmuş təsnifata əsaslanaraq 4 əsas hüquq ailəsinə qeyd edə bilərik: roman-german, anqlosakson, dini-hüquqi və ənənəvi hüquq sistemləri. Roman-german hüquq sisteminin xüsusiyyətləri qismində hüququn başlıca mənbəyi kimi qanunların çıxış etməsi, yazılı konstitusiyanın mövcudluğu, hüququn sahələr üzrə sistemləşdirilməsi, qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsi, adət, doktrina və məhkəmə praktikasının əlavə mənbə rolu oynaması və s. göstərmək olar. Bu hüquq sistemi çox geniş coğrafi əraziləri əhatə edir, belə ki, onun tərkibinə bir sıra Avropa ölkələri, keçmiş Sovet respublikaları, Latın Amerikasının ölkələri və s. daxildir. Roman-german hüquq ailəsinə daxil olan dövlətlərin qanunvericiliklərinin ümumi mənə etibarilə bir-birinə bənzər şəkildə tərtib olunduğunu müşahidə etmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikası postsovet ölkələrindən biri olduğundan AR qanunvericiliyi, belə demək mümkündürsə, Rusiya qanunvericilik modelinin üzərində qurulmuşdur. Ümumilikdə postsovet ölkələrinin böyük əksəriyyəti roman-german hüquq ailəsinə aiddir ki, həmin ölkələrin hüquq sistemləri klassik kontinental hüquq sistemindən bir sıra xüsusiyyətlərə görə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərə sovet hüququnun təsiri, bəzi ölkələrdə presedent hüququnun əhəmiyyətinin artması və s. misal göstərə bilərik. Buna baxmayaraq, eyni hüquq ailəsinə daxil olan ölkələrin hüququnda və həmçinin hüquq terminologiyasında olan ümumi bənzərlik müqayisəli hüquqda bizə yol göstərir. Elə bu səbəbdəndir ki, təqsir, təqsirin formaları, təqsirə görə məsuliyyət məsələlərini araşdırarkən Azərbaycan hüquq sisteminin də daxil olduğu roman-german hüquq ailəsinə aid olan digər ölkələrin qanunvericiliyi ilə müqayisəli təhlilə üstünlük verilməsi daha məqsədəuyğundur.

Almaniyanın Strafgesetzbuch (qısaca StGB) adlanan əsas cinayət qanunu hansı əməllərin cinayət hesab olunması, cinayət məsuliyyətinin əsasları, cəza növləri, cinayət tərkibləri kimi məsələləri tənzimləyir. Almaniya cinayət qanunvericiliyi schuldprinzip adlanan təqsir prinsipi əsasında qurulmuşdur. Schuldprinzip-ə görə, şəxs cinayət məsuliyyətinə yalnız o halda cəlb edilə bilər ki, törədilmiş əməl həmin şəxsə fərdi qaydada aid edilə bilsin. Qısaca, schuldprinzip – təqsirə görə məsuliyyət prinsipidir. Bu prinsip kollektiv məsuliyyəti istisna edir, yalnız nəticəyə və ictimai vəziyyətə görə məsuliyyət müəyyən edilməsinin qarşısını almaqla fərdin hüquqlarını qoruyur və ədalətli cəza təyin edilməsini təmin edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 63-cü maddəsi və Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (CPM) 21-ci maddəsində öz təsbitini tapmış “təqsirsizlik prezumpsiyası” anlayışına Almaniya cinayət qanunvericiliyində də rast gəlirik. Strafgesetzbuch-da da qeyd olunur ki,

təqsiri sübuta yetirilənədək hər bir şəxs təqsirsiz hesab olunur, təqsiri sübut etmə vəzifəsi isə ittiham tərəfinin üzərinə düşür.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində olduğu kimi, Almaniya Cinayət Qanununda da təqsirin əsas iki forması fərqləndirilir: qəsd (vorsatz) və ehtiyatsızlıq (fahrlässigkeit). Alman hüququnda təqsirin iki forması ilə törədilmiş cinayətlər §18 StGB-da “Erfolgsqualifizierte Delikte” anlayışı ilə ifadə olunur və bu termin “nəticə ilə ağırlaşdırılmış cinayətlər” kimi tərcümə edilir. Adı çəkilən maddənin məzmunu belədir: “Əgər qanun törədilmiş əmələ görə baş verən xüsusi nəticə ilə bağlı daha ağır cəza nəzərdə tutursa, həmin nəticəyə görə şəxs yalnız o halda məsuliyyət daşıyır ki, ona bu nəticə ilə bağlı **ən azı ehtiyatsızlıq** iradı tutula bilsin” [7]. Burada biz Türkiyə Cümhuriyyətinin əsas cinayət qanunu olan Türk Cəza Qanunu arasında bənzərlik müşahidə edirik. Belə ki, Türk Cəza Qanununun 23-cü maddəsi “Nəticə səbəbi ilə ağırlaşdırılmış cinayətlər” adlanır.

Almaniya Cinayət Qanununun xüsusi hissəsi nəticə səbəbi ilə ağırlaşdırılmış cinayətlər mühüm yer tutur və bu institut geniş normativ tənzimləmə ilə xarakterizə olunur. Yaralama (§226, §227), tərk etmə (§221/2,3), azadlığın məhdudlaşdırılması (§239/3,4), təhdid (§240/4), daşqına səbəb olma (§313/2), zəhər qatma (§314/2) cinayətlərinin nəticə səbəbi ilə ağırlaşdırılmış formaları buna bir neçə nümunədir. Cinayət Məcəlləsinin §18-ci maddəsinə əsasən, bu kimi hallarda qəsd və ehtiyatsızlıq kombinasiyasının tətbiq olunduğunu söyləmək mümkündür.

Almaniya hüquq doktrinasında qeyd olunur ki, nəticə ilə ağırlaşdırılmış cinayət qəsdən və ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayətlərin birləşməsindən ibarətdir. Bu səbəbdən bu cinayətlər “qəsd-ehtiyatsızlıq kombinasiyası” kimi də adlandırıla bilər. Almaniya təqsirin iki forması ilə törədilmiş cinayətlərə dair məsələlərin həlli ilə daha yaxından tanış ola bilmək üçün bu məsələ

ilə bağlı bir neçə nümunənin nəzərdən keçirilməsi zəruridir. Alman hüquq mənbələrindən birində aşağıdakı nümunə göstərilir:

D şəxs yoldan keçən O-nun qarşısını kəsərək ona tapança doğruldur və ən kiçik müqavimət göstərərsə onu öldürəcəyini deyərək onun çantasını alır. Baş verən hadisədən qorxu və həyəcan keçirən O infarkt keçirir və hadisə yerində ölür. Bu halda əsas cinayət **§249 StGB (quldurluq)** hesab olunur və D bunu qəsdən törətmişdir. Lakin O-nun ölümünü D istəməmişdir; bu, onun əməlindən irəli gələn **arzuolunmayan əlavə nəticədir**. Nəticə ilə bağlı ona yalnız ehtiyatsızlıq iradə tutula bilər. Beləliklə, burada **§249 StGB (quldurluq)** ilə **§251 StGB (quldurluq nəticəsində ölüm)** maddələrinin məcmusu mövcuddur. Nümunədən göründüyü kimi, bəzi hallarda həm nəticə ilə ağırlaşdırılmış cinayət, həm də cinayətin tövsif olunmuş forması mövcud ola bilər [8].

Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinin 27-ci maddəsində təqsirin iki forması ilə törədilmiş cinayətlər belə tənzimlənmişdir: “Əgər cinayətin nəticəsi qəsdən törədilmiş əməldən sonra ehtiyatsızlıq nəticəsində baş vermişdirsə, belə cinayət təqsirin iki forması ilə törədilmiş sayılır” [5].

Təqsirin iki forması ilə törədilmiş cinayətlərin təsnifatı problemi müasir hüquq elmində ən kəskin problemlərdən biri hesab olunur. L.L. Kruqlikov qeyd edir ki, təsnifatın rolu hər hansı bir hadisə haqqında təsəvvürləri sistemləşdirmək, onun dərk edilməsinə kömək etmək və bu barədə bilikləri dərinləşdirməkdən ibarətdir. A.Q. Bezverxov isə bildirir ki, “qanunveradıcılıq üçün təsnifatın əhəmiyyəti Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində cinayət-hüquqi qadağalar sisteminin hüquqi baxımdan mükəmməl şəkildə qurulmasında ifadə olunur, hüquq tətbiq edənlər üçün isə onun əsas vəzifəsi baxılan cinayətlərin düzgün qiymətləndirilməsinə kömək etməsi, yəni onların tövsifi prosesini asanlaşdırmaqdır” [6].

Rusiya hüquq doktrinasında qeyd olunur ki, təqsirin iki forması ilə törədilmiş cinayətlərdə şəxs qəsdən müəyyən hərəkət edir, lakin bu hərəkət nəticəsində ehtiyatsızlıqdan daha ağır nəticə baş verir. Məsələn: şəxs başqa birini qəsdən döyür, lakin zərbələr nəticəsində zərərçəkmiş şəxs ölür. Başqa bir misal: şəxs atəş açmaqla başqa bir şəxsə zərər yetirmək istəyir, lakin ehtiyatsızlıqdan ölüm hadisəsi baş verir. Bu kimi hallarda şəxs adam öldürmə niyyəti ilə hərəkət etmir, amma ehtiyatsızlıq nəticəsində ölüm baş verir. Deməli, əməl özündə iki təqsir formasını birləşdirir: əsas hərəkət – qəsdən, nəticə – ehtiyatsızlıqla.

Təqsirin iki forması ilə törədilən cinayətlər adətən ikili struktur daşıyır: 1. Əsas tərkib – qəsdən törədilmiş cinayət (məsələn, qəsdən sağlamlığa zərər vurma); 2. Əlavə nəticə – ehtiyatsızlıqla törədilmiş ağır nəticə (məsələn, ölüm və ya ağır bədən xəsarəti). Bu cür cinayətlər Rusiya qanunvericiliyində, adətən, “ağır nəticə ilə nəticələnən cinayətlər” kimi tənzimlənir (məsələn, RF CM-in 111.4, 131.4, 123.3, 211.2-ci maddələri).

Təqsirin iki forması ilə törədilmiş cinayətlərdə qəsd və ehtiyatsızlıq formaları bir-birini tamamlayır, lakin eyni hadisə üzrə müxtəlif səviyyələrdə mövcud olur. Qəsd, şəxsin birbaşa məqsədinə, ehtiyatsızlıq isə həmin məqsədin fəvqündə baş verən nəticəyə aiddir. Psixoloji baxımdan bu, şəxsin nəticənin mümkünlüyünü qabaqcadan görə bilməməsi və ya göstərməli olduğu halda, kifayət qədər diqqət göstərməməsi ilə izah olunur. Təqsirin iki forması ilə törədilən cinayətlərdə məsuliyyət yalnız ehtiyatsız nəticə ilə məhdudlaşmır. Belə hallarda şəxs həm qəsdən törətdiyi əmələ, həm də ehtiyatsızlıqla doğurduğu nəticəyə görə cavabdeh sayılır. Qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsində əsas məsələ, şəxsin nəticəyə münasibətini düzgün müəyyən etməkdir. Əgər şəxs nəticəni arzu edibsə, bu cinayət əməli qəsd kimi; əgər nəticəni arzu etməyib,

lakin qabaqcadan görüb, qarşısını almağa ümid edibse, bu əməl ehtiyatsızlıq kimi tövsif olunur. Məsələn: qəsdən xəsarət yetirərək ölümə səbəb olmuş şəxs, ölüm hadisəsinin baş vermə ehtimalını bilib və buna baxmayaraq hərəkət etmişse – bu, artıq dolaylı qəsd sayılır. Əgər ölümün baş verəcəyini görməli olduğu halda görməmişdirsə və ya görmüş olsa belə, qarşısını almaq üçün lazımı ehtiyat tədbirlərini həyata keçirməmişdirsə, bu halda əməl təqsirin iki forması ilə törədilmiş cinayət kimi tövsif olunur. Təqsirin iki forması ilə törədilən cinayətlər cinayət hüququ sistemində mühüm yer tutur, çünki onlar şəxsin daxili münasibətinin qarışıq təbiətini əks etdirir. Bu, həm subyektiv tərəfin psixoloji dərinliyini, həm də obyektiv nəticələrin mürəkkəbliyini göstərir. Belə cinayətlərdə məsuliyyətin sərhədləri dəqiq müəyyən edilməlidir: şəxs yalnız o nəticəyə görə məsuliyyət daşıyır ki, o, öz ehtiyatsız davranışı ilə doğurmuşdur; daha ağır və ya təsadüfi nəticələr üçün məsuliyyət daşımır.

Rusiya Federasiyası Ali Məhkəməsinin qərarlarında qeyd olunur ki: “Əgər şəxs zərərçəkmişə qarşı qəsdən zor tətbiq edib, lakin ölüm nəticəsini istəməyib və onu qabaqcadan görə bilməyibse, əməl təqsirin iki forması ilə törədilmiş cinayət sayılır.” Bu kimi hallar adətən “qəsdən zərər yetirmə, ehtiyatsızlıqla ölümə səbəb olma” kimi tövsif olunur. Beləliklə, təqsirin iki forması ilə törədilən cinayətlər – şəxsin davranışında həm qəsd, həm də ehtiyatsızlığın elementlərinin birləşdiyi hallardır. Bu cür cinayətlərdə şəxs əsas əmələ görə qəsdən, lakin nəticəyə görə ehtiyatsızlıqla məsuliyyət daşıyır. Bu anlayış cinayət hüququnun subyektiv tərəfinin dərin tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və cinayət məsuliyyətinin fərdiləşdirilməsi prinsipinin reallaşmasına xidmət edir.

2005-ci il Türk Cəza Qanunu nəticə səbəbi ilə ağırlaşmış cinayətləri ümumi hissənin 23-cü maddəsində açıq şəkildə tənzimləmişdir: “Bir əməlin qəsd ediləndən daha ağır və ya başqa

bir nəticənin yaranmasına səbəb olması halında, şəxsin bu nəticəyə görə məsuliyyətə cəlb olunması üçün həmin nəticə baxımından ən azı ehtiyatsızlıqla hərəkət etmiş olması lazımdır”. Bu tənzimləmə, demək olar ki, Almaniya Cinayət Məcəlləsinin 18-ci maddəsinin tərcüməsidir.

Türkiyə cinayət qanunvericiliyində “nəticə səbəbi ilə ağırlaşmış cinayət” termini sadəcə termin olmaqdan daha çox, anlayışa verilmiş bir tərif təsiri bağışlayır. Həqiqətən də, bu terminə diqqət yetirdikdə, əməlin ikinci bir nəticə doğurduğunu və məhz bu ikinci nəticəyə görə şəxsin məsuliyyətinin ağırlaşdığını anlamaq çətin deyil.

Ümumiləşdirilmiş şəkildə demək olar ki, **nəticə səbəbi ilə ağırlaşmış cinayət**, qəsdən törədilən əsas cinayətlə yanaşı, əvvəlcədən nəzərdə tutulmayan daha ağır və ya başqa nəticələrin baş verməsi ilə bağlı məsuliyyət yaradan **qarışıq xarakterli cinayətlərdir**.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin (CM) 24-cü maddəsində təqsirin yalnız 2 formasının (qəsd və ehtiyatsızlıq) adı çəkilir. Təqsirin iki forması ilə törədilmiş cinayətlər (qarışıq təqsir forması) məsələsi isə həmin məəcəllənin Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulmuş bəzi ayrı-ayrı cinayət tərkiblərinin tövsifedici əlamətlərindən irəli gəlir. Azərbaycan Respublikası məhkəmə təcrübəsində təqsirin iki forması ilə törədilən cinayətlər sırasında ən çox rast gəlinən cinayət tərkibləri kimi CM-in 126.3-cü maddəsi (qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma əməlinin ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə səbəb olması), 263-cü maddəsi (yol hərəkəti və ya nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarının pozulmasının ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin (və ya şəxslərin) sağlamlığına az ağır, ağır zərər vurulmasına və ya onun (onların) ölümünə səbəb olması), 263-1-ci maddəsi (yol hərəkəti və ya nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarını sərxoş halda və ya nəqliyyat vasitələrini idarə etmək hüququ olmayan şəxs tərəfindən pozma əməlinin ehtiyatsızlıqdan

zərərçəkmiş şəxsin (şəxslərin) sağlamlığına az ağır, ağır zərər vurulmasına və ya onun (onların) ölümünə səbəb olması) göstərilə bilər.

Törədilmiş cinayət əməllərini tövsif edərkən təqsirin formasının müəyyən edilməsi çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Təqsirin formasının düzgün müəyyən edilməsi ədalətli qərar qəbul edilməsinə birbaşa zəmin hazırlayır. Təqsir formaları bir-birlərindən çox incə nüanslara görə fərqləndiyindən, onların düzgün müəyyən edilməsi məsələsi məhkəmə orqanlarından xüsusi peşəkarlıq tələb edir.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Bülletenində mövzumuzla bağlı olan CM-in 126.3-cü maddəsinin tətbiqini aydın şəkildə izah edən bir nümunə göstərilmişdir. Bülletəndə qeyd edilir ki, təqsirləndirilən şəxs tərəfindən zərərçəkmişin sağlamlığına ağır zərər qəsdən yetirildikdə, lakin iş üzrə toplanmış sübutlarla sonuncunun ölümü kimi nəticəyə münasibətdə qəsdin mövcud olması müəyyən edilmədikdə törədilmiş əməl Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 126.3-cü maddəsi ilə tövsif edilir. Göstərilən cinayət işinin halları isə aşağıdakılardan ibarətdir: [4]

Bakı Ağır Cinayətlər Məhkəməsinin 13 aprel 2018-ci il tarixli hökmü ilə təqsirləndirilən şəxs CM-in 120.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayəti törətməkdə təqsirli bilinib, 13 (on üç) il müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmişdir, ona görə ki, o, atasının ona zəng edərək əvvəllər mübahisəli olduqları zərərçəkmiş şəxsin onun ailə üzvlərinə qarşı nalayiq ifadələr işlətdiyini bildirməsinə görə zərərçəkmişin cavabını vermək üçün onu bağa çağırmış və o, həmin gün bağa gələrək zərərçəkmişin həqiqətən də onun atasının və ailə üzvlərinin ünvanına qarşı nalayiq ifadələr işlədərək təhqir etdiyini görüb, sonuncunun üzərinə hücum etmiş, orada olan zərərçəkmişin 3 nəfər tanışı onun qarşısını kəsərək zərərçəkmişin üzərinə getməyə qoymamış, sonuncu isə onun və

atasının ünvanına nalayiq söyüşlər söyüb təhqir etməkdə davam etdiyindən zərərçəkmişdən qisas alıb qəsdən öldürmək qərarına gələrək bu niyyətlə durduğu yerin yaxınlığından daşı götürüb zərərçəkmişə öldürmək məqsədilə baş nahiyyəsi istiqamətində atmış, lakin daş zərərçəkmişdən yan keçərək yerə düşmüşdür. O, zərərçəkmişin ona qarşı nalayiq ifadələrini davam etdirdiyini görüb cinayət əməllərini davam etdirməklə sonuncunu qəsdən öldürmək niyyətini başa çatdırmaq üçün öz əməlinin ictimai təhlükəli olduğunu dərk edərək, onun ictimai təhlükəli nəticələrini qabaqcadan görüb bunları arzu etməklə ikinci dəfə yoldan daş götürüb ətrafda olan şəxslərin qarşısına keçərək özündən təqribən 5 metr aralıda ayaq üstə dayanmış zərərçəkmişin baş nahiyyəsinə, yəni həyat üçün vacib olan orqanına istiqamətləndirib ataraq, sonuncuya onun ölümünə səbəb olan həyat üçün təhlükə törətdiyindən sağlamlığa ağır zərər vurma əlamətlərinə malik olan başın küt travması nəticəsində baş – beyin toxumasına qansızmadan ibarət bədən xəsarəti yetirməklə, onu qəsdən öldürmüşdür. Sumqayıt Apelyasiya Məhkəməsinin Cinayət Kollegiyasının qərarı ilə təqsirləndirilən şəxs və onun müdafiəçisi tərəfindən verilmiş apelyasiya şikayətləri təmin edilməmiş, Bakı Ağır Cinayətlər Məhkəməsinin 13 aprel 2018-ci il tarixli hökmü dəyişdirilmiş, məhkumun əməli CM-in 120.1-ci maddəsindən 126.3-cü maddəsinə tövsif edilmiş, həmin maddə ilə məhkuma 10 (on) il 6 (altı) ay müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin edilmiş, onun cəzasını ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisəsində çəkməsi qərara alınmış, qalan hissədə hökm dəyişdirilmədən saxlanılmışdır.

Həmin qərardan məhkum və zərərçəkmiş şəxsin hüquqi varisi (həyat yoldaşı) kassasiya şikayətləri vermişlər. Məhkum kassasiya şikayətini onunla əsaslandırırmışdır ki, məhkəmələr tərəfindən sübut etməyə dair cinayət-prosessual normaların tələbləri pozulmuş, o cümlədən şahidlər təzyiq

altında ifadələrini dəyişdirməyə məcbur edilmiş, məhkəmə-tibbi ekspertizası zamanı meyitin daxili müayinəsi aparılmadığı üçün zərərçəkmiş şəxsin onun atdığı daşın başına dəyməsi, yoxsa ağacdən yıxılması nəticəsində ölməsi aydınlaşdırılmamış, nəticədə onun hərəkətlərində ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə səbəb olmaqla qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma cinayətinin deyil, CM-in 124-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş ehtiyatsızlıqdan adam öldürmə cinayətinin tərkibi olduğu halda, əməli əsassız və qanunsuz olaraq CM-in 126.3-cü maddəsi ilə tövsif olunmuşdur. Məhkum kassasiya şikayətində göstərilənlərə əsasən Sumqayıt Apelyasiya Məhkəməsinin Cinayət kollegiyasının qərarının ləğv edilməsini, AR qanunlarına müvafiq olaraq əməlinin yenidən qiymətləndirilib, azadlığa buraxılması haqqında ədalətli qərarın qəbul edilməsini xahiş etmişdir. Zərərçəkmiş şəxsin hüquqi varisi kassasiya şikayətini onunla əsaslandırırmışdır ki, apelyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən sübutlar düzgün tədqiq edilib – qiymətləndirilməmiş, nəticədə məhkum zərərçəkmiş şəxsi qəsdən öldürdüyü halda, onun əməli əsassız olaraq CM-in 120.1-ci maddəsindən 126.3-cü maddəsinə tövsif edilmişdir. Zərərçəkmiş şəxsin hüquqi varisi kassasiya şikayətində göstərilənləri CPM-in 416.0.15-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş halı yaradan pozuntular kimi qiymətləndirərək, həmin əsasla Sumqayıt Apellyasiya Məhkəməsinin Cinayət kollegiyasının qərarının ləğv edilməsini, məhkumun əməlinin CM-in 120.1-ci maddəsinə tövsif edilib ona həmin maddədə nəzərdə tutulmuş ən ağır cəzanın təyin edilməsini xahiş etmişdir.

AR Ali Məhkəməsinin Cinayət Kollegiyası məhkumun və zərərçəkmiş şəxsin hüquqi varisinin kassasiya şikayətlərini CPM-in 419-cu maddəsinin tələbləri baxımından səlahiyyətlərinə aid olan kassasiya müraciətləri kimi görmüş və bu müraciətlərlə əlaqədar Sumqayıt Apellyasiya Məhkəməsinin Cinayət kollegiyasının qərarının qanuniliyini və əsaslılığını yoxlayıb, araşdır-

manın nəticələri olaraq aşağıdakıları qeyd etmişdir: Cinayət məsuliyyətinin əsaslarına dair CM-in 3-cü maddəsində təsbit olunmuşdur ki, yalnız həmin Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törədilməsi cinayət məsuliyyəti yaradır [1]. Bu normanın mənasına görə şəxsin əməlinə konkret cinayət tərkibinin cəhətlərini təşkil edən zəruri əlamətlərin mövcud olub-olmaması barədə nəticəyə gəlmək üçün şəxsə istinad edilən əməlin CM-in Ümumi hissəsinin tələbləri nəzərə alınmaqla Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsinin dispozisiyası ilə müqayisə edilməsi tələb olunurdu. Bu tələb AR Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 244.1-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair” 17 mart 2011-ci il tarixli qərarının müddəalarından da irəli gəlirdi. Belə ki, Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun həmin qərarına görə, cinayətin tövsifi törədilən konkret cinayət əməlinin cəhətləri ilə cinayət hüquq normasının dispozisiyasında nəzərdə tutulan tərkib əlamətləri arasında uyğunluğu müəyyən etməklə, müvafiq prosessual sənəddə öz əksini tapan və cinayət-hüquqi nəticələrə səbəb olan əmələ verilən cinayət hüquqi qiymətdir [3]. CPM-in 139-cu maddəsi bu normada təsbit olunmuş digər hallarla yanaşı, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməldə cinayətin əlamətlərinin sübutlara əsasən müəyyən edilməsini tələb edirdi. CPM-in 145.1-ci maddəsinə əsasən, hər bir sübut mənsubiyyəti, mümkünlüyü, mötəbərliyi üzrə qiymətləndirilməlidir. Cinayət təqibi üzrə toplanılmış bütün sübutların məcmusuna isə ittihamın həlli üçün onların kifayət etməsinə əsasən qiymət verilməlidir. Cinayət təqibi üzrə toplanmış sübutların kifayət etməsi dedikdə isə, müəyyən edilməli hallar üzrə mümkün sübutların elə bir həcmi nəzərdə tutulur ki, onlar sübut etmə predmetinin (o cümlədən, əməldə cinayət tərkibinin əlamətlərinin olub-olmaması-

nın) müəyyən edilməsi üçün mötəbər və yekun nəticəyə gəlməyə imkan versin (CPM-in 146.1-ci maddəsi) [2]. Məhkumun apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən təqsirli bilindi (onun özünün, eləcə də zərərçəkmiş şəxsin hüquqi varisinin mübahisələndirdikləri) CM-in 126.3-cü maddəsinin dispozisiyasına görə (əsas tərkibi təsbit edən CM-in 126.1-ci maddəsi ilə birlikdə götürülməklə), həmin norma ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə səbəb olmaqla qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma əməlinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutmuşdur. Göründüyü kimi, bu cinayət özündə təqsirin hər iki formasını əks etdirməklə, sağlamlığa zərər vurmaya münasibətdə – qəsdən, nəticəyə (zərərçəkmişin ölümünə) münasibətdə isə ehtiyatsızlıqdan törədilmişdir. Məhkumun öz əməlinə şamil olunmasını təklif etdiyi, CM-in 124-cü maddəsində təsbit edilmiş ehtiyatsızlıqdan adam öldürmə cinayətində isə zərərçəkmiş şəxsin ölümünə səbəb olmuş sağlamlığa ağır zərər vurmanın qəsdən yetirilməsi istisna edilir. İş üzrə müəyyən olunmuş faktiki hallardan isə, xüsusilə də hadisə anında zərərçəkmişin məhkumun münaqişəli vəziyyətdə olub qızgın mübahisə etmələrindən, məhkumun zərərçəkmişə atdığı daşın sonuncuya dəyməməsindən sonra da, həm də hadisə yerində olan şəxslərin münaqişəni dayandırmaq cəhdlərinə baxmayaraq təkrarən daş atmasından və ikinci cəhdində daşın zərərçəkmişin başına dəyməsindən, məhz bunun təsirindən onun başında yaranın və həmin nahiyyədə baş beyninə qansızma kimi sağlamlığa ağır zərər vuran xəsarətin əmələ gəlməsindən görünür ki, məhkum zərərçəkmişin sağlamlığına ağır zərər qəsdən (dolayısı qəsdlə, yəni ağır zərərin vurulmasını birbaşa arzu etməsə də, hərəkətinin belə nəticəyə də səbəb ola biləcəyini (atdığı daşın zərərçəkmişə dəyə biləcəyini) qabaqcadan görməklə və buna şüurlu surətdə yol verməklə) yetirmişdir. Qeyd olunan hallar məhkumun əməlinə CM-in 124-cü maddəsində göstərilən

ehtiyatsızlıqdan adam öldürmə cinayətinin tərkibinin olması haqqında iddiasının əsassız olduğunu göstərməklə yanaşı, işin digər halları ilə birlikdə götürülməklə zərərçəkmiş şəxsin hüquqi varisinin təqsirkarın əməlinə CM-in 120.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qəsdən adam öldürmə cinayətinin tərkibinin olması, yəni zərərçəkmiş şəxsin ölümündə ifadə olunmuş nəticəyə münasibətdə təqsirkarın qəsdən hərəkət etməsi haqqında iddiasını da təkzib edir. Belə ki, CM-in 25.1-ci maddəsinə görə, şəxsin qəsdən cinayət törətdiyini iddia etmək üçün onun əməlinə birbaşa və yaxud dolayısı qəsd müəyyən olunmalıdır. CM-in 25.2-ci maddəsinə əsasən, şəxs öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) ictimai təhlükəli olduğunu dərk etmiş, onun ictimai təhlükəli nəticələrini qabaqcadan görmüş və bunları arzu etmişdirsə, bu halda cinayət birbaşa qəsdlə törədilmiş hesab olunur. CM-in 25.3-cü maddəsinin tələblərindən görünür ki, şəxs öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) ictimai təhlükəli olduğunu dərk etmiş, onun ictimai təhlükəli nəticələrini qabaqcadan görmüş, lakin bunları arzu etməmiş və belə nəticələrin baş verməsinə şüurlu surətdə yol vermişdirsə, bu halda cinayət dolayısı qəsdlə törədilmiş hesab olunur [1]. Lakin hazırkı işdə təqsirkarın baş vermiş nəticəyə (zərərçəkmiş şəxsin həyatdan məhrum edilməsinə) münasibətdə birbaşa və yaxud dolayısı qəsdlə hərəkət etdiyini göstərən heç bir hal müəyyən edilməmişdir. Təqsirkarın sağlamlığa ağır zərər vurmaya münasibətdə qəsdən (dolayısı qəsdlə) hərəkət etməsinin müəyyən edilməsi də avtomatik olaraq zərərçəkmiş şəxsin ölümü kimi nəticəyə münasibətdə də qəsdin mövcud olduğunu deməyə əsas vermirdi. Çünki təqsirkarın atdığı daşın zərərçəkmiş şəxsin başına dəyməsi və bunun nəticəsində sağlamlığa ağır zərər vurulması onun hərəkəti ilə səbəbli əlaqədə olan birincili nəticələrdir ki, təqsirkarın hətta qızğın mübahisə və münaqişə şəraitində hərəkətinin (zərərçəkmişə daş atmasının) belə nəticələrə

səbəb ola biləcəyini qabaqcadan görməməsi (müvafiq olaraq da, həmin nəticələrə şüurlü surətdə yol verməməsi) mümkün deyildi. Lakin baş vermiş ölüm – bu məhkumun hərəkətindən (zərərçəkmişə daş atmasından) daha uzaqda dayanan (ikincili olmaqla, daşın başa dəyməsi, başda yaranın və baş beyninə qansızma şəklində ağır zərər vurma kimi ilkin nəticələrdən törəyən) nəticə idi ki, təqsirkarın cərəyan edən hadisə şəraitində həmin nəticəni qabaqcadan görə bilməsi inandırıcı deyildi. Lakin, təqsirkar bütün diqqətini mübahisəyə, o cümlədən zərərçəkmiş şəxsin işlətdiyi nalayiq ifadələrə qarşılıq verməyə yönəltdiyi olmasaydı, yəni lazımi diqqət və ehtiyatlılıq göstərmiş olsaydı, hərəkətinin ikincili nəticəyə də gətirib çıxara biləcəyini (yəni daşın zərərçəkmiş şəxsin başına dəyməsi nəticəsində yaranmış baş beyninə qansızmadan zərərçəkmişin ölümünün törəyə biləcəyini) qabaqcadan görə bilərdi. Bu isə təqsirkarın əməlində zərərçəkmiş şəxsin ölümünə münasibətdə ehtiyatsızlığın cinayətkarcasına etinasızlıq formasının olduğuna dələt edən haldır. Belə ki, CM-in 26.3-cü maddəsinə əsasən, şəxs öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) ictimai təhlükəli nəticələr verə biləcəyi imkanını lazımi diqqət və ehtiyatlılıq göstərərək qabaqcadan görməli olduğu və görə biləcəyi halda, onları görməmişdirsə, bu əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) cinayətkarcasına etinasızlıq nəticəsində törədilmiş cinayət hesab olunur [1].

Apellyasiya instansiyası məhkəməsinin təqsirkarın zərərçəkmişə sağlamlığa ağır zərər vuran

xəsarəti məhz qəsdən yetirməsinin, bu xəsarətin onun ehtiyatsızlığından zərərçəkmiş şəxsin ölümünə səbəb olmasının müəyyən edilmiş sayılmasına dair qənaəti kassasiya şikayətlərində göstərilənlərin əksinə olaraq, CPM-in cinayət mühakimə icraatında sübutların qiymətləndirilməsi prinsipinin (33-cü maddəsinin) müddəalarına, cinayət mühakimə icraatının digər prinsiplərinə, sübutlar və sübutetməyə dair cinayət-prosessual normaların tələblərinə müvafiq olaraq tədqiq edilmiş sübutlara, o cümlədən təqsirləndirilən şəxsin, şahidlərin ifadələrinə, müvafiq istintaq hərəkətlərinin protokollarına, məhkəmə tibbi ekspertizasının və məhkəmə-bioloji ekspertizasının rəylərinə, digər sübutlara əsaslanır. Odur ki, məhkəmə kollegiyası işin faktiki hallarının müəyyən edilməsi, həmin hallara cinayət qanunu normasının (mübahisələndirilən əməlin hüquqi təsvifi), təqsirləndirilən şəxsin CM-in 126.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayəti törətməkdə təqsirli bilinməsi üzrə apellyasiya instansiyası məhkəməsinin çıxardığı nəticələri şübhə altına almaq üçün heç bir əsas görməmişdir [4].

Nəticə

Beləliklə, müqayisəli hüquqi təhlil və məhkəmə təcrübəsi təsdiq edir ki, təqsirin iki forması ilə törədilmiş cinayətlərdə əsas əmələ münasibətdə qəsd, daha ağır nəticəyə münasibətdə isə ehtiyatsızlıq mövcud olur. Bu hal cinayət əməlinin düzgün təsvifi, ədalətli cəza təyini və məsuliyyətin fərdiləşdirilməsi baxımından həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. – Bakı: Hüquq Yayın Evi, – 2020. – 779 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi: [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/46950>
3. “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 244.1-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 17 mart 2011-ci il tarixli Qərarı: [Elektron resurs] /URL: <https://constcourt.gov.az/az/decision/204>
4. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Bülleteni: [Elektron resurs] /URL: <https://supremecourt.gov.az/storage/pages/879/bulleten-2020-1.pdf>

5. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 г. № 63-ФЗ.[Электронный ресурс]/URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/
6. Курсовая работа по дисциплине “Уголовное право” на тему “Преступления с двумя формами вины” Москва [2017]. [Электронный ресурс] /URL: <https://raa.ru/wp-content/uploads/2018/10/Преступления-с-двумя-формами-вины.pdf>
7. Strafgesetzbuch der Bundesrepublik Deutschland (StGB): [Elektron resurs] / <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/>
8. [Elektron resurs] /URL: <https://www.juraindividuell.de/pruefungsschemata/das-erfolgsqualifizierte-delikt/>

Годжаева Лейла Адиль гызы,
магистрант II курса по специальности «Уголовное право, уголовный процесс,
криминалистика и судебная экспертиза» юридического факультета
Бакинского государственного университета

РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШЁННЫХ С ДВУМЯ ФОРМАМИ ВИНЫ, В ПРАКТИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

РЕЗЮМЕ

В статье институт преступлений, совершённых с двумя формами вины, исследуется в сравнительно-правовом аспекте. В работе анализируется нормативное регулирование и доктринальное толкование данного института в уголовном законодательстве стран романо-германской правовой семьи, в частности Германии, России и Турции. Установлено, что в таких преступлениях по отношению к основному деянию имеет место умысел, а по отношению к более тяжкому последствию — неосторожность, что имеет особое значение при определении уголовной ответственности.

В статье также на основе уголовного законодательства и судебной практики Азербайджанской Республики рассматриваются основные составы преступлений с двумя формами вины, в частности вопросы применения статей 126.3 и 263 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики. Проведённый сравнительно-правовой анализ показывает, что данный институт способствует более точному определению субъективной стороны преступления и индивидуализации уголовной ответственности

Gojayeva Leyla Adil,
Second-year master's student, Criminal Law, Criminal Procedure,
Criminalistics and Forensic Examination specialty,
Faculty of Law, Baku State University

REGULATION OF CRIMES COMMITTED WITH TWO FORMS OF GUILT IN THE PRACTICE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND FOREIGN COUNTRIES

SUMMARY

The article examines the institution of crimes committed with two forms of guilt from a comparative legal perspective. The study analyzes the normative regulation and doctrinal interpretation of this institution in the criminal legislation of the countries belonging to the Romano-Germanic legal family, particularly Germany, Russia, and Turkey. It is established that in such crimes, intent relates to the principal act, while negligence relates to the more severe consequence, which is of particular importance in determining criminal liability.

The article also analyzes the main corpus delicti related to crimes committed with two forms of guilt on the basis of the criminal legislation and judicial practice of the Republic of Azerbaijan, especially the application of Articles 126.3 and 263 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan. The conducted comparative legal analysis demonstrates that this institution contributes to a more precise determination of the subjective element of a crime and to the individualization of criminal liability.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 13.03.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 15.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.04.2026

İsmayilov Telman Mübarək oğlu,

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin “Cinayət hüququ, cinayət prosesi, kriminalistika və məhkəmə ekspertizası” ixtisası üzrə II kurs magistrantı

E-mail: telman.ismayilov.03@outlook.com

UOT 343.43

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.392>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QÜVVƏDƏ OLAN CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNDƏ PSIXİ ZORAKILIQLA TÖRƏDİLƏN CİNAYƏTLƏRDƏ HƏDƏNİN NÖVLƏRİ

Açar sözlər: psixi zorakılıq, psixi zorakılıqla törədilən cinayətlər, hədə, hədənin növləri, şəxsin üzərində zor göstərməklə hədələmə, rüsvayedicə məlumatların yayılması ilə hədələmə, əmlakı tələf etmə hədəsi.

Ключевые слова: психическое насилие, преступления, совершенные с применением психического насилия, угрозы, виды угроз, угрозы применения силы в отношении человека, угрозы распространения порочащих сведений, угрозы уничтожения имущества.

Keywords: psychological violence, crimes committed with psychological violence, threat, types of threats, threat of using violence against a person, threat of disseminating defamatory information, threat of destruction of property.

İlk olaraq, onu qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının hazırda qüvvədə olan 1999-cu il Cinayət Məcəlləsi (bundan sonra qısaca olaraq AR CM adlandırılacaqdır) bir sıra ictimai təhlükəli əməllərin psixi zorakılıqla törədilməsini ya əsas tərkiblərdə, ya da ağırlaşdırıcı tərkiblərdə nəzərdə tutur [4]. Bu, cinayət hüququnda psixi zorakılıqla törədilən cinayətləri

obyektiv cəhətdən mürəkkəb tərkibli cinayətlər kimi hesab etmək olar. Yəni haqqında bəhs edilən cinayətlərin obyektiv cəhətini təşkil edən əməllər hədələmə ilə birləşmiş hərəkətlərdən ibarət olur. Başqa sözlə, bu əməllər, bir tərəfdən, əmlak xarakterli hərəkətlər etməyi tələb etmədən ibarət olduğu halda, digər tərəfdən də, psixi zorakılıq (hədə) göstərməkdən ibarətdir. Göründüyü kimi, burada həmin tələb özgənin əmlakı, əmlaka olan hüququnu ələ keçirməyə, yaxud zərərçəkmiş şəxsin təqsirkarın xeyrinə müəyyən əmlak xarakterli hərəkətlər etməsinə nail olmağa yönəlmişdir. Belə tələb qanunda nəzərdə tutulmuş hədələmə üsulları ilə birlikdə ifadə olunur və istənilən üsulla (şifahi və ya yazılı, telefonla və ya faksla, poçtla və s.) irəli sürülə, eləcə də istənilən şəxsə yönələ bilər. Özü də bu tələb, adətən, gələcəyə yönəlmiş olur. Məsələn, belə əməllərə nümunə olaraq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 182.2.4-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” 2011-ci il 21 oktyabr tarixli Qərarında da göstərildiyi kimi, bəzi hallarda, hədə-qorxu ilə tələb etmə zamanı əmlak tələbi hədələmə ilə müşayiət olunmaya da bilər. Bu zaman, təqsirkar zərərçəkmiş

şəxs və ya onun yaxınları üçün obyektiv mövcud olan təhlükəyə əsaslanaraq tələb irəli sürür və bildirir ki, müəyyən mükafat müqabilində bu təhlükə aradan qaldırıla bilər [3].

O.R.Aslanov qeyd edir ki, ümumiyyətlə, psixi zorakılıqla törədilən cinayətlərdə psixi zorakılıq, adətən, hədədə ifadə olunur və belə zorakılıq zərərçəkmiş şəxsi təqsirkarın tələbini yerinə yetirməyə məcbur etmək üçün onun psixikasına təsir etməyin üsulu və ya vasitəsi kimi çıxış edir. Ancaq qanunverici hədənin (psixi zorakılığın) intensivliyi barədə heç nə demir və bu səbəbdən də o, istənilən – döymək hədəsindən tutmuş öldürmək hədəsinədək ola bilər. Məlum olduğu kimi, zorakılıq tətbiq etmək hədəsi gələcəyə yönəlmiş olur və burada, hədənin dərhal həyata keçirilməsi psixi zorakılığı fiziki zorakılığa çevirir [1, s. 252].

Beləliklə, qüvvədə olan AR CM-in əksər maddələrinin dispozisiyalarından irəli gələrək, cinayət hüququnda psixi zorakılıqla törədilən əməllərdə hədənin, adətən, 3 növü müəyyən olunmuşdur:

1. Zərərçəkmiş şəxsin və ya onun yaxın qohumlarının şəxsiyyəti üzərində zor göstər-məklə hədələmə. Belə hədənin xarakteri bəzən tam konkretləşdirilmir. Belə ki, burada, bəzən həyat və ya sağlamlıq üçün təhlükəli olan və ya olmayan zor tətbiqi hədəsi deyil, ümumiyyətlə, zor tətbiqi hədəsi nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Əmlakı zorla tələb etmə işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” 1998-ci il 25 dekabr tarixli 2 nömrəli Qərarında, məsələn, hədə-qorxu ilə tələb etməyə məxsus zor tətbiqinin soyğunçuluq və quldurluq zamanı tətbiq edilən zor tətbiqi ilə müqayisə edilmə üsulu onu göstərir ki, hədə-qorxu ilə tələb etmənin mənasında zor tətbiqi hədəsi həm soyğunçuluğa, həm də quldurluğa xas olan zor tətbiqi hədəsini əhatə edir [2]. Başqa sözlə desək, AR CM-in 182.1-ci maddəsinin mənasında zor tətbiqi hədəsi dedikdə,

öldürmək, sağlamlığa hər hansı dərəcəli xəsarət vurmaq, döymək, işgəncə vermək, habelə oğurlamaq və ya girov götürməklə hədələmə, hətta cinsi xarakterli hərəkətlərin ediləcəyi ilə hədələmə nəzərdə tutulur. Bu zaman edilən hədənin əlavə olaraq AR CM-in 134-cü maddəsi ilə tövsiyə tələb olunmur. Lakin zor tətbiqi hədəsi icra olunduqda, əməl AR CM-in 182.1-ci maddəsinin əhatəsindən çıxır və 182.2.3-cü maddəsi (zor tətbiq etmə ilə törədildikdə) ilə tövsiyə edilir.

2. Rüşvayedicə məlumatların yayılması hədəsi. Belə hədə zərərçəkmiş şəxsin və ya onun yaxın qohumlarının şərəf və ləyaqətinə xələl gətirə biləcək rüşvayedicə məlumatların gələcəkdə tələbin yerinə yetirilmədiyi halda yayılacağını nəzərdə tutur. Yayma dedikdə, hər bir halda, həmin arzuolunmaz məlumatların üçüncü şəxslərə bildirilməsi anlaşılır. Ümumiyyətlə, zərərçəkmiş şəxsin və ya onun yaxın qohumları haqqında rüşvayedicə məlumatlar yayma hədəsi şantaj adlanır. Rüşvayedicə məlumatlar yayılması şəxsiyyətin şərəf və ləyaqətinə zərər yetirə bilən istənilən məlumatlardır. Belə məlumatların həqiqi, şişirdilmiş, yaxud uydurma və ya yalan olması isə heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Burada əsas olan odur ki, həmin məlumatların yayılması təqsirkarın fikrincə zərərçəkmiş şəxsin şərəf və ləyaqətinin ləkələnməsinə səbəb ola bilər və təqsirkar belə məlumatların gizli qalmasının zərərçəkən üçün vacib olduğunu bilir. Eləcə də həmin məlumatların nə dərəcədə rüşvayedicə olması və onların yayılmasının şəxsiyyətin şərəf və ləyaqətinə hansı dərəcədə zərər yetirəcəyi zərərçəkmiş şəxsin subyektiv qavramasından asılıdır. Qeyd edək ki, rüşvayedicə məlumatlar zərərçəkmiş şəxsin, yaxud onun yaxın qohumlarının şəxsi, ailə sirrini təşkil edən, ya da onların keçmişinə aid olan, gizli qalması vacib olan, habelə açıqlanması şərəf və ləyaqətin ləkələnməsinə səbəb olacaq hər hansı bir məlumat ola bilər ki, zərərçəkmiş şəxs həmin məlumatları gizli saxlamağa çalışır, onları yay-

ma hədəsi isə təqsirkar tərəfindən zərərçəkmiş şəxsdən nələrisə əldə etməyə nail olmaq məqsədi ilə istifadə olunur [1, s. 253].

Bir qrup müəlliflərin fikrincə, AR CM-in 182.1-ci maddəsində yalnız “rüsvayedicı məlumatların” nəzərdə tutulması qanunvericiliyin qüsuru kimi qiymətləndirilmişdir. Belə ki, şəxsin mənafeyi təkcə şərəf və ləyaqətin ləkələnməsinə səbəb olan məlumatlarla deyil, onun işgüzar nüfuzunu hörmətdən salan, peşə və ya kommersiya fəaliyyətinə xələl gətirən, bununla da maddi ziyan vuran istənilən digər informasiyanın açıqlanması nəticəsində pozula bilər. Buna görə də, maddədə “rüsvayedicı və ya ifşaedici məlumatların yayılması hədəsi” kimi konstruksiyadan istifadə etmək zəruridir [5, s. 256-257].

Qeyd edək ki, məlumatların həqiqi, yaxud yalan olması əməlin hədə-qorxu ilə tələb etmə kimi tövsif olunması üçün əhəmiyyətli olmasa da, böhtan xarakterli məlumatların yayıldığı halda, əməl AR CM-in 147-ci maddəsi (“Böhtan”) ilə, təhqir xarakterli məlumatların yayılması halında, 148-ci maddəsi (“Təhqir”) ilə, cinayət törətməkdə yalan ittiham edildikdə isə, 296-cı maddə (“Bilə-bilə yalan xəbərçilik etmə”) ilə cinayətlərin məcmusu qaydasında tövsif olunmalıdır. Bu zaman məlumatlar istənilən mənbədə – məsələn, radio, televiziya, qəzet, internet elektron resursları, yaxud digər media vasitələrində, – istənilən üsulla, məsələn, ictimai çıxışlar, ara söhbətlər, mətbuatda məqalələr, fotolar dərc etdirməklə, yaxud hər hansı şəxslər dairəsinə,

məsələn, ümumilikdə ictimaiyyətin nəzərinə çatdırmaqla və ya konkret şəxslərə bildirməklə və s. açıqlana bilər ki, bunların da heç biri əməlin tövsifi zamanı əhəmiyyət daşıyır.

3. Əmlakı tələf etmə hədəsi zərərçəkmiş şəxsə və ya onun yaxın qohumlarına məxsus olan hər hansı bir əmlakın hər hansı bir üsulla məhv ediləcəyinə dair bildirişdir. Ümumiyyətlə, burada, tələf etmə dedikdə, əmlaka elə təsir etmə başa düşülür ki, bunun nəticəsində də əmlakın mövcudluğuna ya son qoyulur, yaxud da o, tam yararsız vəziyyətə gətirilir. Bunlara, məsələn, aşağıdakılar aid ola bilər: mənzil, ticarət və ya istehsal obyektinin, avtomobil, texnika, avadanlıq və ya qurğuların yandırılması, partladılması, dağıdılması və ya məhv edilməsi və s. Bu barədə ədəbiyyatlarda bəzən qeyd edilir ki, bu konstruksiya AR CM-in 182.1-ci maddəsində “əmlakı məhv etmə və ya korlama hədəsi” kimi nəzərdə tutulmalı idi. Çünki hədədə əmlakın tam məhv edilməsi deyil, onun korladılması da ifadə oluna bilər. Məsələn, bahalı avtomobilin banını cızmaq və ya üstünə kimyəvi maddələr atmaqla böyük məbləğdə zərər vurmaq mümkündür. Lakin bu halda, avtomobil tələf olmur [5, s. 257].

Əmlakı tələf etmə hədəsi icra edildikdə, yəni zərərçəkmiş şəxsin, yaxud onun yaxın adamlarının və ya yaxın qohumlarının əmlakı qəsdən məhv (tələf) edildikdə isə, əməl AR CM-in 186-cı maddəsi (“Əmlakı qəsdən məhv etmə və ya zədələmə”) ilə cinayətlərin məcmusu qaydasında tövsif olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Aslanov O.R. Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər: Dərslik. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 344 s.
2. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Əmlakı zorla tələb etmə işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” 25 dekabr 1998-ci il tarixli 2 nömrəli Qərarı: [Elektron resurs] /URL: www.e-qanun.az/framework/17805 –
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 182.2.4-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” 21 oktyabr 2011-ci il tarixli Qərarı: [Elektron resurs] /URL: www.e-qanun.az/framework/22527
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi // Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il tarixli 787-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs] /URL: <http://www.e-qanun.az/framework/46947>
5. İmanlı M.N. Mülkiyyət əleyhinə edilən cinayətlər. – Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, – 2007. – 380 s.

Исмаилов Тельман Мубарак оглу,
магистрант II курса по специальности «Уголовное право,
уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза»
юридического факультета Бакинского государственного университета

**ВИДЫ УГРОЗ ПРИ ПРЕСТУПЛЕНИЯХ, СОВЕРШАЕМЫХ С ПРИМЕНЕНИЕМ
ПСИХИЧЕСКОГО НАСИЛИЯ В ДЕЙСТВУЮЩЕМ УГОЛОВНОМ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

РЕЗЮМЕ

В статье в общих чертах рассматриваются преступления, совершаемые с применением психического насилия в действующем уголовном законодательстве Азербайджанской Республики, на примерах отдельных преступлений рассказывается о том, в чем заключается предусмотренное в них психическое насилие, в каких направлениях оно применяется. С этой точки зрения, исходя из требований диспозиции большинства статей Уголовного кодекса 1999 года, указывается, что в уголовном праве в деяниях, совершаемых с применением психического насилия, обычно выделяют 3 вида угроз: угрозы применения силы против личности потерпевшего или его близких родственников, угрозы распространения позорящих сведений и угрозы уничтожения имущества.

Кроме того, существо и содержание психического насилия (угрозы) уточняются путем обращения к мнениям, высказанным различными авторами в юридической литературе о видах угроз, существующих в уголовном праве при совершении преступлений с применением психического насилия.

Ismayilov Telman Mubarak,
Master's student of the II year in the specialization of
Criminal Law, Criminal Procedure, Criminalistics and
Forensic Examination, Faculty of Law, Baku State University

**TYPES OF THREATS IN CRIMES COMMITTED WITH PSYCHOLOGICAL VIOLENCE
UNDER THE CURRENT CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

SUMMARY

The article generally discusses crimes committed with psychological violence under the current criminal legislation of the Republic of Azerbaijan, explains what constitutes the psychological violence envisaged therein and, through the example of separate crimes, examines the directions toward which it is directed. From this point of view, proceeding from the requirements of the dispositions of most articles of the Criminal Code of 1999, it is indicated that in criminal law three types of threat are usually distinguished in acts committed with psychological violence: threat of using violence against the personality of the victim or his/her close relatives, threat of disseminating defamatory information, and threat of destruction of property.

In addition, with reference to the opinions expressed by various authors in legal literature regarding the types of threats existing in crimes committed with psychological violence in criminal law, clarification is also provided on the essence and content of psychological violence (threat).

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 15.03.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 18.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 22.04.2026

Əhməd zadə Səbinə Əkbər qızı,

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin “Cinayət hüququ, cinayət prosesi, kriminalistika və məhkəmə ekspertizası” ixtisası üzrə II kurs magistrantı

E-mail: sabiaxmedzade@gmail.com

UOT 343.13

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.398>

“ÇƏKİŞMƏ” VƏ “İNKVİZİSİYA” CİNAYƏT-PROSEDUR MODELLƏRİ: MÜQAYİSƏLİ-HÜQUQİ TƏHLİL

Açar sözlər: cinayət prosesi, çəkişmə, inkvizisiya sistemi, təqsirləndirilən şəxs.

Ключевые слова: уголовный процесс, состязательность, инквизиционная система, обвиняемый.

Keywords: criminal procedure, adversarial system, inquisitorial system, accused person.

Cinayət mühakimə icraatının əsas vəzifələrindən biri cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslərin təqsirini müəyyən edərək onları cəzalandırmaq və təqsirsiz şəxslərə bəraət vermək məqsədi ilə ədalət mühakiməsini həyata keçirməkdən ibarətdir. Cinayət törətmiş şəxsin cəzasız qalması və ya əksinə, təqsirsiz və günahsız şəxs barəsində cəza tətbiq olunması hamı üçün narahatlıq doğuran bir məsələdir.

Təqsirləndirilən şəxsin ədalət mühakiməsinə cəlb olunması üçün fərqli tədbirlər nəzərdə tutan iki model mövcuddur: inkvizisiya modeli və çəkişmə modeli. Cinayət-prosessual hüquqda bu modellər ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin iki əsas nəzəri-konseptual forması kimi çıxış edir. Bu modellər tarixi inkişaf prosesində fərqli hüquq ailələri çərçivəsində formalaşmışdır və müvafiq olaraq ümumi hüquq (common law) və kontinental hüquq (civil law) sistemlərinin

institusional əsaslarını təşkil etmişdirlər. Hüquq doktrinasında bu modellər bəzən bir-birinə zidd mexanizmlər kimi təqdim olunsada, müasir hüquqi reallıqlar və hüquqi praktika onların qarşılıqlı təsir və konvergensiya prosesində inkişaf etdiyini göstərir. Lakin bu sistemlərin hər birində prosedur qaydaları baxımından fərqlər mövcuddur. Hər bir modelin özünəməxsus üstünlükləri və çatışmazlıqları vardır [4, s. 63]. Həm çəkişmə prinsipi, həm də inkvizisiya sistemi müxtəlif elmi və praktik tənqidlərin predmetidir. Hər iki modelin də əsas məqsədi olan cinayət işi üzrə ədalətli qərarın qəbul edilməsi məqsədinə çatmaq üçün istifadə edilən prosessual vasitələr, tərəflərin hüquqi mövqeyi və məhkəmənin rolu əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Çəkişmə prinsipi:

Cinayət prosessual hüququn mərkəzi institutlarından biri olan çəkişmə prinsipi yekun ədalətli qərarın qəbul edilməsini təmin etməklə cinayət prosesi tərəflərinin qarşılıqlı sübutlarının, arqumentlərinin və etirazlarının məhkəmə qarşısında müstəqil şəkildə təqdim edilməsinə, məhkəmə (hakim) tərəfindən isə neytral mövqedə çıxış etməsinə əsaslanır. Bu model qanunun aliliyini, yəni cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün qanunun bərabər tətbiq olunmasını müdafiə edir. Bu sistemdə məhkəmə “futbol oyunundakı hakim” kimi neytral mövqe tutur [4,

s. 65]. Hakim toplanmış sübutların qanuna uyğun olub-olmadığını yoxlayır. O, qanunsuz üsullarla əldə edilmiş sübutları, məsələn, təqsirləndirilən şəxsə zorakılıq, hədə-qorxu, aldatma, işgəncə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan hərəkətlərin tətbiq edilməsi ilə əldə edilmiş sübutları rədd edir. Qanunvericiliyin tələblərini pozmaqla əldə edilmiş sübutlar öz sübuti əhəmiyyətini itirir. Bu cür sübutların məhkəmədən kənarlaşdırılması ibtidai araşdırma orqanlarını öz səlahiyyətləri çərçivəsində fəaliyyət göstərməyə məcbur edir. Hakimin neytral davranışı məhkəmə baxışının ədalətli aparılması hissini gücləndirsə də, çəkişmə prinsipinin tənqidçilərinin mövqeyinə görə prosedura həddindən artıq bağlılıq bəzən təqsirləndirilən şəxsin bəraət almasına və cinayətkarın cəzasız qalmasına səbəb ola bilər.

Çəkişmə modelinə görə hər bir tərəfin məhkəmədə təmsil olunması zəruri hesab olunur və məhkəmə tərəfindən hökm yalnız cinayət prosesi tərəflərinin iştirakı bərabər əsaslarla təmin edilməklə tədqiq olunmuş sübutlarla əsaslandırılır. Tərəflərin prosesual bərabərliyi insan hüquqlarının qorunması baxımından effektiv hesab edilsə də, çəkişmə prinsipi müvafiq tənqidlərə məruz qalır. Çəkişmə modelinə görə təqsirləndirilən şəxsin susmaq hüququnun, yəni onun ifadə verməkdən imtina etmək hüququnun mövcudluğu müvafiq mübahisələrə səbəb olur. Belə ki, həbs edildikdən sonra istintaq orqanı təqsirləndirilən şəxsdən əməkdaşlıq gözləyə bilməz. Təqsirləndirilən şəxs istintaq orqanına kömək etməyə məcbur deyil və məhkəmə prosesində də susmaq hüququndan istifadə edə bilər. Cinayət təqibi orqanı təqsirləndirilən şəxsə qarşı öz gücü ilə fəaliyyət göstərməlidir və cinayət təqibi orqanı bəzən təqsirləndirilən şəxsə qarşı kifayət qədər sübut tapa bilməyə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, cinayət hadisəsi ilə bağlı ən məlumatlı şəxs məhz təqsirləndirilən şəxsdir. Cinayət təqibi orqanı təqsirləndirilən şəxsdən

əməkdaşlıq və ya yardım gözləmək hüququna malik olmadığı üçün təqsirləndirilən şəxsə qarşı kifayət qədər cinayət təqibinin dayandırılması və ya bəraətverici nəticələrin qəbul edilməsi ilə nəticələnə bilər. Habelə istintaq orqanı ittihamı əsaslı şübhədən kənar sübut etməlidir.

İnkvizisiya sistemi:

Bu sistemdə hakim cinayət prosesinin mərkəzi subyekti hesab olunur və sübutların toplanması, araşdırılması və qiymətləndirilməsində fəal rol oynayır. Bu modeldə ədalətə nail olmaq üçün müstəntiqin, prokurorun, müdafiəçinin və məhkəmənin birgə fəaliyyəti nəzərdə tutulur [3, s. 72]. Ədalət mühakiməsinin məqsədləri üçün prosedurdakı kiçik səhvlərə məhəl qoyulmur. Təqsirləndirilən şəxs də həqiqətin aşkara çıxarılmasına və ədalətin təmin olunmasına kömək etmək üçün istintaqa və məhkəməyə yardım etməlidir. Hakimin özü ədalətin təmin edilməsində fəal olduğuna görə, təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisinin olması vacib hesab edilmir və o, tədqiqat obyektinə kimi çıxış edir. İnkvizisiya modelinə görə məhkəmənin işin araşdırılmasında iştirak etməsi və təqsirləndirilən şəxsin susmaq hüququna malik olmaması çoxsaylı mübahisələrə səbəb olur. Məhkəmənin işin araşdırılmasında aktiv şəkildə iştirak etməsi onun qərəzli mövqe tutmasına səbəb ola bilər. Habelə inkvizisiya modeli cinayət təqibi orqanlarının öz səlahiyyətlərindən sui-istifadə etmələrinə, habelə səlahiyyət hədlərini aşmalarına şərait yarada bilər.

Cinayət mühakimə icraatı üzrə bu iki modeli tam ayırd edən sərt bir sərhədin olmasını qeyd etmək olmaz [3, s. 76]. Hər iki model həqiqətin aşkara çıxarılmasına və ədalətin təmin edilməsinə xidmət edir; əsas fərq onların prosesual yanaşma və metodologiyasında özünü göstərir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin VII hissəsinə əsasən məhkəmə icraatı çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilir [1], başqa sözlə, Azərbaycan Respub-

likası çəkişmə modeli tətbiq edir, lakin real-
lıqda Azərbaycan Respublikası həmçinin ink-
vizisiya modelinin bəzi xüsusiyyətlərini də
izləyir. Azərbaycan Respublikasında məhkəmə
sübut “təqdimdən” subyekt kimi çıxış etmək
hüququna malikdir. Azərbaycan Respublikası-
nın Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 124.1-ci
maddəsinə əsasən, məhkəmənin və ya cinayət
prosesi tərəflərinin əldə etdiyi mötəbər dəlillər

(məlumatlar, sənədlər, əşyalar) cinayət təqibi
üzrə sübutlar hesab olunur. Həmçinin, həmin
Məcəllənin 323.7-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə
öz təşəbbüsü ilə şahidlərin məhkəmə iclasına
çağırılması, ekspertizanın təyin edilməsi, başqa
sübutların tələb edilməsi, habelə məhkəmə baxı-
şından yolverilməz sənədlərin xaric edilməsi
haqqında qərar çıxarmaq hüququna malikdir [2].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (26 sentyabr 2016-cı il tarixdə olan əlavə və dəyişikliklər). – Bakı: Qanun, – 2025. – 72 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi // Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixli 907-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/46950>
3. Adversarial and Inquisitorial Models of Criminal Justice System: A Comparative Analysis-DR. ANAND K. DESHMUKHI: [Electronic resource] /URL: <https://www.ijlsi.com/wp-content/uploads/Adversarial-and-Inquisitorial-Models-of-Criminal-Justice-System-A-Comparative-Analysis.pdf>
4. The Adversarial v. Inquisitorial Models of Justice - Prof. Madhav Prasad Acharya: [Electronic resource] /URL: <https://www.asianlii.org/np/journals/KathSLRS/2003/4.pdf>

Ахмедзаде Сабина Акбер гызы,
магистрант II курса по специальности «Уголовное право, уголовный процесс,
криминалистика и судебная экспертиза» юридического факультета
Бакинского государственного университета

**СОСТЯЗАТЕЛЬНАЯ И ИНКВИЗИЦИОННАЯ МОДЕЛИ УГОЛОВНОГО
ПРОЦЕССА: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ**

РЕЗЮМЕ

Главная цель уголовного судопроизводства — наказание виновных и защита невиновных. Существуют две основные процессуальные модели: состязательная (адверсариальная) и инквизиционная. В состязательной модели стороны представляют свои доказательства и аргументы перед нейтральным судьей, который следит за справедливостью процесса и законностью полученных доказательств. Обвиняемый имеет право хранить молчание, а процесс акцентирует внимание на процессуальном равенстве и защите прав человека. Однако строгая приверженность процедурам иногда может привести к тому, что виновные остаются без наказания. В отличие от этого, инквизиционная модель ставит судью в центр процесса, активно участвуя в расследовании и оценке доказательств вместе с прокурорами и следователями. Эта модель ориентирована на установление истины и обеспечение правосудия, но может вызывать опасения относительно беспристрастности и возможного злоупотребления полномочиями. На практике строгого разделения между двумя моделями нет, так как обе направлены на установление истины и обеспечение справедливости. Согласно Конституции Азербайджанской Республики, уголовное судопроизводство основывается на состязательной модели, хотя также наблюдаются некоторые элементы инквизиционной системы.

Ahmadzade Sabina Akbar,
Second-year master's student, "Criminal Law,
Criminal Procedure, Criminalistics and Forensic Examination" specialty,
Faculty of Law, Baku State University

**ADVERSARIAL AND INQUISITORIAL CRIMINAL PROCEDURE MODELS:
A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS**

SUMMARY

The main goal of criminal proceedings is to punish offenders and protect innocent individuals. Two primary procedural models exist: the adversarial (contestation) model and the inquisitorial model. In the adversarial model, parties present their evidence and arguments before a neutral judge, who ensures that the proceedings are fair and that evidence is legally obtained. The accused has the right to remain silent, and the process emphasizes procedural equality and protection of human rights. However, strict adherence to procedure can sometimes allow guilty individuals to go unpunished. In contrast, the inquisitorial model places the judge at the center of the process, actively investigating and evaluating evidence alongside prosecutors and investigators. This model prioritizes uncovering the truth and achieving justice, but it may raise concerns about impartiality and the potential misuse of authority. In practice, there is no strict division between the two models, as both aim to ensure truth and justice. According to the Constitution of the Republic of Azerbaijan, criminal proceedings are based on the adversarial model, though some features of the inquisitorial system are also observed.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 16.03.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 17.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.04.2026

İsmaylova Nabat Şiraz qızı,

Bakı Dövlət Universitetinin Cinayət hüququ, cinayət prosesi, kriminalistika
və məhkəmə ekspertizası kafedrasının II kurs magistrantı

E-mail: nabat.smaylova@gmail.com

UOT 343.81

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.3105>

PROBASİYA İNSTİTUTU: ANLAYIŞI, XÜSUSİYYƏTLƏRİ, NÖVLƏRİ VƏ FUNKSİYALARI

Açar sözlər: probasiya, probasiya nəzarəti, cəza siyasəti, qanunvericilik islahatları.

Ключевые слова: проба́ция, проба́ционный надзор, уголовно-исполнительная политика, законодательные реформы.

Keywords: probation, probation supervision, penal policy, legislative reforms.

Müasir dövrdə cinayət-hüquqi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri cəzaların tətbiqində **humanist yanaşmanın gücləndirilməsi** və məhkumun cəmiyyətdən təcrid edilmədən islah olunmasına yönəlmiş mexanizmlərin genişləndirilməsidir. Bir çox ölkələrin hüquq sistemində azadlıqdan məhrumetmə cəzasının tətbiqinin məhdudlaşdırılması, onun əvəzinə alternativ cəzaların və nəzarət mexanizmlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi mühüm istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Bu yanaşma, ilk növbədə, məhkumun sosial əlaqələrinin qorunmasına, onun cəmiyyətə yenidən inteqrasiyasına və təkrar cinayətlərin qarşısının alınmasına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasında da cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəzaların icrası sisteminin müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətində ardıcıl islahatlar

həyata keçirilir. Bu islahatların əsas məqsədi cəza siyasətinin beynəlxalq qabaqcıl təcrübəyə uyğunlaşdırılması, azadlıqdan məhrumetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəzaların və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq imkanlarının genişləndirilməsi, habelə cəzanın icrası sahəsində daha səmərəli və effektiv mexanizmlərin formalaşdırılmasıdır. Məhz bu istiqamətdə həyata keçirilən islahatlardan biri də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 10 fevral 2017-ci il tarixində imzalanmış “Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə” Sərəncamdır. Məhz bu sərəncamla əsas qoyulan institusional islahatlar çərçivəsində beynəlxalq standartlar və qabaqcıl dövlətlərin təcrübəsi rəhbər tutulmaqla, ölkəmizdə probasiya fəaliyyəti innovativ və müasir bir institut kimi formalaşmış, bu sahədə normativ hüquqi baza əsaslı şəkildə yenilənmişdir.

Sözügedən Sərəncamda penitensiar müəssisələrin fəaliyyətinin müasirləşdirilməsi, infrastrukturun yenilənməsi və idarəçilik mexanizminin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin davam etdirilməsi, cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar

olmayan cəzaların icrasına effektiv nəzarətin təşkil edilməsi və bu sahədə idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Probasiya xidmətinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur [1].

Probasiya Xidmətinin yaradılması həm cəzaların icrası sisteminin strukturuna yenilik gətirmiş, həm də cəmiyyətin həbsə alternativ yanaşmalarla tanış olmasına zəmin yaratmışdır. Dövlət başçısının 7 noyabr 2017-ci il tarixli Fərmanı ilə həmin xidmət Ədliyyə Nazirliyinin strukturunda Baş idarə statusuna malik ayrıca qurum kimi təsis edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Kollegiyasının 22 dekabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə isə Probasiya Xidməti haqqında Əsasnamə təsdiq edilmişdir. Bu Əsasnamə ilə Xidmətin fəaliyyət istiqamətləri, vəzifələri, hüquqları, fəaliyyətinin təşkili qaydası və digər məsələlər tənzimlənmişdir [5, s. 53].

Məhz bu sərəncamın icrası nəticəsində probasiya institutu Azərbaycanda müasir tələblərə cavab verən yeni bir struktur kimi bərqərar olmuşdur. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, “probasiya” anlayışı normativ termin kimi ölkəmizin hüquq sisteminə ilk dəfə məhz dövlət başçısının 10 fevral 2017-ci il tarixli Sərəncamı ilə daxil edilmişdir. Bununla da, sözügedən institut həm elmi tədqiqatların predmeti kimi, həm də praktiki tətbiq sahəsi olaraq yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Hazırda probasiya fəaliyyəti yalnız hüquqi prosedur deyil, həm də konseptual baxımdan davamlı təkmilləşdirilən, cəmiyyətdə geniş maarifləndirmə işlərinin aparılmasını və əhatəli dəstək mexanizmlərinin formalaşdırılmasını tələb edən innovativ bir sahə kimi inkişaf etməkdədir.

Probasiya institutunun mahiyyətini daha dərinləndirən anlamaq və onun cəza-icra sistemindəki rolunu müəyyən etmək üçün ilk növbədə bu anlayışa həm terminoloji, həm də hüquqi müstəvidə nəzər yetirmək, eyni zamanda onu səciy-

yələndirən fundamental xüsusiyyətləri və funksiyaları təhlil etmək zəruridir.

“Probasiya” termini latınca “*probatio*” sözündən götürülmüş və Azərbaycan dilində “sınaq” mənasını verir. Bu terminin semantik təhlili onun tarixi inkişafına da nəzər yetirilməsini zəruri edir. Belə ki, probasiyanın tarixi kökləri məhkəmə möhləti (*judicial reprieve*) praktikasına əsaslanır. Bu terminin vətəni İngiltərə sayılır. İngilis ümumi hüququnda (*common law*) məhkəmələr cəzanın icrasını müvəqqəti olaraq dayandıra bilərdilər ki, bu da cinayət törətmiş şəxsin monarxa müraciət edərək əfv istəməsinə imkan verirdi. Beləliklə, “*probasiya*” termini Azərbaycan dilində hərfi mənada “sınaq” və ya “möhlət” kimi başa düşülə bilər [2, s. 12].

Probasiya anlayışının etimoloji köklərini və ilkin mənasını müəyyən etdikdən sonra, bu institutun müasir hüquq elmində və normativ bazada tutduğu mövqeyi daha dərinləndirən təhlil etmək zəruridir. Mövcud elmi ədəbiyyatda probasiyanın həm dar, həm də geniş məzmunlu müxtəlif təriflərinə rast gəlinir ki, bu da məsələyə konseptual yanaşmaların rəngarəngliyindən xəbər verir.

Probasiya institutunun inkişafında öz fundamental tədqiqatları ilə seçilən Buxarest Universitetinin professoru İoan Durnesku qeyd edir ki, probasiya – qanunla müəyyən edilmiş və cinayət törətmiş şəxsə münasibətdə tətbiq olunan sanksiyaların və tədbirlərin cəmiyyət daxilində həyata keçirilməsidir. Bu, cinayət törətmiş şəxsin sosial inteqrasiyasına, habelə ictimai təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmiş nəzarət, istiqamətləndirmə və yardımı əhatə edən bir sıra fəaliyyət və müdaxilələri əhatə edir [4, s. 8].

Don M. Qotfridsona görə isə, “*probasiya – məhkum edilmiş şəxsin məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş şərtlərə əməl etməsi qaydasında, azadlıqdan məhrum edilmədən məhkəmə zalından azadlığa buraxılması prosedurudur*” [7].

Probasiya üzrə Kanadalı tədqiqatçı və ekspert Con F. Klaus qeyd edir ki, probasiyanın anlayışı

konkret xidmətlərin göstərilməsini təmin edən bir sistemə (istər dövlət, istərsə də özəl) aid edilə bilər və bu sistem adətən cinayət ədliyyəsinin alt sistemi kimi qiymətləndirilir. Klaus probasiyanı həbsə alternativ, məhkəmə tərəfindən tətbiq olunan, məhdudiyyətlər və öhdəliklər şəraitində şəxsin icmada qalmasına və nəzarət altında saxlanılmasına xidmət edən sistem kimi görür. Bu yanaşma daimi cəza tətbiqindən fərqli olaraq reabilitasiya və reinteqrasiyaya yönəlib. Göründüyü kimi, C. Klaus probasiyanın iki əsas məqsədini vurğulayır: 1) ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi; 2) sosial reinteqrasiya və davranış dəyişikliklərinin dəstəklənməsi. Onun fikrincə, bu məqsədlər operativ tədbirlər (məsələn, proqramlara istiqamətləndirmə) və ölçülə bilən idarəçilik prinsipləri ilə birləşdirilməlidir. Fikrimizcə, peşəkar probasiya mütəxəssisi olan Klausun tezləri ilə tam mənada razılaşmaq olar. Çünki müasir anlamda probasiya təkcə həbsə alternativ deyil, eyni zamanda icma əsaslı nəzarət və reabilitasiya sistemidir. Bundan əlavə, bu sistem beynəlxalq standartlara uyğun və insan yönümlü idarəetməni tələb edir. Onun uğurlu nəticə verməsi üçün ictimai iştirakçılıq, təlimlər və xidmətlərin mövcudluğu vacib hesab edilir [2, s. 14].

Müxtəlif beynəlxalq ekspertlərin və nəzəriyyəçilərin yanaşmalarından göründüyü kimi, probasiya anlayışı ilə bağlı doktrinal müstəvidə fərqli baxış bucaqları mövcuddur. Lakin bu fikirləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, ümumi mənada probasiya dedikdə cinayət törətmiş şəxsin cəmiyyətdən təcrid olunmadan, məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş şərtlər və məhdudiyyətlər daxilində nəzarət altında saxlanılmasına, habelə onun islahı və yenidən cəmiyyətə qazandırılmasına yönəlmiş kompleks təsir tədbirlərinin tətbiqi başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericilik aktlarında “probasiya” anlayışının birbaşa hüquqi tərfi (definisiyası) verilməmişdir. Bununla belə, bu institutun hüquq sistemimizə

daxil olmasında əsas rolunu oynayan 10 fevral 2017-ci il tarixli Sərəncamı nəzərə alıqda, probasiya – cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəzaların və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin icrasına effektiv nəzarətin təşkilini təmin edən, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsinə xidmət edən müasir idarəetmə və nəzarət mexanizmi kimi anlaşılar.

Qanunvericilikdə “probasiya” termininin özünə ayrıca anlayış verilməməsinə baxmayaraq, onun praktiki icra formasını təşkil edən “probasiya nəzarəti” anlayışı Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il tarixli Cəzaların İcrası Məcəlləsində öz hüquqi əksini tapmışdır. Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 15-1.1-ci maddəsinə əsasən, probasiya nəzarəti — *azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəzalara məhkum edilmiş, şərti məhkum edilmiş, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilmiş və ya cəza çəkməsi təxirə salınmış məhkumların, habelə bu Məcəllənin 15-1.2.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş digər şəxslərin üzərinə qanunla və məhkəmə qərarı ilə qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsinə, məhkumların islah edilməsi, sosial adaptasiya və reabilitasiyasına yönəlmiş kompleks sosial-hüquqi xarakterli tədbirlər sistemindən ibarətdir* [3].

Ümumilikdə, probasiya nəzarəti sadəcə texniki bir izləmə prosesi deyil, cinayət törətmiş şəxsin cəmiyyətdən təcrid olunmadan islah edilməsini, onun hüquqi öhdəliklərə riayət etməsini və sosial mühitə yenidən inteqrasiyasını təmin edən kompleks sosial-hüquqi dövlət fəaliyyətidir. Bu institut “cəzalandırıcı ədalət” modelindən “bərpaedici və humanist ədalət” modelinə keçidin ən bariz nümunəsidir. Probasiya nəzarətini digər hüquqi təsir tədbirlərindən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər mövcuddur:

1. Azadlıqdan məhrumetməyə alternativlik (qeyri-penitensiar xarakter) – Probasiyanın ən mühüm xüsusiyyəti onun icma əsaslı olmasıdır. Şəxs həbsxana divarları arasında deyil, öz

təbii sosial mühitində (ailəsi, işi və dostları arasında) qalır. Bu, məhkumun sosial əlaqələrinin qırılmasının qarşısını alır və dövlətin penitensiar saxlanma xərclərini minimuma endirir.

2. Şərtlilik və məcburilik – Probasiya “mütləq azadlıq” deyil, şərti azadlıqdır. Nəzarət dövründə şəxsin üzərinə konkret hüquqi vəzifələr (məsələn, müəyyən yerlərə getməmək, yaşayış yerini bildirmədən dəyişməmək, müntəzəm qeydiyyatda durmaq) qoyulur. Bu şərtlərin pozulması daha ağır sanksiyanın, o cümlədən real azadlıqdan məhrum etmə cəzasının tətbiqi ilə nəticələnmə bilər.

3. Nəzarət və yardımın vəhdəti (dualizm) – Bu institut iki funksiyanı eyni vaxtda yerinə yetirir: nəzarət (qanun pozuntularının qarşısını almaq üçün sərt monitoring) və reabilitasiya (şəxsin iş tapmasına, təhsil almasına və ya psixoloji problemlərinin həllinə kömək göstərmək).

4. Fərdiləşdirmə (individualizasiya) – Probasiya nəzarəti “hər kəsə eyni yanaşma” prinsipi ilə deyil, hər bir məhkumun fərdi risk və ehtiyacları əsasında qurulur. Şəxsin törətdiyi cinayət, onun xarakteri və sosial vəziyyəti nəzərə alınaraq fərdi icra planları hazırlanır.

5. Texnoloji və innovativ təminat – Müasir probasiya nəzarəti innovativ vasitələrlə (məsələn, GPS əsaslı elektron qolbaqlar) həyata keçirilir. Bu, nəzarətin fasiləsizliyini təmin etməklə yanaşı, məhkumun gündəlik həyatına insan amilinin müdaxiləsini minimuma endirir.

6. Sosial reinteqrasiya yönümlülük – Probasiyanın yekun hədəfi şəxsi sadəcə cəzalandırmaq deyil, onu cəmiyyətə “faydalı fərd” kimi qaytarmaqdır. Bu xüsusiyyət residivizmin (təkrar cinayətkarlığın) qarşısını almaqda ən effektiv mexanizm hesab olunur.

Digər tərəfdən, qanunvericilikdə verilmiş tərif və Probasiya Xidmətinin fəaliyyət prinsipləri əsasında probasiya nəzarətinin aşağıdakı funksiyaları müəyyən edilir. Bu funksiyalar qanunvericiliyin “kompleks sosial-hüquqi tədbirlər sistemi” tələbindən irəli gəlir:

- **Nəzarət funksiyası** – probasiya nəzarətinin ən fundamental hüquqi funksiyasıdır. Məhkumun üzərinə məhkəmə qərarı ilə qoyulmuş konkret vəzifələrin (məsələn, yaşayış yerini tərk etməmək, müəyyən müəssisələrə getməmək) yerinə yetirilməsini yoxlayır. Texniki vasitələrdən (elektron qolbaqlar) istifadə etməklə məhkumun olduğu yeri və hərəkət trayektoriyasını fasiləsiz izləyir. Qanunla müəyyən edilmiş şərtlər pozulduqda, müvafiq hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edir.

- **Reabilitasiya funksiyası** – qanunvericilikdə qeyd olunan “sosial-hüquqi xarakterli tədbirlər” məhz bu funksiyada özünü büruzə verir. Bu funksiya sosial dəstəyi (məhkumun işlə təmin olunmasına, peşə hazırlığına cəlb edilməsinə və təhsil almasına kömək göstərmək), psixoloji yardımı (şəxsin psixoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və cəmiyyətə uyğunlaşması üçün reabilitasiya proqramlarına yönləndirilməsi), habelə ailə və sosial mühitlə işi (məhkumun ailə əlaqələrinin bərpasına və sağlam sosial mühitə qayıtmasına dəstək) əhatə edir.

- **İslah və preventiv funksiyası** – məqsəd məhkumun və digər şəxslərin yenidən cinayət törətməsinin qarşısını almaqdır.

Müasir hüquq sistemlərində probasiyanın növləri cinayət törətmiş şəxsin hüquqi statusuna, törədilmiş cinayətin xarakterinə, ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə və şəxsin reabilitasiya potensialına uyğun olaraq fərqləndirilir. Probasiyanın bu cür təsnifatı onun tətbiqi zamanı fərdiləşdirmə prinsipinə əməl olunmasını təmin etməklə, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsinə xidmət edir. Xarici ölkələrin təcrübə və qanunvericiliklərinin təhlilində əsasən cinayət törətmiş şəxsə təyin edilə bilən probasiyanın bir neçə növü fərqləndirilir. Probasiya cinayət törətmiş şəxslərin islah edilməsi məqsədi ilə təyin edilsə də, hakim hər bir situasiyaya uyğun olaraq onun müxtəlif növlərini təyin edə bilər. Beynəlxalq praktikada probasiyanın növlərinə aşağıdakılar aid edilir: 1) nəzarət olunmayan probasiya; 2) nəzarət olunan probasi-

ya; 3) icma nəzarəti probasiyası; 4) şok probasiya; 5) xüsusi cinayət probasiyası [2, s. 38].

Nəzarət olunmayan probasiya (Unsupervised Probation) – hüquqpozucunu probasiya əməkdaşının birbaşa nəzarətindən azad edir, lakin ondan məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş xüsusi şərtlərə əməl etməsini tələb edir. Bu növ adətən daha az ağır və zorakılıqla müşayiət olunmayan cinayətlər üzrə tətbiq edilir.

Nəzarət olunan probasiya (Supervised Probation) – hüquqpozucunun müntəzəm olaraq probasiya əməkdaşı ilə əlaqə saxlamasını tələb edir. Bu, həftəlik və ya aylıq fərdi görüşlərdən tutmuş, poçt vasitəsilə hesabatların göndərilməsinə və ya telefon zənglərinə qədər müxtəlif formalarda ola bilər.

İcma nəzarəti probasiyası (Community Control Probation) – hüquqpozucunun öz evində qalmasını tələb edir və onun olduğu yer elektron qolbaq (topuq monitorinq cihazı) vasitəsilə izlənilir. Bəzi hallarda hüquqpozucuya işə və ya təhsil müəssisəsinə getmək üçün evi tərk etməyə icazə verilir.

Şok probasiya (Shock Probation) – təqsirləndirilən şəxsin qısa müddətə həbsxanaya və ya həbs yerinə göndərilməsindən ibarətdir. Müəyyən olunmuş vaxt bitdikdən sonra hakim təqsirləndirilən şəxsi probasiya şərti ilə azadlığa buraxır. Bu, hüquqpozucunu probasiya şərtlərinə əməl etməyə “şok” yolu ilə vadar etmək məqsədilə həyata keçirilir.

Xüsusi cinayət probasiyası (Crime-Specific Probation) – hakimə hüquqpozucunun eyni cinayəti təkrar törətməsinin qarşısını almaq məqsədilə xüsusi şərtlər müəyyən etməyə imkan verir. Mümkün xüsusi şərtlərə narkotik və ya alkoqol reabilitasiyasında iştirak, kompüter, smartfon və ya internetdən istifadəyə qoyulan qadağa, yaxud cinsi cinayətkar kimi qeydiyyatda düşmək tələbi daxil ola bilər [6].

Normativ hüquqi aktlarda isə probasiyanın növləri məsələsinə daha fərqli yanaşma mövcuddur. Məqsəd və tətbiq mərhələlərinə görə

Qırğızıstan qanunvericiliyində probasiyanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir: 1) məhkəməyədək (dövlət ittihamı mərhələsində) probasiya; 2) icra (məhkəmə qərarlarının icrası mərhələsində) probasiyası; 3) penitensiar (cəzaçəkmə müəssisələrində) probasiya; 4) postpenitensiar (azadlığa buraxıldıqdan sonrakı) probasiya [2, s. 44].

Lakin Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyində probasiyanın növləri üzrə konkret və sistemli bir təsnifat hələ ki, birbaşa normativ şəkildə təsbit edilməmişdir. Hazırda ölkəmizdə probasiya fəaliyyəti daha çox cəzaların icrası prosesində “probasiya nəzarəti” formasında həyata keçirilir. Fikrimizcə, milli qanunvericilikdə probasiyanın növlərə ayrılması və xüsusilə beynəlxalq təcrübədə uğurla sınaqdan keçmiş “məhkəməyədək probasiya” və “postpenitensiar probasiya” kimi anlayışların daxil edilməsi məqsədmüvafiq olardı.

Beləliklə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda probasiya institutunun formalaşması cinayət-icra siyasətində keyfiyyətə yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur. Lakin bu sahədə əldə olunmuş nailiyyətlərin davamlılığını təmin etmək üçün qanunvericilik bazasının beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə daha da təkmilləşdirilməsi və yeni normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi mühüm zərurətə çevrilmişdir.

Xüsusilə mövcud qanunvericilikdə “probasiya” termininin vahid və əhatəli hüquqi tərifinin təsbit edilməsi, habelə probasiya nəzarətinin növlərinin (məhkəməyədək, icra, penitensiar və postpenitensiar) qanunvericilik səviyyəsində sistemləşdirilməsi bu institutun tətbiq dairəsini genişləndirə bilər. Hesab edirik ki, gələcəkdə probasiya fəaliyyətinin bütün aspektlərini (sosial reabilitasiya, psixoloji dəstək və innovativ nəzarət mexanizmləri) özündə birləşdirən xüsusi bir qanunvericilik aktının – “Probasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi bu sahədəki hüquqi boşluqların aradan qaldırılmasına və idarəetmənin səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. “Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 fevral 2017-ci il tarixli Sərəncamı: [Elektron resurs] /URL: <https://e-qanun.az/framework/34809>
2. Ağayev V., Məcidov S., Şahhüseynbəyova N. Probasiya fəaliyyətində sosial adaptasiya və reabilitasiya: Nəzəri və praktiki məsələlər. – Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, – 2025. – 374 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi // Bu Məcəllə Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 14 iyul tarixli 908-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs] /URL: <https://e-qanun.az/framework/46951>
4. Ioan Durnescu, & Vivian Geiran, (2019) Implementing community sanctions and measures, Council of Europe
5. Quliyev C., Hübətov M., Mustafayev N. Azərbaycan Respublikasının cəza-icra hüququ. – Bakı: Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Akademiyası, – 2022. – 576 s.
6. [Electronic resource] /URL: <https://legaldictionary.net/probation/>
7. [Electronic resource] /URL: https://nja.gov.in/Concluded_Programmes/2022-23/P-1341_PPTs/1.Law%20Relating%20to%20Probation%20An%20Overview%20-Session-II.pdf

Исмайлова Набат Шираз гызы,
магистрант II курса кафедры уголовного права, уголовного процесса,
криминалистики и судебной экспертизы Бакинского государственного университета

ИНСТИТУТ ПРОБАЦИИ: ПОНЯТИЕ, ОСОБЕННОСТИ, ВИДЫ И ФУНКЦИИ**РЕЗЮМЕ**

В данной статье анализируются гуманизация наказаний как приоритетное направление современной уголовно-правовой политики и сущность института probation. На фоне реформ, проводимых в Азербайджане с 2017 года, подробно освещаются создание Службы probation и инновационные механизмы контроля в этой сфере. В исследовании рассматриваются международные теоретические подходы к понятию probation и раскрываются такие фундаментальные функции этого института, как контроль, реабилитация и социальная адаптация. Виды probationного надзора систематически классифицируются на основе международного опыта и законодательных примеров различных стран. Обосновывается необходимость закрепления единого юридического определения термина «probation» в национальном законодательстве и принятия специального законодательного акта, регулирующего деятельность в этой области. Данные реформы служат повышению эффективности исполнения наказаний, не связанных с изоляцией от общества, и предотвращению рецидивной преступности.

İsmayilova Nabat Siraz,
Second-year master's student, Department of Criminal Law,
Criminal Procedure, Criminalistics and Forensic Examination, Baku State University

THE INSTITUTE OF PROBATION: CONCEPT, CHARACTERISTICS, TYPES, AND FUNCTIONS**SUMMARY**

The article analyzes the humanization of punishment and the essence of the probation institute, which are priority directions of modern criminal justice policy. Against the backdrop of reforms implemented in Azerbaijan since 2017, the establishment of the Probation Service and innovative control mechanisms in this field are highlighted in detail. The research reviews international theoretical approaches to the concept of probation and explains the fundamental functions of this institute, such as supervision, rehabilitation, and social adaptation. Types of probation supervision are systematically classified based on both international experience and legislative examples from various countries. Furthermore, the study substantiates the necessity of providing a unified legal definition of the term “probation” in national legislation and the adoption of a specific legislative act regulating activities in this field.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 06.04.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 18.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.04.2026

Seyid-Məmmədova Züleyxa Aydın qızı,

Bakı Dövlət Universitetinin Cinayət hüququ, cinayət prosesi, kriminalistika

və məhkəmə ekspertizası kafedrasının II kurs magistrantı

E-mail: zuleykhasm@gmail.com

UOT 343.14:342.7:341.231

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.045.2026.3107>

CİNAYƏT TƏQİBİ ÜZRƏ QİYABİ İCRAATDA “TƏQSİRLƏNDİRİLƏN ŞƏXSİN CİNAYƏT TƏQİBİ ORQANINDAN GİZLƏNMƏSİ” VƏ “ÇAĞIRIŞA GƏLMƏKDƏN QƏSDƏN BOYUN QAÇIRMASI” ANLAYIŞLARININ AVROPA İNSAN HÜQUQLARI MƏHKƏMƏSİNİN QƏRARLARI KONTEKSTİNDƏ ŞƏRHİ

Açar sözlər: cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat, cinayət təqibi orqanından gizlənmə, çağırışa gəlməkdən imtina, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsi, hüquqdan imtina.

Ключевые слова: заочное уголовное производство, уклонение от органов уголовного преследования, отказ явиться по вызову, право на справедливое судебное разбирательство, статья 6 Европейской конвенции по правам человека, отказ от права.

Keywords: trial in absentia in criminal proceedings, evasion of criminal prosecution authorities, refusal to appear upon summons, right to a fair trial, Article 6 of the European Convention on Human Rights, waiver of a right.

2 dekabr 2023-cü il tarixli 1061-VIQD nömrəli Qanun ilə Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə (AR

CPM) edilmiş dəyişiklikdən sonra cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat xüsusi icraatların bir növü olaraq ayrılışdır. AR CPM-ə görə, cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat – məhkəmə tərəfindən qəbul edilmiş cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması barədə qərar əsasında təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan onun barəsində cinayət təqibi üzrə məhkəməyədək, həmçinin birinci, apellyasiya və kassasiya instansiyası məhkəmələrində aparılan icraatdır [1, maddə 7.0.8-1].

Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın keçirilməsi mümkünlüyü üçün aşağıdakı şərtlərə əməl olunmalıdır: 1) təqsirləndirilən şəxs AR CPM-in 467-13.1-ci maddəsində qeyd olunan maddələrdən biri ilə, eləcə də həmin maddələrlə yanaşı eyni bir cinayət işi çərçivəsində cinayətlərin məcmusu üzrə həmin Məcəllənin digər maddələri ilə ittiham olunmalıdır; 2) təqsirləndirilən şəxsin Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənarda istintaqdan və ya məhkəmədən gizlənməsi və ya

çağırışa gəlməkdən qəsdən boyun qaçırması faktı mövcud olmalıdır; 3) bununla əlaqədar şəxsin cinayət prosesində şəxsən iştirakı təmin edilməsi mümkün olmamalıdır [1, maddə 467-13.1]. Bu şərtlərin hər üçü olduğu təqdirdə cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat başlanıla bilər.

Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın başlanılması üçün şərt olan “istintaqdan və ya məhkəmədən gizlənmə” (cinayət təqibi orqanından gizlənmə) və ya “çağırışa gəlməkdən qəsdən boyun qaçırma” hallarına qiymət verilməsi zamanı vahid təcrübənin formalaşmasına töhfə vermək məqsədilə hazırkı məqalədə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) məsələ üzrə öz qərarlarında təsbit etdiyi yanaşma təhlil olunur.

AİHM-in mövqeyindən danışarkən ilk öncə qeyd edilməlidir ki, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyada (AİHK) təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan cinayət təqibinin aparılması (trial in absentia) ilə əlaqədar xüsusi bir müddə nəzərdə tutulmamışdır. Bununla belə, məhkəmə qiyabi icraat ilə əlaqəli işlərdə AİHK-nın 6-cı maddəsinin (Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ) pozuntusunun olub-olmamasına dair işlərə baxır, əsasən də həmin maddənin 1-ci bəndi, həmçinin 3-cü bəndinin a, c, d, e yarımbəndləri işığında araşdırır [3, §10, 11].

Belə ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən, hər kəs, ... ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsi ilə, əqləbatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir. Həmin maddənin 3-cü bəndinə əsasən, cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs ən azı aşağıdakı hüquqlara malikdir: a) ona qarşı irəli sürülmüş ittihamın xarakteri və əsasları haqqında onun başa düşdüyü dildə dərhal və ətraflı məlumatlandırılmaq; c) şəxsən və ya özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsi ilə özünü müdafiə etmək

və ya müdafiəçinin xidmətini ödəmək üçün vəsaiti kifayət etmədiyi zaman, ədalət mühakiməsinin maraqları tələb etdikdə, belə müdafiədən pulsuz istifadə etmək; d) onun əleyhinə ifadə vermiş şahidləri dindirmək və ya bu şahidlərin dindirilməsi hüququna malik olmaq və onun əleyhinə ifadə vermiş şahidlər üçün eyni olan şərtlərlə onun lehinə olan şahidlərin çağırılması və dindirilməsi hüququna malik olmaq; e) məhkəmədə istifadə olunan dili başa düşmürsə və ya bu dildə danışa bilmirsə, tərcüməçinin pulsuz köməyindən istifadə etmək [2].

AİHM-in “Colozza İtaliyaya qarşı” işində təsbit etdiyi və bir çox sonrakı qərarlarında təkrarladığı yanaşmadan görünür ki, “bu hal 6-cı maddənin 1-ci bəndində açıq şəkildə qeyd edilməsə də, maddənin bütövlükdə məqsədi və mahiyyəti göstərir ki, “cinayət törətməkdə ittiham olunan” şəxs məhkəmə iclasında iştirak etmək hüququna malikdir. Bundan əlavə, 3-cü bəndin (c), (d) və (e) yarımbəndləri “cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəsə” “şəxsən özünü müdafiə etmək”, “şahidlərə suallar vermək və ya onların dindirilməsini tələb etmək”, habelə “məhkəmədə istifadə olunan dili başa düşmədiyi və ya bu dildə danışa bilmədiyi halda tərcüməçinin pulsuz yardımından istifadə etmək” hüquqlarını təmin edir və həmin şəxsin məhkəmə iclasında iştirak etmədən bu hüquqlardan necə istifadə edə biləcəyini təsəvvür etmək çətindir” [4, §27].

AİHM qərarlarında bu və ya digər iş hallarına təqsirləndirilən şəxsin cinayət təqibi orqanından gizlənməsi, yəni ədalət mühakiməsinin həyata keçirməsindən yayınması (evasion of justice) faktının mövcudluğu baxımından, həmçinin onun çağırışa gəlməkdən qəsdən boyun qaçırması, yəni ədalət mühakiməsində iştirak etmək hüququnun istifadə edilməsindən imtina etməsi (waiver of the right to appear) faktının mövcudluğu baxımından qiymət verir. Bu hallar sübuta yetirildiyi təqdirdə məhkəmə təqsirləndirilən

şəxsin AİHK-nın 6-cı maddəsi ilə verilmiş hüquqdan imtinasını tanıyır.

AİHM-in mövqeyinə görə, təqsirləndirilən şəxs AİHK-nın 6-cı maddəsində təsbit edilmiş hüquqdan istifadə etməyə imtina etdiyi təqdirdə qiyabi icraatın keçirilməsi özü-özlüyündə Konvensiyanın tələblərini pozmur. Belə ki, Sej-dovic İtaliyaya qarşı və digər bir sıra işlərində məhkəmə qeyd edir ki, nə 6-cı maddənin mətni, nə də onun ruhu şəxsin ədalətli məhkəmə araşdırması təminatlarından öz azad iradəsi ilə, istər bəyan etməklə, istər də hərəkətlə imtina etməsinə mane olmur. Bununla belə, Konvensiyanın məqsədləri baxımından effektiv olması üçün imtina birmənalı şəkildə müəyyən edilməli və onun əhəmiyyətinə uyğun olan minimum təminatlarla müşayiət olunmalıdır [5, §86].

AİHM sübutetmə yükü məsələsinə toxunaraq həmçinin qeyd edir ki, cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxsin üzərinə onun ədalət mühakiməsindən yayınmaq istəmədiyini və ya gəlməməsinin fors-major səbəblərə görə baş verdiyini sübut etmək vəzifəsi qoyulmamalıdır [4, §30]. Bu qəbildən olan işlərdə məhkəmə məhz dövlətin bu halı sübuta yetirib-yetirmədiyinə diqqət verir. AR CPM-in 467-13-cü maddəsinə əsasən isə, cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat məhkəməyədək icraat zamanı müstəntiqin vəsatəti və prokurorun yuxarı prokuror ilə razılaşdırılmış təqdimatı əsasında, məhkəmə mərhələsində isə ittiham tərəfinin vəsatəti və ya məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə keçirilir [1, maddə 467-13]. Bu normanın AR CPM-in 21.3-cü və 32-ci maddələrində tənzimlədiyi sübutetmə yükü normaları ilə müqayisəsi elə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, daxili qanunvericiliyə əsasən həmçinin təqsirləndirilən şəxsin cinayət təqibi orqanından gizlənməsi və ya çağırışlara gəlməkdən qəsdən boyun qaçırması faktının sübut edilməsi yükü müdafiə tərəfinin üzərinə qoyula bilməz.

AİHM tərəfindən işlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq hansı halların şəxsin ədalət mühaki-

məsinin həyata keçirilməsindən yayınma, iştirak etmək hüququndan imtina sayıldığını, hansı halların isə bu hallara aid edilmədiyi və Konvensiyanın 6-cı maddəsinin pozuntusunun tanınmasına gətirib çıxardığını müəyyən etmək məqsədilə AİHM-in bir sıra qərarlarına nəzər yetirək.

1. Colozza İtaliyaya qarşı iş.

İşin halları: İtaliya vətəndaşı olan ərizəçi onun barəsində cinayət təqibi aparılarkən Almaniyə ərazisində yaşayıb. İstintaqı aparan orqanlar onu İtaliyada sonuncu məlum olan ünvanı və qeydiyyatda olduğu ünvanda axtarmaqla kifayətlənilər. Şəxs qeydiyyatda olduğu ünvandan köçüb İtaliya hökumətinə məlumat vermədiyinə görə “latitante”, yəni barəsində cinayət təqibi aparılan, amma olduğu yer məlum olmayan şəxs kimi tanınıb, bu səbəbdən barəsində qiyabi icraat aparılıb və o, azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilib. Ərizəçi, barəsində aparılan cinayət təqibindən məlumatlı olmadığını bildirib [4].

AİHM-in mövqeyi: AİHM qərarında qeyd edib ki, İtaliya hakimiyyəti ərizəçiyə “latitante” statusunu verərək onun 6-cı maddədə qeyd olunan hüquqdan imtina etdiyini prezumpsiya əsasında qəbul etmişdir. Məhkəmənin mövqeyinə görə, bu prezumpsiya kifayət qədər əsaslı deyildi. Faktların araşdırılması ərizəçinin ona qarşı cinayət işinin açılması barədə hər hansı bir təsəvvürünün olduğunu göstərmir. Onu izləmək üçün edilən cəhdlər əğlabatan olmamışdır. Məhkəmə vurğulamış ki, Roma prokurorluğu və polisi digər cinayət işlərinin araşdırması zamanı ərizəçinin yeni ünvanını əldə etməyə müvəffəq olmuşlar, bu da onun tapılmasının mümkün olduğunu göstərir [4, §28]. Məhkəmə həmçinin qeyd edib ki, ərizəçinin ünvanının dəyişməsi barədə məlumat verməməsi daxili qanunvericiliyə görə inzibati xətdən böyük bir pozuntu deyil, İtaliya məhkəməsinin bu fakta görə gəldiyi nəticələr Konvensiyanın tələbləri baxımdan açıq-aşkar qeyri-mütənəsibdir [4, §32].

AIHM-in gəlidiyi qənaətə görə, iş materiallarından ərizəçinin məhkəmədə iştirak etmək və özünü müdafiə etmək hüququndan imtina etdiyi, həmçinin ədalət mühakiməsindən boyun qaçırması müəyyən olunmur [4, §28]. Təkrar məhkəmə baxışının təmin edilməməsini də nəzərə alıb, məhkəmə bu işdə Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinin pozuntusunu tanıyıb.

2. Sejdivic İtaliyaya qarşı iş.

İşin halları: Əvvəlki işdə kimi, ərizəçi, barəsində araşdırma aparılan zaman xaricdə olub, onun rəsmi qaydada məlumatlandırılmasına dair hər hansı sübut olmayıb [5, §18]. Hökumətin mövqeyinə görə, cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxsin cinayət hadisəsindən dərhal sonra olduğu yeri müəyyən etmək mümkün olmaması, həmçinin onun barəsində toplanmış sübutlarla təqsirliliyi sübuta yetirilməsi onun gizlənməsi barədə nəticəyə gəlmək üçün kifayət qədər əsas sayıla bilər [5, §66].

AIHM-in mövqeyi: Məhkəmə qeyd edib ki, ərizəçiyə rəsmi bildirişin göndərilmədiyi təqdirdə onun məhkəmədə iştirak etmək hüququndan imtina etmək və ya ədalət mühakiməsindən yayınması faktını sübut edən kifayət qədər əsasların olub-olmaması araşdırılmalıdır [5, §98]. Təqsirləndirilən şəxsə onun barəsində cinayət işinin açılması barədə məlumatlandırma şəxsin hüquqlarının həyata keçirilməsinə təminat verən maddi və prosessual hüquqa uyğun olmalıdır, qeyri-müəyyən və qeyri-rəsmi məlumat kifayət deyil [5, §99].

Bununla belə məhkəmə müəyyən edilmiş faktların təqsirləndirilən şəxsin ona qarşı cinayət işinin mövcudluğundan, ittihamın mahiyyətindən və səbəbindən xəbərdar olduğunu və məhkəmə prosesində iştirak etmək niyyətində olmadığını və ya təqibdən yayınmaq istədiyini birmənalı şəkildə göstərə biləcəyi ehtimalını istisna edə bilməz. Bu, məsələn, təqsirləndirilən şəxsin xəbərdar olduğu çağırışlara cavab vermək

niyyətində olmadığını açıq şəkildə bəyan etməsi və ya yazılı şəkildə bildirməsi, həbs cəhdindən yayınmağı bacarması və ya ona qarşı davam edən məhkəmə prosesindən və üzləşdiyi ittihamlardan xəbərdar olduğunu birmənalı şəkildə göstərən materiallar hakimiyyət orqanlarının diqqətinə təqdim edildiyi hallarda baş verə bilər [5, §99].

AIHM qeyd edib ki, hökumətin arqumenti, ərizəçiyə qarşı toplanmış sübutların fonunda onun yaşayış yerində olmamasından başqa hər hansı obyektiv amillərə əsaslanmır. Buna görə də Məhkəmə bu arqumenti qəbul edə bilmir, çünki bu arqument həm də təqsirsizlik prezumpsiyasına ziddir. Ərizəçinin təqsirinin qanuna uyğun olaraq müəyyən edilməsi cinayət icraatının məqsədi idi [5, §100].

Bu şəraitdə Məhkəmə hesab edir ki, ərizəçinin ona qarşı aparılan cinayət təqibi və ona irəli sürülmüş ittihamlar barədə kifayət qədər məlumatlı olduğu sübuta yetirilməmişdir. Buna görə də Məhkəmə onun məhkəmədən yayınmağa çalışdığı və ya məhkəmədə iştirak etmək hüququndan birmənalı şəkildə imtina etdiyi qənaətinə gəlmədiyini qeyd edib [5, §101].

3. Medenika İsveçrəyə qarşı iş.

İşin halları: Bu işdə təqsirləndirilən şəxs barəsində ibtidai araşdırma aparılan zaman o, ölkə daxilində olub, ona rəsmi ittiham elan olunub və o, barəsində aparılan icraatdan məlumatlı olub. İş məhkəməyə təqdim edilməsi üçün prokurorluğa göndəriləndə şəxs girov məbləğini ödəyib və azadlığa buraxılıb. İş məhkəməyə veriləndə şəxs artıq Amerika Birləşmiş Ştatlarda (ABŞ) olub [6, §11].

Ərizəçi İsveçrə məhkəməsində iştirakını qeyri-mümkün edən qərar çıxarmaq üçün, xüsusən də İsveçrənin prosessual qaydaları ilə bağlı qeyri-dəqiq ifadələr verməklə Amerika məhkəməsində yanlış bəyanatlar edib. Ərizəçi Amerika məhkəməsində deyib ki, o, ona on altı aydır ki, İsveçrədə rəsmi ittiham elan edilmir; İsveçrədə ölüm hökmünə məhkum ediləcəyindən

qorxur; həmçinin bildirib ki, müdafiə tərəfinin iş materiallarına çıxışı rədd edilib və əvvəlki proseslərdə iştirakı mümkün olmayıb. Nəticədə ABŞ məhkəməsi onun İsveçrəyə qayıtmasını qadağan edən qərar qəbul edib [6, §36, 40].

AİHM-in mövqeyi: AİHM bu qərarla göstərdiyi mövqeyə görə, milli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətindədir ki, təqsirləndirilən şəxsin məhkəmədə iştirak etməməsi üçün üzrlü səbəbinin olub-olmadığını və ya iş materiallarında onun öz iradəsindən asılı olmayan səbəblərdən iştirak etmədiyini müəyyən etməyə əsas verən hər hansı halın mövcud olub-olmadığını qiymətləndirsinlər [6, §57; 5, §88].

AİHM həmçinin 6-cı maddənin pozuntusunu tanımayaraq qərarını onunla əsaslandırıb ki, ərizəçi onun barəsində aparılan icraat və məhkəmə baxışının vaxtı barədə məlumatlandırılmışdır. O, həmçinin özünün seçdiyi vəkilin hüquqi yardımından istifadə etmiş, onunla əlaqə saxlamışdır. Məhkəmədə iştirak etməməsi isə şəxsin öz təqsirli hərəkətləri nəticəsində olması sübuta yetirilib, belə ki, o, ABŞ məhkəməsində İsveçrə cinayət prosessual qaydalar barədə qeyri-dəqiq və hətta bilərəkdən yanlış bəyanatlar vermişdir, bununla ərizəçi özü onun İsveçrədə prosesdə iştirakını mümkünəşən edən hərəkətlərə yol vermişdir [5, §98; 6, §§36, 58, 59].

4. Stoyanov-Kobuladze Bolqarıstana qarşı iş.

İşin halları: Ərizəçi əvvəl Bolqarıstanda yaşayıb, barəsində araşdırma isə onun ölkəni tərk etməsindən sonra başlayıb. Şəxsin ölkə xaricində ünvanı hüquq-mühafizə orqanlar üçün qeyri-müəyyən olub, amma bu orqanlar onu müəyyən edilməsi üçün hansı tədbirlərin görüldüyünü göstərməyiblər. Ərizəçi barəsində cinayət təqibi aparılan zaman Gürcüstan ərazisində yaşayıb, orada evlənərək yoldaşının soyadını götürüb. Ərizəçi barədə cinayət işi Bolqarıstan mediasında işıqlandırılıb [7].

AİHM-in mövqeyi: AİHM bu işdə belə qənaətə gəlib ki, tərəflər arasında ərizəçinin ona

qarşı məhkəmə prosesi başlamadan əvvəl ölkəni tərk etməsi və ona qarşı açılan cinayət istintaqı və ya məhkəmə prosesinin tarixi barədə heç bir rəsmi bildiriş almaması mübahisələndirilmir. Məhkəmə həmçinin bu məsələ ilə bağlı qeyd edir ki, Hökumət səlahiyyətli orqanların səylə hərəkət edib-etmədiyi və ərizəçini izləmək və onun yerini müəyyən etmək üçün ona qarşı cinayət işi barədə məlumat vermək üçün kifayət qədər və adekvat səylər göstərib-göstərmədiyi barədə heç bir məlumat verməyib [7, §40].

AİHM Sejdivic İtaliyaya qarşı işinə istinadən qeyd edir ki, ərizəçinin sadəcə olaraq yaşayış yerində olmaması və onun izinin tapılmaması mütləq onun ona qarşı məhkəmə prosesindən xəbərdar olması demək deyil. Məhkəmə həmçinin hesab etmir ki, ərizəçinin evlənib həyat yoldaşının soyadını götürməsi və ya sözügedən məhkəmə proseslərinin Bolqarıstandakı media tərəfindən işıqlandırılması ərizəçinin ona qarşı aparılan cinayət prosesi barədə məlumatlı olmasını kifayət qədər sübut edir [7, §41].

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, məhkəmənin fikrinə görə, Hökumət tərəfindən ərizəçinin açılmış istintaq və ona qarşı irəli sürülən konkret ittihamlar barədə kifayət qədər məlumatlı olduğu sübut edilməyib, bu da onun prosesdə iştirak etmək hüququndan imtina etməsi və ya ədalət mühakiməsindən yayınmağa cəhd etməsi qənaətinə gəlməyə əsas verə bilməz [7, §42].

5. Stoyanov Bolqarıstana qarşı iş.

İşin halları: Təqsirləndirilən şəxs adam öldürmə cinayətinin törədilməsində təqsirləndirilib. Dövlətin mövqeyinə görə, şəxsin cinayətin törədilməsindən dərhal sonra hadisə yerini tərk etməsi və olduğu yer barədə məlumat verməməsi onun ədalət mühakiməsindən boyun qaçırdığının göstəricisidir. Hökumət qeyd edib ki, onlar ərizəçini məlum ünvanlarında axtarıb və onun harada olduğu barədə cəzaçəkmə müəsisəsinin rəhbərliyinə və sərhəd nəzarəti məlumat bazasına sorğu göndəriliblər [8, §§16, 25].

Ərizəçiyə cinayət təqibinin aparılması barədə rəsmi məlumatın verilməsi sübut edilməyib.

AİHM-in mövqeyi: Əvvəlki qərarlarda olduğu kimi, məhkəmə tərəflər arasında ərizəçinin ona qarşı açılan cinayət istintaqı və ya məhkəmə iclasının tarixi barədə hər hansı rəsmi bildiriş almadığı mübahisələndirilmədiyini vurğulayıb.

Bu, təqib qorxusu ilə cinayət yerindən qaçmaq faktından və ya cinayət işinin başlanma biləcəyinə dair ümumi gözləntidən fərqləndirilməlidir ki, bu da təqsirləndirilən şəxsin ona qarşı irəli sürülən ittihamların müəyyən edilməsi üçün icraatdan xəbərdar olması və məhkəmədə iştirak etmək hüququndan imtina etməsi fərziyyəsini əsaslandırmaq üçün kifayət deyil. Bu cür fərziyyə, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinin mənasında açıq məhkəmə iclası hüququnun konsepsiyasını, eləcə də Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 3-cü bəndi ilə təmin edilən effektiv müdafiə anlayışını sarsıda bilər. Bu anlayışa təqsirləndirilən şəxsin ona qarşı irəli sürülən ittihamların mahiyyəti və səbəbi barədə dərhal məlumatlandırılmaq, müdafiənin hazırlanması üçün kifayət qədər vaxta və imkana malik olmaq, ona qarşı şahidləri dindirmək hüququ daxildir [8, §31].

AİHM qeyd edir ki, Hökumət ərizəçinin adam öldürülməsində məsuliyyət daşdığını güman edilir. Sejdovic işində olduğu kimi, Məhkəmə təqsirsizlik prezumpsiyasına zidd olan bu arqumenti qəbul edə bilmir [8, §33]. Hökumət tərəfindən ərizəçinin başlanmış istintaq və ona qarşı irəli sürülən konkret ittihamlar barədə kifayət qədər məlumata malik olduğu sübut edilməyib [8, §34].

Yuxarıda qeyd olunan işlər, həmçinin AİHM-in baxdığı digər cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat barədə işlərlə bağlı qeyd edilməlidir ki, məhkəmə 6-cı maddənin pozuntusunun olub-olmamasını araşdıranda, ilk öncə təqsirləndirilən şəxsin ədalət mühakiməsindən boyun qaçırması və məhkəmə araşdırmasında iştirak etmək

hüququndan imtina etməsi faktının mövcudluğunu araşdırır. Bu hal təsdiq olunarsa (Medenika İsveçrəyə qarşı işdə kimi), AİHM milli məhkəmələrin təkrar məhkəmə icraatının başlanılmaması barədə qərarını qanuni hesab edir. Bu hal təsdiq olunmadığı təqdirdə isə, AİHM-in araşdırdığı ikinci məsələ yeni məhkəmə araşdırmasının açılması üçün effektiv, işlək prosedurun olub-olmamasıdır. Hər iki şərt olduğu təqdirdə, yəni təqsirləndirilən şəxsin ədalət mühakiməsindən boyun qaçırması, prosesdə iştirak etmək hüququndan istifadə etməkdən imtina etməsi sübuta yetirilmədikdə *və bununla yanaşı* təqsirləndirilən şəxsin yeni məhkəmə baxışında işinə baxılması hüququ təmin edilmədikdə AİHM 6-cı maddənin pozuntusunu müəyyən edir [7, §36 və digər qərarlar].

Lakin milli qanunvericiliyə nəzər yetirdikdə, görünür ki, AR CPM-nə edilmiş dəyişikliklər daha geniş təminatlar verir. Belə ki, cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması üçün “təqsirləndirilən şəxs Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənarda istintaqdan və ya məhkəmədən gizlənməsi və ya çağırışa gəlməkdən qəsdən boyun qaçırması” imperativ şərt kimi müəyyən olunub. Buradan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, milli cinayət təqibi orqanları hər bir halda bu halların mövcudluğunu sübuta yetirdikdən sonra qiyabi icraat apara bilərlər. Hansı İşin hansı xüsusiyyətlərinin belə hallara aid olmasını müəyyən etmək üçün isə AİHM-in öz qərarlarında göstərdiyi mövqe istiqamət olaraq istifadə edilə bilər.

Nəticə

Yuxarıda istinad edilən AİHM qərarlarını təhlili və ümumiləşdirməsi nəticəsində şəxsin “cinayət təqibi orqanlarından gizlənməsi” və “çağırışlara gəlməkdən qəsdən boyun qaçırması” məfhumların şərhilə bağlı aşağıdakılar müəyyən olunur:

1. Cinayət təqibindən gizlənmə və çağırışlara gəlməkdən qəsdən boyun qaçırma hallarının

qiymətləndirilməsi zamanı ilk növbədə cinayət təqibi orqanı tərəfindən çağırışın bütün prosessual qaydalara uyğun aparılması və şəxsin məlumatlandırması üçün kifayət qədər səyin göstərilməsi qiymətləndirilir.

2. Təqsirləndirilən şəxsin cinayət təqibi orqanından gizlənməsi və ya çağırışlara gəlməkdən qəsdən boyun qaçırması məsələsində sübutetmə yükü müdafiə tərəfinin üzərinə qoyula bilməz.

3. Cinayət təqibi orqanından gizlənmə və ya çağırışlara gəlməkdən qəsdən boyun qaçırmaqla şəxsin AİHK-nın 6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş ədalətli məhkəmə araşdırması hüququndan imtinası birmənalı olmalıdır. Bu imtina prezumpsiyaya əsaslandırılmalıdır.

4. Təqsirləndirilən şəxsin barəsində aparılan cinayət təqibinin əvvəlki mərhələsində iştirakı onun araşdırma haqqında məlumatlı olduğunu sübut edir. Lakin şəxsin hadisə yerindən qaçması, cinayətin törədilməsindən dərhal sonra ölkə həddlərini tərk etməsi, eləcə də həmin şəxs tərəfindən cinayətin törədilməsinə dəlalat

edən sübutların məcmusu, onun, barəsində aparılan cinayət təqibindən məlumatlı olduğunu sübut etmək üçün kifayət deyil. Belə qənaətə gəlmə təqsirsizlik prezumpsiyasının pozuntusu kimi qiymətləndirilir, çünki şəxsin təqsirliliyini müəyyən etmək cinayət prosesinin vəzifəsidir.

5. Təqsirləndirilən şəxsin adətən yaşadığı və ya qeydiyyatda olduğu ünvanda olmaması, o cümlədən ölkə xaricində olması, yaşayış yerinin dəyişməsi barədə dövlət orqanlarına məlumat verməməsi, soyadının dəyişməsi kimi hallar öz-özlüyündə AİHK-nın 6-cı maddəsi ilə təsbit edilmiş hüquqdan imtina kimi qiymətləndirilə bilməz.

6. Təqsirləndirilən şəxsin çağırışlara cavab verməkdən imtina etməsini açıq şəkildə bildirməsi, tutulma zamanı yayınması, barəsində aparılan prosedur qaydalar barədə bilərəkdən yalan bəyanatlar verməsi kimi hallar AİHK-nın 6-cı maddəsi ilə təminat verilən hüquqdan imtina kimi qəbul edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi // Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci tarixli 907-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs] /URL: <https://e-qanun.az/framework/46950>
2. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiya. (Roma şəhəri, 1950) // Azərbaycan Respublikasının 25 dekabr 2001-ci tarixli 236-IIQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs] /URL: <https://e-qanun.az/framework/1405>
3. McBride, J. (2024). Overview of the European standards regarding criminal proceedings held in absentia: [Electronic resource] /URL: <https://rm.coe.int/overview-of-the-european-standards-regarding-criminal-proceedings-held/1680b2d095>
4. Colozza v. Italy, no. 9024/80, 12 February 1985: [Electronic resource] /URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57462>
5. Sejdivic v. Italy, no. 56581/00, 1 March 2006: [Electronic resource] /URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67415>
6. Medenica v. Switzerland, 20491/92, 12 December 2001: [Electronic resource] /URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59518>
7. Stoyanov-Kobuladze v. Bulgaria, 25714/05, 25 June 2014: [Electronic resource] /URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-141916>
8. Stoyanov v. Bulgaria, 39206/07, 30 April 2012: [Electronic resource] /URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108856>

Сейд-Мамедова Зулейха Айдын гызы,
магистрант II курса кафедры уголовного права, уголовного
процесса, криминалистики и судебной экспертизы
Бакинского государственного университета

**ТОЛКОВАНИЕ ПОНЯТИЙ «СОКРЫТИЕ ОБВИНЯЕМОГО ОТ ОРГАНА УГОЛОВНОГО
ПРЕСЛЕДОВАНИЯ» И «УМЫШЛЕННОЕ УКЛОНЕНИЕ ОТ ЯВКИ ПО ВЫЗОВУ»
ПРИ ЗАОЧНОМ УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ В КОНТЕКСТЕ РЕШЕНИЙ
ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА**

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется, как в практике Европейского суда по правам человека оцениваются случаи уклонения обвиняемого от органов уголовного преследования или умышленного неявления по вызову в контексте статьи 6 Европейской конвенции по правам человека при заочном уголовном производстве. Согласно практике Европейского суда по правам человека, заочное производство может считаться соответствующим требованиям Конвенции только в тех случаях, когда однозначно установлено, что обвиняемый отказался от своего права участвовать в судебном разбирательстве или сознательно уклонялся от правосудия. В статье на основе решений Европейского суда по правам человека определяется, какие обстоятельства рассматриваются как отказ обвиняемого от права или как уклонение от правосудия, а какие обстоятельства не соответствуют этим критериям, и подчеркивается, что бремя доказывания этих обстоятельств лежит на государственных органах.

Seyid-Mammadova Zuleikha Aydın,
Second-year Master's Student of the Department of
Criminal Law, Criminal Procedure, Criminalistics and
Forensic Examination, Baku State University

**INTERPRETATION OF THE CONCEPTS OF “HIDING FROM THE CRIMINAL PROSECUTION
AUTHORITIES” AND “DELIBERATE FAILURE TO APPEAR UPON SUMMONS” IN CRIMINAL
PROCEEDINGS IN ABSENTIA IN THE CONTEXT OF THE CASE-LAW OF THE EUROPEAN
COURT OF HUMAN RIGHTS**

SUMMARY

The article examines how cases of an accused person evading criminal prosecution authorities or deliberately failing to appear upon summons are assessed in the case-law of the European Court of Human Rights in the context of Article 6 of the European Convention on Human Rights in trial in absentia proceedings. According to the case-law of the European Court of Human Rights, trial in absentia may be considered compatible with the requirements of the Convention only where it has been unequivocally established that the accused waived the right to appear at the trial or deliberately sought to evade justice. Based on the judgments of the European Court of Human Rights, the article identifies which circumstances are regarded as a waiver of the accused's rights or an attempt to evade justice and which circumstances do not meet these criteria, and emphasizes that the burden of proving such circumstances lies with the State authorities.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 11.03.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 15.04.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 15.04.2026

**“QANUN” JURNALINA ELMİ MƏQALƏ
TƏQDİM ETMƏK ÜÇÜN QOYULAN TƏLƏBLƏR**

1. Məqalələr redaksiyaya üç dildə (Azərbaycan, rus və ingilis) təqdim edilə bilər. Bir dildə təqdim edilmiş məqalənin sonunda digər iki dildə xülasə verilməlidir. Məsələn, əgər məqalə Azərbaycan dilində yazılmışsa, bu zaman sonda rus və ingilis dillərində xülasə verilməlidir. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllifin və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin və ya müəlliflərin tam adı göstərilməlidir.
2. Məqalələrin mətnləri Times New Roman – 12 şrifti ilə (məsələn, Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əlifbası ilə) 1 intervalda çap olunmalıdır.
3. Məqalədə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə (lər) və həmin müəssisə(lər)in ünvan(lar)ı, müəlliflərin telefonları, elektron poçt ünvan (lar)ı göstərilməlidir.
4. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. aydın şəkildə verilməlidir.
5. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməli və kodlaşdırılmalıdır. İstifadə zamanı əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, daha sonra rus, sonda isə digər xarici dillərdə olan ədəbiyyatlar göstərilməli və kodlaşdırılmalıdır. Mətnə istinadlar ədəbiyyat siyahısında göstərilən ardıcılıqla işarə olunmalıdır. Məsələn, [1] və ya [1, s. 125]. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
6. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 29 oktyabr 2019-cu il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dissertasiyanın tərtibi qaydası”na Əlavə 4.1 – “İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr”ə uyğun tərtib edilməlidir.
7. Məqalənin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.
8. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PAJS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə (məqalənin və xülasələrin yazıldığı dillərdə) verilməlidir.
9. Məqaləyə, onun dərc edilməsinin mümkünlüyü haqqında ekspert rəyi və elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış (elmi müəssisələrdə işləməyən hüquqşünaslara ekspert rəyi kifayətdir) əlavə edilir.
10. Hər bir məqalə müəllifi məqalənin dərc olunması ilə əlaqədar redaksiyanın hazırladığı müəllif anketini doldurmalı və onu imzalayaraq, məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisna olmaqla, əvvəllər hər hansı bir dildə nəşr edilmədiyini təsdiq etməlidir.
11. Jurnalda “əvvəli ötən sayımızda”, “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələrin dərc olunmasına icazə verilmir.
12. Jurnalın nömrələrində müəllifin və ya müəlliflərin yalnız bir məqaləsi dərc edilə bilər.
13. Plagiat məqalələrin nəşri qadağandır. Belə bir fakt aşkar edildikdə redaksiya müəllif(lər)ə qarşı sanksiya tətbiq edir (bir neçə nömrədə çap edilməmək, il ərzində çap edilməmək və s.).

**ТРЕБОВАНИЯ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ
В НАУЧНО-ПРАВОВОЙ ЖУРНАЛ “ТАНУН”**

1. Статьи представляются в редакцию на трех языках (азербайджанском, английском и русском). В конце статьи, представленной на одном из языков, должны быть резюме на двух остальных языках. Например, если статья дана на азербайджанском языке, то резюме должны быть на английском и русском языках. Резюме статей, которые даны на разных языках, должны быть идентичными и соответствовать содержанию статьи. В резюме должны вкратце отражаться результаты научных исследований, научная новизна, практическое значение и пр. выдвинутых автором (авторами) статьи. Резюме должны быть строго отредактированы с научной и грамматической точек зрения. В каждом резюме должно быть указано полное название статьи, имя автора (авторов).
2. Тексты статей должны быть набраны шрифтом Times New Roman, размер шрифта – 12 (например, на азербайджанском и английском языках латиницей, на русском – кириллицей) и интервал – 1. Статьи предоставляются в электронном и печатном (1 экземпляр) виде.
3. В статье должны быть указаны фамилия, имя и отчество автора (авторов), их научное звание, название и адрес организации, в которой он(и) работает(ют), телефоны, адрес электронной почты.
4. В конце научной статьи должны быть ясно изложены результаты научных исследований, научная новизна, практическое значение и пр., в соответствии с данной отраслью науки и характером статьи.
5. Должны быть указаны ссылки на научные источники по предмету статьи. Библиографический список приводится после текста статьи в алфавитном порядке и закодированной форме. При использовании сперва дается и кодируется литература на азербайджанском, потом на турецком, далее на русском и, наконец, на английском языках. Ссылки в тексте статьи должны соответствовать библиографическому списку. Например, [1] или [1, с. 125]. Если в тексте на одну и ту же литературу имеется ссылка в другом месте, то настоящая литература должна быть указана под прежним номером.
6. Информация о каждой ссылке, данной в библиографическом списке, должна быть полной и точной. Библиографическое описание ссылаемого источника должно быть дано в зависимости от его вида (монография, учебник, научная статья и т.д.) книг. Должны быть указаны названия статей, докладов и тезисов при ссылке на научные статьи, материалы и тезисы симпозиумов, конференций и других престижных научных мероприятий. Библиографическое описание цитируемого источника должно быть оформлено в соответствии с Приложением 4.1 – «Библиографическое описание и образцы использованной литературы» к «Правилам оформления диссертации», утвержденным решением Президиума ВАК при Президенте Азербайджанской Республики от 29 октября 2019 года.
7. В данном списке литературы после статьи должно быть дано предпочтение научным статьям, монографиям и другим достоверным источникам последних 10-15 лет.
8. Статья должна содержать ключевые слова, УДК-индексы или коды типа РАСС. Ключевые слова должны быть даны на трех языках (на тех языках, на которых написаны статья и резюме).
9. К статье прилагается экспертное заключение о возможности опубликования и выписка из протокола Учёного Совета научного учреждения (юристам, не работающим в научных учреждениях, достаточно экспертного заключения);
10. Каждый автор статьи должен заполнить и подписать авторскую анкету, выработанную редакцией, подтвердив этим неопубликование данной статьи раньше на каком-нибудь языке, исключая опубликованный тезисный вариант.
11. В журнале не разрешается опубликование серийных статей под заглавием «Начало в предыдущем номере», «Продолжение в следующем номере».
12. В выпусках журнала возможно опубликование только одной статьи автора (авторов).
13. Запрещается опубликование плагиатных статей. При выявлении такого факта редакция вправе применять санкции (неопубликование в нескольких номерах в течение года и т.д.) против автора (авторов).

**REQUIREMENTS OF REPRESENTATION OF SCIENTIFIC ARTICLES TO
SCIENTIFIC – LEGAL MAGAZINE “GANUN” (THE LAW)**

1. The articles are presented to the editorial staff in three languages (Azerbaijani, English and Russian). After the article was presented in one of the languages it should be attached also summary (abstraction) in two other languages. For example, if the article is in the Azerbaijani language the summary should be in English and Russian languages. The summaries of article presented in different languages should be identical and correspond to the contents of the article. The summary should in detail be reflected the results of scientific researches, scientific novelty, practical importance, etc. suggested by the author (authors) of article. Summaries should be strictly edited from the scientific and grammatical point of views. Each summary should include full name of the article, name of the author (authors).
2. Texts of articles should be typed in font Times New Roman, font size – 12 (for example, the Azerbaijani language in the Latin, the Russian in Cyrillics, the English in English letters) and with an interval – 1. The articles are presented in electronic and print (1 copy) version.
3. The article should include the surname, name and patronymic of the author (authors), their scientific degree; the name and address of the organisation they work, phone numbers and e-mail address.
4. In the end of the scientific article there should clearly stated results of scientific researches, scientific novelty, practical importance and so forth in accordance with the mentioned branch of science and the character of article.
5. The article should include references to scientific sources on subject of the article. The bibliographic list is given after the text of article in alphabetic order and in the coded form. First is given and coded the literature in Azerbaijani, then in Turkish, further in Russian and at last in English languages. References in the text should correspond to the bibliographic list. For example, [1] or [1, p. 125]. If the text includes on the same page the same literature with a reference in other page, then, the literature should be pointed under the former number.
6. The information on each reference given in the bibliographic list should be full and exact. The bibliographic view of the referred source should be given in dependence on its kind of books (the monography, the textbook, the scientific article, etc.). It should be specified the names of articles, lectures and theses with the reference to scientific articles, materials and theses of symposiums, conferences and other prestigious scientific actions. The bibliographic description of the cited source should be prepared in accordance with Appendix 4.1- “Bibliographic description and examples of the used literature” to the “Rules for compiling the dissertation” approved by the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan dated October 29, 2019.
7. In the mentioned list of the literature after the article, the preference should be given to scientific articles, the monographies and other reliable sources of the latest 10-15 years.
8. The article should contain keywords, the UDC indexes or PASZ type of code. Keywords should be given in three languages (in those languages on which the article and the summary were written).
9. The article is attached by expert review on possibility of publication and extract from the protocol of Academic Council of the scientific institution (the lawyers, not working in the scientific establishments need only expert review).
10. Each author of article should fill and sign the author’s questionnaire developed by the editorial board, having confirmed non-publication of the given article earlier in any language, excepting the published thesis variant.
11. In magazine, the publication of serial articles under the title “the beginning is in the previous issue”, “to be continued” is not allowed.
12. In the issues of magazine it is allowed publication of only one article of the author (authors).
13. Publication of plagiarist articles is forbidden. In such cases, the editorial board has the right to apply sanction (non-publication in several issues in a year, etc.) against the author (authors).